

ISSN 0130-5719

Філософська думка

---

5 1983

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері відкриваємо нову рубрику «Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму».

На допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів пропонуємо статті: Філософські дослідження—на рівень завдань, поставлених червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС і червневим (1983 р.) Пленумом ЦК Компартії України; В. Ф. Паркін—Специфіка механізму дії соціально-економічних законів в умовах розвинутого соціалістичного суспільства; М. І. Колесник—Естетичне виховання в системі формування особистості; Ю. Д. Прилюк, М. Яценко—Дезінформація як засіб буржуазної ідеологічної диверсії; В. Й. Кочубинський, М. Ф. Рибачук, Є. І. Суїменко—Людина і праця.

Керівники філософсько-методологічних семінарів можуть також використати статті: А. І. Братановський—Категорія цивілізації в теоретичній спадщині К. Маркса; Г. А. Заїченко, А. В. Сьомушкін—К. Маркс і проблеми вивчення античної філософії; М. С. Коган—Про співвідношення діяльності і культури; Б. О. Парахонський—Слово у світоглядному контексті культури; В. М. Свириденко—Ідеал наукового знання і його роль у фізиці; Г. Л. Тульчинський—Логіко-філософський аналіз засобів пізнання сутності; А. Н. Сабощук—Психологічний аспект ідеальності чуттєвого образу; В. О. Звіглянич, В. С. Крисаченко, В. П. Козловський, О. С. Самарський—Філософія, культура, наукове пізнання.

З М І С Т

Філософські дослідження — на рівень завдань, поставлених червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС і червневим (1983 р.) Пленумом ЦК Компартії України	3
Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму	
<i>Паркін В. Ф.</i> (Москва) — Специфіка механізму дії соціально-економічних законів в умовах розвинутого соціалістичного суспільства	11
Проблеми формування нової людини	
<i>Колесник М. І.</i> (Чернігів) — Естетичне виховання у системі формування особистості	19
До 165-річчя від дня народження і 100-річчя з дня кончини К. Маркса	
<i>Братановський А. І.</i> (Херсон) — Категорія цивілізації в теоретичній спадщині К. Маркса	28
<i>Заїченко Г. А.</i> (Дніпропетровськ), <i>Сьомушкін А. В.</i> (Дніпропетровськ) — К. Маркс і проблеми вивчення античної філософії	35
Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики	
<i>Каган М. С.</i> (Ленінград) — Про співвідношення діяльності і культури	47
<i>Парахонський Б. О.</i> — Слово у світоглядному контексті культури	55
Методологія наукового пізнання	
<i>Свириденко В. М.</i> — Ідеал наукового знання і його роль у фізиці	65
<i>Тульчинський Г. Л.</i> (Ленінград) — Логіко-філософський аналіз засобів пізнання сутності	75
<i>Сабощук А. П.</i> (Кишинів) — Психологічний аспект ідеальності чуттєвого образу	83
<i>Бичко І. В., Тихолаз А. Г.</i> — Флорентійська академія і розквіт гуманістичної філософії Відродження. (До 550-річчя з дня народження М. Фічіно)	92
Критика буржуазної ідеології	
<i>Прилюк Ю. Д., Яценко М.</i> (ЧССР) — Дезінформація як засіб буржуазної ідеологічної диверсії	100
<i>Нікітіна А. Г.</i> (Москва) — Антиісторизм і антикомунізм К. Поппера	109
Вітаємо лауреатів	117
Наукове життя	
<i>Коцюбинський В. Й., Рибачук М. Ф., Суїменко Є. І.</i> — Людина і праця	118
<i>Звіглиць В. О., Крисаченко В. С., Козловський В. П., Самарський О. С.</i> — Філософія, культура, наукове пізнання	121
Рецензії	
<i>Кисельов М. М., Барякін В. М.</i> (Запоріжжя) — Сучасна екологічна ситуація в релігійно-ідеалістичній інтерпретації	126
<i>Ситникова Л. Б.</i> (Дніпропетровськ) — Соціальна природа художнього мислення	127
Бібліографічна інформація	27
Наші автори	

СОДЕРЖАНИЕ

Философские исследования — на уровень задач, поставленных июньским (1983 г.) Пленумом ЦК КПСС и июньским (1983 г.) Пленумом ЦК Компартии Украины, с. 3. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗРЕЛОГО СОЦИАЛИЗМА. *Паркин В. Ф.* (Москва). Специфика механизма действия социально-экономических законов в условиях развитого социалистического общества, с. 11. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ЧЕЛОВЕКА. *Колесник Н. И.* (Чернигов). Эстетическое воспитание в системе формирования личности, с. 19. К 165-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ И 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ КОНЧИНЫ КАРЛА МАРКСА. *Братановский А. И.* (Херсон). Категория цивилизации в теоретическом наследии К. Маркса, с. 28. *Заиченко Г. А.* (Днепропетровск), *Семущкин А. В.* (Днепропетровск). К. Маркс и проблемы изучения античной философии, с. 35. МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. *Каган М. С.* (Ленинград). О соотношении деятельности и культуры, с. 47. *Парахонский Б. А.* Слово в мировоззренческом контексте культуры, с. 55. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. *Свириденко В. М.* Идеал научного знания и его роль в физике, с. 65. *Тулчинский Г. Л.* (Ленинград). Логико-философский анализ средств познания сущности, с. 75. *Сабошчук А. П.* (Кишинев). Психологический аспект идеальности чувственного образа, с. 83. $\diamond$ *Бычко И. В., Тихолаз А. Г.* Флорентийская академия и расцвет гуманистической философии Возрождения. (К 550-летию со дня рождения М. Фичино), с. 92. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Прилюк Ю. Д., Яценко М.* (ЧССР). Дезинформация как средство буржуазной идеологической диверсии, с. 100. *Никитина А. Г.* (Москва). Антипсторизм и антикоммунизм К. Поппера, с. 109. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Коцюбинский В. И., Рыбачук Н. Ф., Суименко Е. И.* Человек и труд, с. 118. *Звиглянич В. А., Крысаченко В. С., Козловский В. П., Самарский А. С.* Философия, культура, научное познание, с. 121. РЕЦЕНЗИИ. *Киселев Н. Н., Барякин В. Н.* (Запорожье). Современная экологическая ситуация в религиозно-идеалистической интерпретации, с. 126. *Ситникова Л. Б.* (Днепропетровск). Социальная природа художественного мышления, с. 127. БИБЛИОГРАФИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ, с. 27, 46, 64, 91, 99, 117. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

Philosophical Research Is to Be at the Level of Tasks Set by the June (1983) Plenary Meeting of the CPSU Central Committee and by the June (1983) Plenary Meeting of the Central Committee of the Communist Party of the Ukraine, p. 3. THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF MATURE SOCIALISM. *Parkin V. F.* (Moscow). Specificity of the Mechanism of Socio-Economic Laws Action Under Conditions of Developed Socialist Society, p. 11. PROBLEMS OF MOULDING NEW MAN. *Kolesnik N. I.* (Chernigov). Aesthetic Education in the System of Moulding a Personality, p. 19. ON THE 165TH ANNIVERSARY OF K. MARX' BIRTH AND A CENTENARY OF HIS DEATH. *Bratanovsky A. I.* (Kherson). The Category of Civilization in the Theoretical Heritage of K. Marx, p. 28. *Zaichenko G. A.* (Dnepropetrovsk), *Semushkin A. V.* (Dnepropetrovsk). K. Marx and Problems of Studying Antique Philosophy, p. 35. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALISTIC DIALECTICS. *Kagan M. S.* (Leningrad). On the Relation Between Activity and Culture, p. 47. *Parakhonsky B. A.* A Word in a Weltanschauung Context of Culture, p. 55. METHODOLOGY OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE. *Sviridenko V. M.* An Ideal of Scientific Knowledge and Its Role in Physics, p. 65. *Tulchinsky G. L.* (Leningrad). Logical and Philosophical Analysis of Means for Essence Cognition, p. 75. *Saboshchuk A. P.* (Kishinev). A Psychological Aspect of an Ideal Nature of the Sensible Image, p. 83. $\diamond$ *Bychko I. V., Tikholaz A. G.* The Florence Academy and the Golden Age of Humanistic Philosophy of the Renaissance. (On the 550th Anniversary of M. Ficino's Birth), p. 92. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Prilyuk Yu. D., Yatsenko M.* (CSSR). Misinformation as a Means of Bourgeois Ideological Subversion, p. 100. *Nikitina A. G.* (Moscow). Anti-Historism and Anti-Communism of K. Popper, p. 109. SCIENTIFIC LIFE. *Kotsyubinsky V. I., Rybachuk N. F., Suimenko E. I.* Man and Labour, p. 118. *Zviglyanich V. A., Krysachenko V. S., Kozlovsky V. P., Samarsky A. S.* Philosophy, Culture, Scientific Knowledge, p. 121. REVIEWS. *Kiselev N. N., Baryakin V. N.* (Zaporozhie). The Present-Day Ecological Situation in a Religious-Idealistic Interpretation, p. 126. *Sitnikova L. B.* (Dnepropetrovsk). Social Nature of Artistic Thinking, p. 127. BIBLIOGRAPHICAL INFORMATION, pp. 27, 46, 64, 91, 99, 117. OUR AUTHORS.

**ФІЛОСОФСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ —
НА РІВЕНЬ ЗАВДАНЬ, ПОСТАВЛЕНИХ
ЧЕРВНЕВИМ (1983 р.) ПЛЕНУМОМ ЦК КПРС
І ЧЕРВНЕВИМ (1983 р.) ПЛЕНУМОМ ЦК КОМПАРТІЇ
УКРАЇНИ**

Червневий (1983 р.) Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу — знаменна віха у визначенні програмних завдань вдосконалення всіх сфер життєдіяльності суспільства розвинутого соціалізму. Генеральна лінія такого вдосконалення розробляється партією з урахуванням того, що наша країна підійшла нині до такого історичного рубежу, коли стали неминучими глибокі якісні зміни у продуктивних силах і відповідне їм вдосконалення виробничих відносин, у тісному взаємозв'язку з чим мають відбуватись зміни в свідомості людей, а також в усій надбудові суспільства.

Довгострокова стратегія КПРС у галузі внутрішньої і зовнішньої політики органічно поєднує реалістичний аналіз існуючого становища і ясні орієнтири на майбутнє, які пов'язують досвід життя з кінцевими цілями партії. Кардинальні питання цієї стратегії сформулював Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов у промові на червневому Пленумі, характеризуючи завдання щодо підготовки нової редакції Програми КПРС.

Положення і висновки з ключових питань стратегії і тактики комуністичного будівництва, що містяться у працях Генерального секретаря ЦК КПРС, голови Президії Верховної ради СРСР товариша Ю. В. Андропова, вносять новий значний вклад в теорію і практику наукового комунізму. Вони істотно збагачують наші уявлення про зміст процесів, що відбуваються в розвинутому соціалістичному суспільстві та на міжнародній арені, мають спрямовуюче значення для всієї теоретичної роботи у галузі марксистсько-ленінського суспільствознавства.

Червневий Пленум ЦК КПРС по-новаторському, з глибоко наукових позицій розглянув актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи. У матеріалах Пленуму всебічно проаналізовано хід виконання рішень XXVI з'їзду партії по комуністичному вихованню трудящих, узагальнено набутий досвід, з'ясовано причини ще наявних недоліків, накреслено конкретні шляхи їх подолання, визначено дійові засоби рішучого піднесення ідеологічної, виховної, пропагандистської роботи на рівень тих великих і складних завдань, які розв'язують наша партія і народ в процесі вдосконалення розвинутого соціалізму.

Весь зміст настанов червневого Пленуму ЦК КПРС орієнтує на необхідність «послідовно будувати ідейно-виховну роботу на міцному фундаменті соціально-економічної політики партії», наповнювати її «глибокими ідеями, що тісно зв'язані з реальностями сьогодення дня і вказують шлях дальшого руху вперед»¹. Такий зв'язок розглядається партією як неодмінна умова дальшого підвищення дієвості ідеологічної, масово-політичної діяльності.

«Ми справедливо говоримо про ідеологічне забезпечення економічної роботи, — підкреслює товариш Ю. В. Андропов. — Але не менше, якщо не більше значення має економічне або — ширше — соціальне забезпечення ідеологічної роботи...

¹ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Постанова Пленуму ЦК КПРС, 15 черв. 1983 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 66.

Отже, говорячи про поліпшення ідеологічної роботи, ми маємо перед собою комплексне, багатопланове завдання, розв'язання якого передбачає активні дії на всіх напрямках»². Саме під кутом зору тісного взаємозв'язку соціально-економічної та ідеологічної роботи розглядалися на червневому Пленумі ЦК КПРС завдання дальшого розвитку досліджень у галузі марксистсько-ленінського суспільствознавства.

У своїй теоретичній діяльності КПРС, зазначалось на Пленумі, спирається на кращі праці радянських філософів, економістів, істориків, соціологів, юристів, психологів. Здійснені в них теоретичні узагальнення озброюють партію новими ідеями, науково обгрунтованим, зваженим підходом до актуальних проблем науки. Проте допомога партії з боку суспільствознавців має бути ґрунтовнішою. Пленум піддав гострій критиці науковій установи, які тією чи іншою мірою абстрагуються від дослідження конкретних проблем, замикаються у власних «дисертаційних» і групових інтересах, а також наукові колективи, які припускають дрібнотем'я. Особливий наголос зроблено на недостатній розробленості прогностичної функції суспільних наук, слабкій практичній віддачі багатьох праць із суспільствознавства.

Головна вимога, поставлена партією перед суспільствознавчими дослідженнями, — «активізувати науковий пошук, забезпечити рішучий поворот наукових установ, усіх вчених-суспільствознавців до ключових практичних завдань, які стоять перед країною»³. Виконання цієї відповідальної вимоги, підкреслив товариш Ю. В. Андропов, передбачає досягнення нового, значно вищого рівня ідейно-теоретичної роботи в галузі суспільних наук, роботи усіх наукових установ і кожного вченого зокрема⁴.

Пленум наголосив на необхідності глибше вивчати складну діалектику сучасного соціального процесу — передусім проблематику зрілого соціалізму, зовнішньополітичні фактори, питання міжнародних відносин тощо. Першорядного значення набуває забезпечення високої прогностичної здатності наукових досліджень⁵.

Програмні положення, що містяться в промові товариша Ю. В. Андропова на червневому Пленумі ЦК КПРС та в інших його працях і виступах, документи Пленуму чітко визначають, в яких напрямках повинна розгортатися теоретична робота і за яких умов вона може бути плідною. Ці умови, як підкреслюється в передовій статті журналу «Коммунист» «Ідеологічну роботу — на рівень завдань вдосконалення розвинутого соціалізму», полягають у тому, щоб:

«Неухильно керуватися революційною теорією, вміло застосовувати марксистсько-ленінську методологію наукового пошуку. Не відкидати, не підмінювати принципи марксизму-ленінізму, положення та ідеї, перевірені практикою, а працювати на їх основі, збагачуючи досягнення марксистсько-ленінської думки шляхом аналізу дійсності, узагальнення нагромадженого в СРСР та інших братніх країнах досвіду, тобто йти шляхом прирощення знань.

— Виходити з тієї реальності, яка є, з усіма її плюсами і мінусами. Відмовитись від таких прийомів, коли викладаються загальновідомі положення, висунути десятиріччя тому, і під них підганяється дійсність, коли процес втілення ідей в життя зображується спрощено, немов усе відбувається у точній відповідності з теоретичними перед-

² Андропов Ю. В. Виступ на зустрічі у ЦК КПРС з ветеранами партії. — Радянська Україна, 1983, 16 серп.

³ Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії, с. 67.

⁴ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС, 14 червня 1983 р. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального комітету КПРС, с. 6.

⁵ Див.: Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 14 черв. 1983 р. — Там же, с. 31—33.

баченнями. При цьому ігнорується, що поряд із всесвітньо-історичними успіхами, які мають визначальне значення, під впливом тих чи тих факторів допускались помилки й прорахунки, які належить виправити, а проблеми, що залишились нерозв'язаними на пройдених етапах,— розв'язувати, і зробити це якомога швидше. Питання про те, як реагувати на труднощі й допущені помилки, має принципове значення. Ревізіоністи, посиляючись на них, по суті, перекреслюють величезні досягнення реального соціалізму, сіють сумніви в прогресивності і благодетельності соціалістичного шляху і навіть готові зректися завойованого народами. Марксист-ленінці прагнуть виправити допущені з того чи іншого питання помилки і виправляють їх, щоб забезпечити зміцнення нового суспільства та його розквіт.

— Працювати з більшою, ніж досі, орієнтацією на майбутнє, своєчасно підмічати тенденції й проблеми, що назрівають, краще бачити завтрашній день і сприяти його наближенню, тісно пов'язувати розв'язання практичних завдань з перспективою руху до комунізму»⁶.

Кожна з наведених вимог, безперечно, повною мірою стосується дальшого розвитку наукових розробок у галузі марксистсько-ленінської філософської науки.

Підсумки червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій нашої республіки, що випливають з його рішень, були всебічно обговорені й конкретизовані червневим (1983 р.) Пленумом ЦК Компартії України. Відзначивши, що на суспільствознавчому фронті республіки помітні зрушення на краще, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький вказав у своїй доповіді на ще наявну відірваність наукових досліджень від реальної практики, на необхідність активізації розробки прогностичної функції філософії та більшої віддачі в цьому плані з боку Інституту філософії АН УРСР, на потребу у створенні єдиної соціологічної служби республіки⁷. Націленість суспільствознавчих досліджень на найактуальніші потреби соціальної практики означає разом з тим поглиблення фундаментальних теоретико-методологічних розробок у кожній із складових частин марксистсько-ленінського вчення: філософії, політичної економії, наукового комунізму. Як наголошувалось на червневому Пленумі ЦК КПРС, збагачення марксизму-ленізму новими положеннями такою ж мірою необхідне і важливе, як і підвищення ефективності роботи на всіх ділянках комуністичного будівництва.

Магістральна настанова червневого Пленуму ЦК КПРС про всебічне вивчення найважливіших закономірностей економічного, соціально-політичного і духовного прогресу суспільства розвинутого соціалізму визначає надзвичайно широкий спектр завдань, над розв'язанням яких повинні працювати представники всіх філософських дисциплін.

Найкардинальніше серед цих завдань — підвищення прогностичної здатності всіх наукових розробок.

Як відомо, у доповіді на червневому Пленумі ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький прямо і безпосередньо адресував Інституту філософії АН УРСР вимогу посилення прогностичної функції суспільствознавчих досліджень. Така вимога цілком обгрунтована і своєчасна. Адже розробка багатьох тем з проблематики діалектичного та історичного матеріалізму, філософських питань природознавства, логіки наукового пізнання та інших дисциплін нерід-

⁶ Коммунист, 1983, № 10, с. 6.

⁷ Щербицький В. В. Про підсумки червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що випливають з його рішень і промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова на Пленумі: Доп. на Пленумі ЦК Компартії України, 28 черв. 1983 р. — Радянська Україна, 1983, 29 черв.

ко завершувалась переважно підготовкою монографій, в яких аналіз зводиться до розгляду історії питання та його нинішнього стану. А цього недостатньо, щоб суспільствознавчі дослідження повною мірою відповідали своєму соціальному призначенню. Реалізація прогностичної функції суспільних наук є одним з визначальних шляхів природження нових знань, посилення їх впливу на соціальну практику. Саме під таким кутом зору науковці Інституту філософії АН УРСР уточнили свої дослідні наукові програми.

Ідеться насамперед про поглиблене вивчення світоглядно-методологічних функцій матеріалістичної діалектики під кутом зору послідовного розкриття прогностичного змісту принципів, законів і категорій діалектики. Змістове застосування принципів, законів, категорій матеріалістичної діалектики є неодмінною умовою дальшого розвитку всіх суспільствознавчих досліджень, світоглядної чіткості і методологічної дисципліни наукових розробок, ефективним засобом наукового осмислення фундаментальних питань соціального пізнання і соціального управління.

Завдання, які нині виконує радянський народ під керівництвом ленинської партії, за своїми масштабами, обсягом, соціально-економічними та духовними наслідками значно перевищують попередні плани. В процесі реалізації цих грандіозних завдань у величезних обсягах використовуються робоча сила, техніка, матеріальні ресурси. Оптимальне управління ними можливе лише на науковій основі, тобто з урахуванням новітніх досягнень суспільних, природничих і технічних наук.

Сьогодні не тільки в галузях промисловості і сільського господарства, але й в громадському житті, в політико-виховній роботі буквально не можна зробити й кроку вперед, не беручи до уваги досягнення сучасного суспільствознавства. Його розвиток становить необхідну теоретичну базу для прийняття компетентних рішень у всіх сферах нашої народногосподарської й ідеологічної діяльності. В умовах, коли зусилля партії і народу зосереджуються на завданнях планомирного і всебічного вдосконалення розвинутого соціалізму, суспільні науки, як підкреслив товариш Ю. В. Андропов, такою ж мірою, як і природничі, повинні стати ефективним помічником партії і всього народу у виконанні цих завдань.

Отже, у розв'язанні таких ключових завдань комуністичного творення, як виховання нової людини, вдосконалення суспільних відносин розвинутого соціалізму, даліше нарощування духовного потенціалу нашого суспільства, суспільні науки, і серед них філософія, повинні відігравати таку саму роль, яку нині відіграють природничі науки у вдосконаленні матеріально-технічної бази розвинутого соціалізму, його виробничо-технічного потенціалу, в реалізації Продовольчої та енергетичної програм країни.

Виконати це відповідальне довгострокове соціальне замовлення можливо лише за умови, що науково-практичні і прогностичні функції соціально-гуманітарних знань не поступатимуться тому рівню, який досягнутий у природничих науках.

Дослідження в галузі методології соціального прогнозування, проведені останніми роками в республіці, зокрема в Інституті філософії АН УРСР, свідчать, що передбачення у соціальній сфері стикається з чималими труднощами. Для здійснення соціального прогнозу ще недостатньо виробити загальну методологію прогнозування. Надійний прогноз суспільного явища стає можливим лише тоді, коли з'ясовано глибинні закони його існування, вивчено характер дії цих законів в альтернативних конкретних умовах. Ось чому для поліпшення прогностичної значимості широкого спектру філософсько-соціальних розробок необхідна в першу чергу розробка більш гнучкого й досконалого концептуального апарата, здійснення ретельніших

конкретно-соціологічних досліджень, впровадження ефективних форм машинної обробки результатів цих досліджень. Безумовно, справа ця складна, комплексна, потребує напружених зусиль, подолання теоретико-методологічних, методичних і організаційних труднощів. Але успішне їх подолання дасть змогу виконати установку партії на забезпечення дійового соціального прогнозування з боку суспільних наук, дозволить краще побачити завтрашній день, приймати обгрунтовані практичні рішення.

Партія націлює вчених-суспільствознавців на те, щоб на основі всебічного осмислення сучасного етапу розвитку нашого суспільства розробляти компетентні практичні рекомендації щодо шляхів підвищення ефективності виробництва, становлення безкласової структури суспільства, дальшої інтернаціоналізації суспільного життя, розвитку соціалістичного народовладдя. Особливо актуальним є даліше поглиблене осмислення діалектики суспільного буття і суспільної свідомості, яке має найбезпосередніший стосунок до з'ясування шляхів вдосконалення соціалістичного способу життя, кардинальних питань комуністичного виховання.

На червневому Пленумі ЦК КПРС було вказано на неприпустимість спрощених уявлень про характер того етапу розвитку, на якому тепер перебуває наше суспільство, на необхідність уважно вивчати властиві соціалізові неантагоністичні суперечності, реальні труднощі й проблеми та шляхи їх найбільш ефективного розв'язання. Це, як підкреслює товариш Ю. В. Андропов, — неодмінна умова піднесення якості і теоретичної, і практичної роботи, зокрема — систематичного підвищення політичної культури трудящих з тим, «щоб зробити кожну людину свідомим, неодмінно... свідомим учасником суспільного життя»⁸.

Надзвичайно важливого значення набуває у зв'язку з цим всебічне вивчення шляхів формування людини — ідейно переконаної, гармонійно розвиненої, духовно багатой особистості. Розкриття соціально-практичних і культурно-історичних детермінант такого формування, з'ясування взаємозв'язку різних рівнів світоглядної свідомості особи, чинників, що визначають її життєву позицію, культуру її потреб і інтересів, її ставлення до суспільно-корисної праці, виявлення її здібностей і обдаровань — це та ділянка суспільствознавчих досліджень, яка, зважаючи на комплексний характер усіх названих проблем, вимагає особливо пильної уваги вчених-філософів. Адже йдеться і про врахування впливу економічних, соціально-політичних та соціально-психологічних факторів способу життя на формування активної життєвої позиції особи, на її життєве самовизначення, реалізацію життєвих цілей і програм, про закономірності трудового, патріотичного, інтернаціоналістського, естетичного, етичного, атеїстичного виховання, і про органічне поєднання матеріальних та моральних стимулів трудової діяльності. Від згаданих питань невіддільне і вивчення питань піднесення матеріального і культурного рівня життя народу та вдосконалення відносин розподілу за соціалізму, що має велике значення, зокрема, для боротьби з рецидивами дрібнобуржуазної, міщанської, споживацької психології.

Наукове осмислення шляхів формування світоглядної культури особи не може бути ефективним без врахування такої важливої риси реальної практики ідейно-виховної роботи, як її диференційованість залежно від інтересів різних соціальних і вікових груп населення. Особливо важливе вивчення того, як зміни у житті суспільства позначаються на соціальному обличчі молоді. Червневий Пленум ЦК КПРС дав чіткі настанови з питань ідейно-морального, класового,

⁸ Андропов Ю. В. Виступ на зустрічі у ЦК КПРС з ветеранами партії. — Радянська Україна, 1983, 16 серп.

трудового, військово-патріотичного загартування молоді. Надзвичайно важливі методологічні настанови щодо дальшого наукового осмислення питання про спадкоємність поколінь у нашому суспільстві сформульовано у виступі товариша Ю. В. Андропова на зустрічі у ЦК КПРС з ветеранами партії.

Матеріали червневого Пленуму ЦК КПРС орієнтують на поглиблення наукового розуміння таких понять, як «спосіб» та «рівень» життя, «соціалістична культура» та «соціалістична цивілізованість» тощо. Таке поглиблення можливе передусім у плані дальшого з'ясування діалектики матеріальних та духовних факторів людської життєдіяльності, найактуальніших практичних завдань формування нового типу особи, яка «будує життя за законами соціальної справедливості й розуму, добра і краси»⁹.

Глибоке дослідження усіх названих питань — це разом з тим і пропаганда реальних історичних переваг соціалістичного ладу, радянського способу життя, фундаментальних цінностей соціалізму. Це — розкриття життєдайної і надихаючої ролі Комуністичної партії у всіх історичних зверненнях нашого суспільства, соціальних та ідейних джерел формування переконаності радянської людини в історичній правоті революційного перетворення суспільства на комуністичних засадах, визначення шляхів зміцнення її соціалістичної свідомості і колективістської психології. При цьому треба враховувати, що формування нової людини йде у гострому протиборстві з намаганнями імперіалістичної пропаганди посилити ідеологічний вплив на свідомість радянських людей. «Характерною особливістю сучасної ідеологічної боротьби, — зазначав товариш В. В. Щербицький у доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України, — є прагнення наших класових противників, різних зарубіжних буржуазно-націоналістичних, сіоністських і клерикальних центрів активно використовувати в політичних спекуляціях і антирадянських цілях рецидиви буржуазної, міщанської, приватновласницької психології, націоналістичні та релігійні пережитки»¹⁰. Давати своєчасну аргументовану відсіч таким явищам — відповідальний обов'язок кожного працівника ідеологічного фронту.

Орієнтуючи суспільствознавців на дослідження найактуальніших проблем розвинутого соціалізму, червневий Пленум ЦК КПРС наголосив, що не менш важливим є дослідження зовнішньополітичних факторів, міжнародних відносин.

Червневий Пленум на основі узагальнення процесів світового розвитку збагатив і конкретизував оцінки і позицію КПРС з ряду актуальних міжнародних питань. Це стосується і зміни співвідношення сил на світовій арені, загострення боротьби двох систем, характеру дальшого розвитку взаємовідносин між ними, нової оцінки основного смислу діяльності всього комуністичного руху, зміцнення співробітництва й згуртованості країн соціалізму в усіх сферах, необхідності для реалізації закладених в соціалістичному ладі можливостей прогресу суспільства і гармонійних відносин між державами правильної політичної лінії та зміцнення керівної ролі комуністичних партій; і солідарності СРСР з народами країн Азії, Африки і Латинської Америки, що звільнились від колоніальної залежності; і питань політики стосовно країн капіталізму. Надзвичайно важливе значення для суспільствознавчих наукових досліджень мають положення Пленуму, що стосуються взаємозв'язку боротьби за мир і боротьби за соціалізм.

⁹ Черненко В. К. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії, с. 34.

¹⁰ Щербицький В. В. Про підсумки червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки... — Радянська Україна, 1983, 28 черв.

У промові товариша Ю. В. Андропова на Пленумі, в інших його працях і виступах сформульовано програмні положення щодо особливостей сучасного міжнародного життя, показано, що «в нашу епоху саме соціалізм виступає як найпослідовніший захисник здорових начал у міжнародних відносинах, захисник інтересів розрядки і миру, інтересів кожного народу, всього людства»¹¹. Переконливим свідченням цього є численні мирні ініціативи нашої партії і держави, мета яких — мирне майбутнє людства і які по праву сприймаються прогресивними силами планети як вияв філософії миру і соціального оптимізму.

На червневому Пленумі відзначалось, що властивий комуністам оптимістичний погляд на майбутнє не може ґрунтуватись на спрощеному, прямолінійному розумінні історичного прогресу. Це покладає на суспільствознавців, зокрема філософів, обов'язок «постійно вникати у співвідношення класових сил на міжнародній арені, враховувати і передбачати їх вплив на вирішення головного питання наших днів — питання про війну і мир.

Треба глибше аналізувати соціально-політичні процеси в країнах соціалізму, шляхи всебічного зміцнення світової соціалістичної співдружності, найновіші особливості державно-монополістичного капіталізму у класовій боротьбі пролетаріату, світового комуністичного і робітничого руху, розвитку країн соціалістичної орієнтації, глобальні проблеми сучасності»¹².

Дослідження усієї сукупності актуальних питань діалектики сучасного соціального процесу невіддільне від використання марксистсько-ленінською філософією своїх світоглядних і методологічних засобів для наступальної боротьби з буржуазною ідеологією.

Розвинутий соціалізм — найвище досягнення світової цивілізації. Його зростаючий вплив на хід світових подій, його історичний наступ — незаперечні. Це викликає дедалі шаленіший опір ідеологів імперіалізму, які вдаються до всіляких спроб перевернути справжні ідеали і реальні досягнення соціалізму, його ідеологію, політику, мораль. Ось чому червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС і червневий (1983 р.) Пленум ЦК Компартії України знову наголосили, що одне з найважливіших завдань суспільствознавців, і зокрема філософів, полягає в тому, щоб, по-перше, неухильно керуватися революційною теорією, вміло застосовувати марксистсько-ленінську методологію наукового пошуку, переконливо, доказово висвітлювати історичні переваги соціалістичного типу цивілізації і, по-друге, аргументовано, оперативно розвінчувати справжню класову сутність буржуазної ідеології, антинародну, реакційну спрямованість імперіалістичної пропаганди, політичну реакційність та антинауковість всіх різновидів сучасного антикомунізму. Активна відсіч антирадянщині і антикомунізму, підкреслюється в постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС, — це постійний напрям діяльності партійних комітетів, засобів масової інформації. У зв'язку з цим Пленум вказав на необхідність добре продуманої, єдиної, динамічної і ефективної контрпропагандистської роботи, як на міжнародній арені, так і всередині країни.

Слід зазначити, що філософами республіки за останні роки вже чимало зроблено для забезпечення нашої контрпропаганди ґрунтовною науково-теоретичною базою, для поглиблення критики ідейних противників соціалізму, вдосконалення патріотичного та інтернаціоналістського виховання трудящих. Проте наша критика буржуазної філософії, ідеології, методології науки ще у багатьох випадках має фрагментарний, епізодичний характер. Філософи всіх проблемних

¹¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС, с. 24.

¹² Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії, с. 31—32.

профілів не завжди оперативно дають оцінку тих поворотів, які відбуваються в сучасній буржуазній філософії і активно впливають на поповнення арсеналу антикомуністичної ідеології і пропаганди.

Піднесення контрпропагандистського значення філософських досліджень — актуальне завдання і в боротьбі проти рецидивів дрібнобуржуазної, міщанської, приватновласницької психології і моралі.

Успіх контрпропагандистської діяльності філософів, безперечно, перебуває у прямій залежності від ґрунтовності їх відповідей на найзлободенніші питання суспільної практики і наукового пізнання.

Ті відповідальні вимоги, які поставили червневий Пленум ЦК КПРС та червневий Пленум ЦК Компартії України до наукових досліджень, перед суспільними науками, повною мірою стосуються й суспільствознавчих періодичних видань. Ефективність їх діяльності безпосередньо пов'язана з чітким визначенням і всебічним висвітленням найбільш актуальних у теоретичному і практичному відношенні питань, з умілим поєднанням науково-дослідницької і пропагандистської роботи, з ґрунтовністю критичного аналізу опублікованих результатів наукових розробок, з оперативним розвінчанням пристосовницьких тенденцій сучасної буржуазної ідеології і пропаганди. Глибина змісту і злободенність, світоглядна й методологічна чіткість, яскравість викладу — це ті неодмінні складові, на органічний взаємозв'язок яких націлює сьогодні партія.

Надзвичайно важливі завдання постають у цьому плані перед нашим журналом. Редакція розробила й здійснює план публікації статей під новою постійною діючою рубрикою «Теоретичні проблеми вдосконалення розвинутого соціалізму». До написання цих статей залучено провідних філософів нашої республіки, зміцнюються також творчі контакти з філософами Москви, Ленінграда, всіх братніх союзних республік. Перед авторами, що готують матеріали для цієї та інших провідних рубрик журналу, таких як «Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики», «Методологія наукового пізнання», ставиться завдання завершувати теоретичний аналіз конкретними практичними рекомендаціями, повною мірою використовуючи величезний прогностичний потенціал діалектико-матеріалістичної філософії. Розширюється цикл публікацій з питань соціології. Журнал активно включився у висвітлення досвіду методичної роботи вузівських кафедр філософії і наукового комунізму.

На порядку денному — підготовка і проведення нових «круглих столів» із залученням партійних і господарських керівників, творчої інтелігенції республіки. Доброю традицією журналу стала публікація спеціальних підбірок матеріалів, підготовлених різними регіонами республіканського відділення Філософського товариства СРСР за активною участю партійних керівників областей нашої республіки. Все це сприяє активізації роботи з авторами, посиленню практичної націленості наших публікацій.

Піднести науково-дослідну роботу в галузі марксистсько-ленінської філософії та пропаганду її найновіших здобутків на рівень програмних завдань, які висувуються нині партією, — відповідальний обов'язок всіх працівників філософського фронту республіки.

* * *

В передовій статті рассматриваются задачи дальнейшего повышения эффективности научных исследований в области марксистско-ленинской философии, а также пропаганды важнейших результатов этих исследований под углом зрения требований, сформулированных на июньском (1983 г.) Пленуме ЦК КПСС и июньском (1983 г.) Пленуме ЦК Компартии Украины.

Теоретичні проблеми вдосконалення зрілого соціалізму

В. Ф. ПАРКІН

СПЕЦИФІКА МЕХАНІЗМУ ДІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗАКОНІВ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, в умовах зрілого соціалізму, надзвичайно важливого теоретичного і практичного значення набуває поглиблений аналіз механізму дії соціальних законів. Таке дослідження — важлива складова частина виконання суспільствознавцями відповідальних завдань, поставлених червневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС щодо дальшого творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії.

В процесі побудови розвинутого соціалізму в нашій країні відбулися значні, якісні зміни в усіх сферах життя, з'явилися нові особливості і тенденції. На сучасному етапі соціалізм в СРСР розвивається на своїй власній, колективістській основі, повністю створено економічну базу, соціальну структуру, політичну систему, що відповідають соціалістичним принципам. Проте, як підкреслив на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, все це не означає, «що створене у нас суспільство можна вважати досконалим»¹. Радянська країна вступила в новий важливий етап соціального розвитку — етап вдосконалення суспільства зрілого соціалізму. Суспільствознавчі дослідження повинні глибоко й всебічно осмислювати всі реалії сучасного суспільного життя, усі його складності й суперечності, формулюючи на цій основі науково обгрунтовані прогнози. «Якщо говорити відверто, — зазначив у своїй промові на Пленумі товариш Ю. В. Андропов, — ми ще досі не вивчили належною мірою суспільство, в якому живемо і працюємо, не повністю розкрили властиві йому закономірності, особливо економічні»². Тим часом сьогодні надзвичайно актуальним стало питання про те, щоб «неухильно виходити із законів розвитку економічної системи соціалізму. Об'єктивний характер цих законів вимагає позбутися будь-яких спроб управління економікою чужими її природі методами»³.

Відзначимо, що в радянській філософській, соціологічній та економічній літературі проблема механізму дії суспільної закономірності, співвідношення в ньому об'єктивного і суб'єктивного обговорюється досить активно⁴. Розглядається й питання про механізм дії і свідомого використання законів в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Однак чимало його аспектів потребують дальшого вивчення.

Досить сказати, що у соціологічних працях наявне різне розуміння самого механізму дії суспільних законів. Основні положення, щодо яких загалом існує усталена думка, такі: це — певна система зв'язків

¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 8.

² Там же, с. 18.

³ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 11.

⁴ Основні погляди з цієї проблеми проаналізовано Л. І. Грековим (див.: Греков Л. И. О механизме действия и использования социальных законов. — Вопр. философии, 1982, № 3, с. 81—90).

об'єктивного і суб'єктивного; взаємодія протилежних тенденцій у самих законах або формах їх вияву; свідомо, цілеспрямована діяльність людей; особливе місце в механізмі дії законів посідають інтереси, потреби, цілі та ін. Наприклад, на думку О. К. Уледова, «суспільні закони виражають істотні і необхідні об'єктивні зв'язки, а поняття «механізм виявлення законів» виражає проміжні ланки цих зв'язків, у тому числі і цілеспрямовану діяльність людей. Механізм виявлення суспільних законів включає в себе взаємодію об'єктивного і суб'єктивного, що реалізує вимоги закону як об'єктивного зв'язку. Суспільні закони цілком належать до об'єктивного фактора суспільного життя, механізм же дії становить собою взаємодію об'єктивних і суб'єктивних факторів»⁵⁻⁶.

З усіх відомих нам визначень це — найповніше, найбільш розгорнуте. Поділяючи в основному наявне в літературі розуміння механізму дії суспільних законів і взаємозв'язку в ньому об'єктивного і суб'єктивного, ми спробуємо дати дещо інший варіант розв'язання цієї складної і важливої проблеми, поклавши собі за головне завдання показати специфіку механізму дії законів, співвідношення в ньому об'єктивного і суб'єктивного в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

Нині вже не можна задовольнитися загальними міркуваннями про те, що «основною характеристикою розвинутого соціалізму... є повне виявлення в усіх сферах суспільного життя системи об'єктивних законів»⁷. Треба конкретизувати як саме поняття «повне виявлення», так і проблему в цілому. Така конкретизація, гадаємо ми, й може бути здійснена на основі розкриття специфіки механізму дії соціальних законів, співвідношення в ньому об'єктивного і суб'єктивного за соціалізму.

Спробуємо показати цю специфіку в основному з допомогою аналізу економічних законів.

Як відомо, основний економічний закон соціалізму виражає найістотніші зв'язки і взаємозалежності соціалістичного способу виробництва і визначає мету суспільного виробництва — найповніше задовольняти постійно зростаючі матеріальні і культурні потреби всього суспільства шляхом ефективного, безперервного і швидкого розвитку виробництва. Отже, основний економічний закон соціалізму виражає взаємодію двох основних тенденцій: тенденцію до найповнішого задоволення матеріальних і духовних потреб усіх членів суспільства як об'єктивну мету суспільного виробництва і тенденцію, пов'язану з безперервним і інтенсивним розвитком виробництва. Діалектика цих тенденцій полягає в тому, що вони виступають як об'єктивна мета постійно підвищувати матеріальний і культурний добробут мас і здійснювати прискорений планомірний розвиток суспільного виробництва, засобів його досягнення.

При цьому, як зазначає товариш Ю. В. Андропов, «про ефективність соціалістичного народного господарства необхідно, звичайно, судити з урахуванням не тільки власне економічних, а й соціальних критеріїв, беручи до уваги кінцеву мету суспільного виробництва. При капіталізмі такою метою є прибуток на капітал; при соціалізмі... — добробут людей праці, створення умов для всебічного розвитку особи»⁸.

Щодо питання про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у механізмі дії основного закону соціалізму у філософській і економічній літературі немає єдиної думки. Конкретно воно ставиться як питання про характер мети суспільного виробництва: об'єктивна вона чи суб'єктивна?

⁵⁻⁶ Уледов А. К. Социологические законы. М., 1975, с. 280.

⁷ Бутенко А. П. Развитие социалистическое общество: сущность и проблемы. — Вопр. философии, 1976, № 6, с. 38.

⁸ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР, с. 12.

Так, Г. А. Федоров вважає, що «поза мислячими головами немає і цілей»⁹. На думку М. М. Трубникова, «мета не може бути реальною силою»¹⁰. М. Г. Макаров стверджує, що марксизм відкидає ідею «про об'єктивні цілі, які існують поза свідомістю людини у природі і суспільстві»¹¹. Деякі економісти також заперечують проти положення про те, що мета суспільного виробництва діє як об'єктивна тенденція. Заперечення це виникло на такій підставі: той факт, що цілі людей породжуються об'єктивною дійсністю, не дає нам права визнати мету основоположним моментом об'єктивного економічного закону.

Ми поділяємо точку зору, згідно з якою в цілях матеріального виробництва найповніше виявляються вимоги економічних законів, необхідний результат їхнього спрямованого функціонування. Економічна мета — це суб'єктивна спрямованість даної соціальної системи на досягнення певного результату¹².

На нашу думку, мета суспільного виробництва об'єктивна, оскільки в основі, у тенденції вона з необхідністю впливає із сутності виробничих відносин. Вона виступає як об'єктивоване суб'єктивне, що здійснюється у процесах виробничої діяльності і функціонування виробничих відносин.

Мета суспільного виробництва за соціалізму — найповніше задовольняти матеріальні і культурні потреби всіх членів суспільства — спочатку виникає як економічна стратегія партії і держави, а на наступних етапах конкретизується в динамічній системі взаємопов'язаних перспективних, п'ятирічних і річних планів економічного і соціального розвитку. У процесі практичної діяльності трудящих ця мета об'єктивується і починає діяти як об'єктивна тенденція у взаємозв'язку з іншою об'єктивною тенденцією — ефективним, безперервним і швидким розвитком виробництва. Взаємодію цих істотних, необхідних об'єктивних тенденцій і виражає основний економічний закон соціалізму.

Закон планомірного, пропорційного розвитку народного господарства виражає необхідність, по-перше, єдиного планового керівництва економікою з боку соціалістичної держави і, по-друге, здійснення планомірної пропорційності в розвитку економіки, тобто підтримання відповідності (узгодженості) між різними галузями народного господарства в процесі розширеного соціалістичного відтворення. Суть закону полягає в тому, щоб забезпечувати швидке свідоме підвищення продуктивної сили праці у загальнонаціональному масштабі в інтересах усіх членів суспільства. І в цьому законі об'єктивно виражені дві головні тенденції: істотний зв'язок між єдиним плановим керівництвом народним господарством з боку суспільства і підтриманням відповідності (узгодженості) між різними галузями народного господарства¹³.

Обидві згадані тенденції закону планомірного, пропорційного розвитку діють в одному і тому самому напрямі, дозволяючи досягати дедалі гармонійнішого співвідношення сфер виробництва і розподілу за соціалізму. Тим часом необхідність підтримувати належну відповідність між різними галузями народного господарства промовляє про наявність діалектично суперечливих тенденцій у розвитку соціалістичного суспільного виробництва.

Отже, закон планомірного, пропорційного розвитку виражає взаємозв'язок між істотними тенденціями в розвитку суспільного виробництва і розподілу. Поняття «єдине планове керівництво» і «підтриман-

⁹ Федоров Г. А. Марксистская диалектика о категории цели.— *Вопр. философии*, 1956, № 1, с. 78.

¹⁰ Трубников Н. Н. О категориях «цель», «средство», «результат». М., 1968, с. 114.

¹¹ Макаров М. Г. Цель.— В кн.: *Некоторые вопросы диалектического материализма*. Л., 1962, с. 150.

¹² Яцкевич А. Ф. Ленинизм и законы общества. Минск, 1971, с. 171.

¹³ Див.: Румянцев А. М. О категориях и законах политической экономии коммунистической формации. М., 1966, с. 227—229.

ня відповідності» означають, що в умовах соціалістичного суспільства планове (цілеспрямоване, свідоме) начало, адекватно відображуючи істотні сторони виробничих відносин, набуває характеру істотного і необхідного. Вплітаючись у виробничу діяльність людей, планомірність перетворюється на об'єктивно діючу тенденцію, виступає як важливий закон усього суспільного життя за соціалізму, зокрема як закон розвитку суспільного виробництва і розподілу матеріальних благ. При цьому планова діяльність має бути спрямована на кінцеві народногосподарські результати. Такий підхід, як відзначалося на XXV і XXVI з'їздах КПРС, стає особливо актуальним мірою зростання і ускладнення економіки, коли ці кінцеві результати дедалі більше залежать від великої кількості проміжних ланок, від складної системи внутрішньогалузевих і міжгалузевих зв'язків.

Для соціального пізнання і практики комуністичного будівництва надзвичайно важливо, щоб цілі і плани економічного і соціального розвитку виражали закони суспільного прогресу, були науковими, щоб між цілями і планами на тривалий період і коротші строки не виникало диспропорцій, а їх об'єктивування здійснювалося в інтересах суспільства і особи. У механізмі дії закону планомірного розвитку всіх суспільних відносин планове виступає як загальне й істотне. У цьому полягає суттєва особливість механізму дії суспільної закономірності в умовах зрілого соціалізму¹⁴.

Одним з основних законів розвитку і функціонування соціалістичного суспільства є закон розподілу за працею. Він визначається, по-перше, тим, що засоби виробництва стають суспільною власністю, по-друге, тим, що форми розподілу залежать від форми виробництва і кількості продуктів, що підлягають розподілу. Суспільна власність і рівень розвитку суспільного виробництва з необхідністю потребують розподілу продуктів за кількістю і якістю виконаної праці. У цьому принципі розподілу закладені як матеріальні, так і духовні стимули до вдосконалення знарядь праці, технології, до застосування науки у виробництві, постійного розвитку навиків, нагромадження трудового досвіду, підвищення професійного і культурного рівня трудящих нашої країни. Безпосередній зв'язок виробника матеріальних благ із засобами виробництва і суспільством, дедалі гармонійніші відносини і загальний інтерес, що складаються на цій основі, породжують небувалу заінтересованість у радянських людей в розвитку суспільного виробництва. Закон розподілу за працею, як і інші закони соціалістичного суспільства, діалектично «знімає» суперечливі тенденції: він встановлює тільки загальний принцип розподілу, не обмежуючи розміри індивідуальних трудових доходів.

Звичайно, було б методологічно неправильно недооцінювати ту роль, яку відіграє закон розподілу за працею в умовах соціалістичного суспільства. Зазначимо й те, що в процесі розвитку нашого суспільства, з переходом до зрілого соціалізму і на ступені вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства регулятивне значення зазначеного закону зберігається повною мірою. Таке значення закону розподілу за працею в соціалістичному суспільстві об'єктивно зумовлене. «Адже, — зауважує товариш Ю. В. Андропов, — розподільні відносини прямо і безпосередньо зачіпають інтереси всіх і кожного. Характер розподілу є, по суті справи, одним з найважливіших показників ступеня соціальної рівності, можливого при соціалізмі. Будь-які спроби вольовим шляхом перевищити цей можливий ступінь, забігти наперед — до комуністичних форм розподілу, без точного врахування трудового вкладу кожного у створення матеріальних і духовних благ можуть породити і породжують небажані явища»¹⁵.

¹⁴ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 60—61.

¹⁵ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР, с. 14.

Правильне розв'язання проблем розподілу за соціалізмом дає можливість не тільки дедалі повніше задовольняти зростаючі матеріальні і духовні потреби народу, а й планомірно, цілеспрямовано вдосконалювати їх структуру, формувати розумні потреби, серед яких дедалі важливіше місце посідає потреба у творчій, суспільно корисній праці. Тому наша партія «постійно дбає про те, щоб відкритий Марксом принцип соціалістичного розподілу проводився в життя повсюдно і неухильно, краще, повніше застосовувався на практиці. Якщо він порушується — доводиться мати справу і з нетрудовими доходами, і з так званими літунями, прогульниками, ледарями, бракоробами, які стають, по суті справи, нахлібниками суспільства, живуть за рахунок маси сумлінних працівників. Це нетерпиме явище, свого роду паразитування на гуманізмі нашого ладу.

Праця і тільки праця, її реальні результати, а не чиєсь суб'єктивне бажання або добра воля повинні визначати рівень добробуту кожного громадянина»¹⁶.

На нашу думку, важливою ланкою механізму дії закону розподілу за кількістю і якістю докладеної праці є суспільний інтерес. Об'єктивування суспільного інтересу в механізм дії закону розподілу за працею є його основною вимогою. Групові і особисті інтереси об'єктивуються в механізм його дії лише тією мірою, якою вони збігаються з інтересами суспільними.

Це, звичайно, зовсім не приводить до нівелювання людської особистості за соціалізмом, про яке марно твердять «радянологи», оскільки основною метою соціалістичного суспільства є, в свою чергу, добробут людей праці, створення умов для всебічного і гармонійного розвитку особи. «Інтереси суспільства в цілому, — зауважує товариш Ю. В. Андропов, — найважливіший орієнтир для розвитку економіки, яка спирається на соціалістичну власність. Але звідси, зрозуміло, не випливає, що в ім'я ідеї загального блага соціалізм нібито придушує або ігнорує інтереси особисті, місцеві, специфічні потреби різних соціальних груп... Одне з найважливіших завдань удосконалення нашого народногосподарського механізму в тому й полягає, щоб забезпечити точне врахування цих інтересів, добитися їх оптимального поєднання з інтересами загальнонародними і таким чином використати їх як рушійну силу зростання радянської економіки, підвищення її ефективності, продуктивності праці, всебічного зміцнення економічної і оборонної могутності Радянської держави»¹⁷.

Специфіка суспільних законів виявляється і в характері їхнього взаємозв'язку. Щодо питання про характер взаємодії всезагальних, загальних і специфічних законів в нашій філософській і економічній літературі висловлюються різні точки зору. Їх можна підсумувати таким чином. По-перше, взаємозв'язок тлумачиться як відношення між загальною і специфічною сутністю явищ. У цьому разі загальні закони набувають специфічних рис і виявляються через специфічні закони. Але загальні закони дістають вияв не тільки через специфічні закони, а й через конкретні явища і процеси. По-друге, всезагальні закони розглядаються в тому аспекті, в якому вони виступають тільки у вигляді специфічних. По-третє, вони інтерпретуються як такі, що діють у щільному зв'язку, але самостійно.

Гадаємо, що взаємозв'язок законів здебільшого має два напрями: між сутностями, вираженими в різних законах, і між формами виявлення цих законів. Оскільки загальність сутностей у різних законів не однакова, постає питання про їх взаємозв'язок, тобто про взаємозв'язок загальних і специфічних законів. Усі закони соціалістичного су-

¹⁶ Там же, с. 15—16.

¹⁷ Там же, с. 11.

спільства виражають загальну сутність соціалістичних виробничих відносин — суспільну власність на засоби виробництва — і виступають як взаємозв'язок різних сторін цієї сутності. Загальна сутність соціалістичних виробничих відносин і особливості їх розвитку і собі характеризуються низкою закономірностей.

Закономірностями розвитку соціалістичних виробничих відносин є, зокрема, безперервність розвитку суспільного виробництва, прискорені темпи цього розвитку, його плановість і поступовість переходу від соціалізму до комунізму. Ці закономірності соціалістичних суспільних відносин кожний конкретний закон соціалістичного суспільства виражає у специфічній для нього формі. За приклад можуть правити закони безперервного зростання матеріального і культурного добробуту радянських людей, підвищення продуктивності праці, плановості в розвитку добробуту народу і підвищенні продуктивності праці, вдосконалення оплати за працею, пропорційності в розвитку всіх галузей народного господарства та ін.

Взаємозв'язок між загальними і специфічними законами також є відношенням між сутностями різної загальності. Так, наприклад, закон відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил має більшу загальність порівняно з законами розвинутого соціалізму. Всі закони в соціалістичному суспільстві передбачають належну відповідність в розвитку їх істотних моментів, сторін, тенденцій тощо. Закон плановірного, пропорційного розвитку визначає відповідність, узгодженість між різними галузями народного господарства, між виробництвом предметів споживання, споживанням і нагромадженням, у розміщенні продуктивних сил та ін.; закон неухильного піднесення продуктивності праці — відповідність між розвитком техніки і виробничого досвіду людей та ін.; основний економічний закон — між задоволенням матеріальних потреб людей і розвитком суспільного виробництва та ін.

Взаємозв'язок загальних і специфічних законів має системний характер. На нашу думку, вихідним пунктом у з'ясуванні цієї проблеми є положення про специфіку форм зв'язку загальних і спеціальних законів певної суспільної формації. Соціалізму як спеціальній системі властива і специфічна система законів, тобто специфічні форми зв'язку загальних і спеціальних законів. Усі закони мають системний характер, будь-який з них вбирає інтегральне, властиве системі загалом або її підсистемам. Адекватна побудова системи має ґрунтуватися, як ми вважаємо, саме на їхній субординації. Для соціалізму вона виражається так: основні закономірності соціалістичного суспільства, його загальні закони і закони специфічні. У механізмі дії закону характер зв'язку загальних і специфічних законів має вирішальне значення. Це пояснюється тим, що саме цей зв'язок робить механізм дії соціального закону системою.

Питання про форми вияву законів у соціалістичному суспільстві надзвичайно важливе для соціального пізнання, розкриття механізму їх дії, правильного розуміння співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в цьому механізмі. Зазначена проблема потребує спеціального, поглибленого вивчення. Загальна думка стоїть на тому, що всякий закон характеризується своїми, тільки йому властивими формами вияву. Отже, йдеться про те, що закон, на відміну, наприклад, від необхідності, сутності, не має своєї особливої форми вияву, а дістає її залежно від конкретних умов, за яких він діє.

Як вважає О. К. Уледов, загальні закони можуть виявлятися через специфічні, діставати досить виразну форму, виступати як тенденція; з переходом суспільства від капіталізму до соціалізму на зміну стихійній формі дії законів суспільного життя приходять свідоме використання їх у діяльності людей.¹⁸

¹⁸ Уледов А. К. Социологические законы, с. 138, 164, 64, 163.

З нашого погляду, існують дві загальні форми вияву законів суспільного розвитку: стихійність і свідоме їх використання. Стихійний вияв законів притаманний усім докомуністичним суспільним формаціям; свідомість як форма функціонування законів властива тільки комуністичній формації і можлива лише на основі суспільної власності на засоби виробництва і відносин товариської взаємодопомоги.

У соціалістичному суспільстві складається якісно нова форма вияву закономірного, необхідного, істотного. Такою формою стає свідома діяльність людей, які пізнають і раціонально використовують об'єктивні істотні і закономірні зв'язки в практиці комуністичного будівництва. В умовах соціалізму включення свідомого компонента в механізм дії законів має відмітні особливості. Річ у тому, що мета виробництва і в суспільних формаціях, які мають за основу приватну власність на засоби виробництва, виступає як компонент механізму дії соціальних законів. Але ця мета за капіталізму включена до механізму основного економічного закону, що виражає тенденцію до здобуття максимального прибутку монополіями і її реалізація невіддільна від анархії суспільного виробництва, періодичного повторення економічних криз, промислових спадів, інших хворобливих явищ. Крім того, через панування приватної власності на засоби виробництва реалізація свідомо поставлених цілей відбувається у запеклій конкурентній боротьбі між монополіями, що невідворотно породжує масове розорення середніх і дрібних власників, дальше зосередження засобів виробництва, величезної частки національного багатства країни в руках купки промислових і фінансових магнатів.

У цих умовах досягнення цілей слугує інтересам панівного класу і спрямоване проти трудящих, відчужених від засобів виробництва. Тому здійснення соціальних цілей в суспільних формаціях, основаних на приватній власності і соціальному гнобленні, неодмінно пройняте антагонізмом. Глибока суперечність закладена в тому, що трудящі класи, діями яких забезпечується матеріалізація свідомого компонента здійснення соціальних цілей, виявляються незаінтересованими в їх досягненні.

Як зазначив товариш Ю. В. Андропов в промові на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, «дедалі ясніше стає: імперіалізм нездатний справитись із соціальними наслідками небувалої за глибиною і масштабами науково-технічної революції, коли мільйони і мільйони трудящих прирікаються на безробіття, на злидні»¹⁹.

За суспільної власності на засоби виробництва, утвердження відносин товариської взаємодопомоги свідоме використання соціальних законів стає важливим компонентом механізму їх функціонування, зокрема механізму дії основного закону соціалізму. В цих умовах мета суспільного виробництва об'єктивована: свідоме (планове, цільове) об'єктивується, включається через загальне й істотне в механізм дії основного закону. На відміну від попередніх суспільних формацій, по-перше, цілеспрямованість і планомірність виступають як відмітні, істотні ознаки розвитку суспільства загалом, по-друге, основи зв'язку об'єктивного і суб'єктивного в механізмі дії законів становлять не соціальні антагонізми, а взаємний позитивний вплив соціальних класів і груп, єдиноспрямованість їхнього розвитку, по-третє, в реалізації цілей, планів, економічної стратегії марксистсько-ленінської партії заінтересовані всі члени соціалістичного суспільства, по-четверте, цілі і плани об'єктивуються, включаються в механізм виявлення законів через практичну дію мас під керівництвом марксистсько-ленінської партії.

За соціалізму свідоме використання законів належить до системи механізму їх дії. Свідома діяльність як форма вияву законів містить у собі: наукове визначення цілі, плану, засобів їх реалізації, об'єктиву-

¹⁹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року, с. 23.

вання цілі, плану, включення їх до механізму дії закону. Свідома діяльність становить одну з форм вияву соціальної дії мас, класів. Свідоме як компонент діяльності людей, як форма вияву закономірності і необхідності за соціалізмом передбачає єдність двох тенденцій: вироблення планів, що адекватно відображують об'єктивні істотні і необхідні соціальні потреби, і реалізацію цих планів у практиці комуністичного будівництва.

Специфіка свідомого компонента за соціалізму полягає в тому, що він є характеристикою діяльності не тільки окремих індивідів, малих і великих соціальних груп, а й атрибутивною рисою розвитку суспільства загалом. Як форма вияву закону свідоме в умовах соціалізму є істотним компонентом. У взаємодії об'єктивно-закономірного і суб'єктивно-істотного останнє виступає як форма вияву першого. Специфікою законів соціалістичного суспільства є те, що важливими характеристиками механізму їх дії стали планове, свідоме і цільове. В умовах зрілого соціалістичного суспільства закономірність, діючи об'єктивно, змінила свою соціальну природу, механізм дії і форми вияву.

Отже, аналіз специфіки законів соціалістичного суспільства дає можливість конкретизувати поняття «механізм дії суспільних законів». Гадаємо, що механізм дії суспільних законів за соціалізму становить систему, основними специфічними рисами якої є свідомий, плановий, цільовий характер використання законів в умовах нашого суспільства, тип зв'язку загальних і специфічних законів, форми вияву як загальних, так і специфічних законів суспільного розвитку.

* * *

В условиях совершенствования зрелого социализма, как отметил июньский (1983 г.) Пленум ЦК КПСС, особенно настоятельной становится необходимость дальнейшего совершенствования механизма использования социальных законов. И это глубоко закономерно. Ведь одним из исторических преимуществ социалистического общества является то, что его развитие осуществляется в форме планомерного, целенаправленного процесса, а стихийное функционирование социальных законов сменяется их сознательным использованием. Соответственно этому качественно изменяется и механизм действия законов функционирования и развития человеческого общества.

На всех этапах социального развития механизм проявления общественных законов включает в себя взаимодействие объективного и субъективного, благодаря чему реализуются требования законов как форм объективной связи. Но только при социализме, в условиях общественной собственности на средства производства, сознательное использование социальных законов становится существенным компонентом механизма их функционирования, в частности, важной составной механизма действия основного закона социализма, других социально-экономических законов развития нашего общества. В условиях зрелого социализма механизм действия общественных законов предстает как динамичная, оптимизирующаяся система, основными специфическими чертами которой являются сознательный, плановый, целевой характер использования этих законов, качественно своеобразный тип связи общих и специфических законов, новые, более совершенные формы реализации как общих, так и специфических законов общественного развития.

Проблеми формування нової людини

М. І. КОЛЕСНИК

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Формування нової людини в умовах розвинутого соціалізму, як відзначалось на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, є не тільки найважливіша мета, а й неодмінна умова побудови комунізму. Воно невіддільне від удосконалення соціалістичного способу життя і передбачає виховання у кожній людині активної життєвої позиції, творчого ставлення до праці. Партія, як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. В. Андропов у промові на Пленумі, добивається, щоб людина виховувалась у нас насамперед «як громадянин соціалістичного суспільства, активний будівник комунізму, з притаманними йому ідейними установками, мораллю та інтересами, високою культурою праці й поведінки»¹.

Розв'язання цього завдання не можливе без досягнення єдності всієї системи ідейно-виховної роботи, докладного вивчення взаємозв'язків всіх складових комуністичного виховання.

Як наголошувалось на червневому Пленумі ЦК КПРС, основними напрямками ідейно-виховної роботи партії є: формування наукового світогляду, комуністичного ставлення до праці, політико-громадянське виховання та виховання комуністичної, колективістської моралі, фізичне та естетичне виховання. Тільки завдяки органічній єдності усіх цих напрямів у формуванні нової людини вона може стати цілісним суб'єктом, для якого культурні цінності суспільства перетворюються в живе надбання, на внутрішні мотиви соціально-культурної діяльності.

Важливе місце у формуванні нової людини належить естетичному вихованню. Пов'язане за своїм змістом з усіма видами комуністичного виховання — політичним, моральним, трудовим, фізичним, воно разом з тим має свою специфіку: розвиває потреби особи у сприйнятті і створенні досконалих форм, сприяє інтеграції в єдине ціле усіх її здібностей і обдаровань. Внаслідок цього життєдіяльність особи стає більш активною і творчою.

В умовах розвинутого соціалізму естетичне виховання виступає важливою підмогою розвитку культури, яка за своєю метою звернена до особи, спрямована на формування її духовного багатства, здібностей і обдаровань, на утвердження і розвиток соціалістичного способу життя. В Основному Законі СРСР законодавчо закріплені функції культури у забезпеченні соціального розвитку нашого суспільства, у примноженні матеріальних і духовних цінностей.

Як фактор культурного зростання особи естетичне виховання сприяє розвитку духовних потреб і світорозуміння, естетичного почуття і естетичних смаків — усього того, що лежить в основі світоглядного, пізнавального, творчого, комунікативного, художнього потенціалів людини. Відомо, що наше суспільство має тепер великі матеріальні і духовні можливості для дедалі повнішого розвитку особи. Але, як відзначалось на XXVI з'їзді КПРС, «важливо разом з тим, щоб кожна людина вмiла ними розумно користуватись. А це, в кінцевому підсумку, залежить від того, якими є інтереси, потреби особи»².

¹ *Матеріали* Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 17.

² *Матеріали* XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 76.

Сутність естетичного виховання полягає передусім у тому, щоб сформувавши індивіда як активного суб'єкта естетичних відносин. Водночас естетичний розвиток людини завжди опосередкований рівнем розвитку матеріального виробництва, культури, суспільних відносин, духовного спілкування. Тому естетичне відношення людини до дійсності пов'язане з усіма формами її життєдіяльності. Безпосередньо ж воно виникає як результат взаємодії суб'єкта з об'єктом. «Естетичне відношення людини до світу,— відзначає Л. І. Новикова,— може бути подане як елементарна система взаємодії суб'єкта з об'єктом в історично певному соціально-культурному середовищі»³.

Спіраючись на об'єктивні умови існування людини, естетичне виховання (як і інші різновиди виховання) повинно сприяти різнобічній соціальній активності особи. Саме тому автори багатьох праць з теорії естетичного виховання відрізняють його від художнього виховання (перше і друге виступають у відношенні: ціле — частина). Будучи соціально-культурним процесом, естетичне виховання пов'язане з формуванням світогляду людей, з їхньою практичною діяльністю у матеріальному і духовному виробництві. Тому зміст естетичного відношення визначається не лише об'єктом, а й суб'єктом — духовним багатством, світоглядом, творчою діяльністю людини.

Принципи естетичного виховання впливають з філософських положень про сутність людини. В домарксистській філософії вони були, як відомо, ідеалістичними та метафізичними. Тому сама сутність естетичного відношення часто-густо тлумачилась однобічно, з ідеалістичних позицій. Так, у І. Канта вона розглядалась як вияв безособистісних (родових) якостей людини. «Предмет, що дає мені естетичну насолоду,— писав І. Кант,— приємний мені безособисто. Те ж, що приємно безособисто, приємно мені як представникові роду людського, а не як індивіду»⁴. Таке тлумачення естетичного відношення перетворювало його в голу абстракцію, зміст якої не визначався конкретними властивостями індивіда. Тому вже Ф. Шіллер, послідовник І. Канта, зробив спробу надати естетичному відношенню більш людяного і конкретного змісту. Красою, відзначав він, «ми насолоджуємося водночас і як індивіди, і як рід...»⁵. «Естетичний стан» людини, згідно з Ф. Шіллером, був виявом її цілісного розвитку, гармонійного поєднання в ній фізичних і моральних прагнень, духовних і тілесних потреб. Водночас він вважав, що цілісність людини завжди несумісна з суспільною системою поділу праці, і її можна досягти лише завдяки спілкуванню з мистецтвом, а не в процесі реальної життєдіяльності індивідів. Це була втеча від дійсності в ілюзійний світ «естетичної позірності».

Гегель, як і Шіллер, також вважав, що цілісна, вільна індивідуальність лежить «в основі поняття краси»⁶. Проте цілісність людини в його теорії естетики розглядалась не як певний ступінь суспільно-зумовленого прогресу індивідів, а як ступінь у розвитку абсолютного духу. Адже спекулятивний ідеалізм, писали К. Маркс і Ф. Енгельс, «на місці дійсної індивідуальної людини ставить «самосвідомість», або дух, і разом з евангелістом учить: «Дух животворящий, а тіло немічне»⁷.

В сучасній буржуазній естетиці естетичне відношення виводиться з асоціального, індивідуалістичного розуміння сутності людини. Цим самим воно ізолюється від інших відношень — моральних, політичних та ін. Така теоретична позиція відображує той факт, що в умовах приватновласницьких відносин між індивідами утверджуються безособистісні зв'язки і відносини, коли людина виступає як «суб'єкт випадко-

³ Новикова Л. І. Искусство и труд. М., 1974, с. 23.

⁴ Цит. за кн.: Гильберт К., Кун Г. История эстетики. М., 1960, с. 355.

⁵ Шиллер Ф. Собрание сочинений: В 8-ми т. М.; Л., 1950, т. 6, с. 357.

⁶ Гегель Г. В. Ф. Эстетика. М., 1968, т. 1, с. 158.

⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство, або критика критичної критики. Передмова.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 2, с. 7.

вості», як «одиничний» суб'єкт. «Випадкові», «одиничні» індивіди, як підкреслював ще Гегель, зводять інших людей до простого засобу задоволення своїх власних, вузьких інтересів. Тому одиничний суб'єкт не є цілісністю для інших.⁸

Цілісність в розвитку індивідів в умовах приватновласницьких відносин була неможливою передусім тому, що існував розлад між родовою сутністю людини і її безпосереднім існуванням.

Основоположники марксизму довели, що естетичний розвиток особи є результат її соціальної, предметно-практичної діяльності, коли людина «привласнює собі свою всебічну сутність всебічним способом, тобто як цілісна людина»⁹. К. Маркс виділяв три конкретно-історичні ступені в розвитку особи: 1) панування відносин особистої залежності, коли всі однаково вільні і однаково невільні; 2) особиста незалежність, заснована на речовій залежності; 3) вільна індивідуальність, що базується на універсальному розвитку індивідів, на перетворенні їх колективної продуктивності в їх суспільне надбання¹⁰.

Якщо перші дві форми притаманні докомуністичним формаціям, то третя утверджується тільки за умов соціалізму, оскільки виникає суспільна потреба у формуванні кожного як цілісної, всебічно і гармонійно розвиненої особи. Тому теорія естетичного виховання при визначенні своєї мети і завдань має виходити саме з концептуального осмислення цілісності і гармонійності особи.

У моделі особи звичайно виділяють органічний, психологічний та соціальний структурні компоненти. Визначальну роль серед них відіграє соціальний. «Сутність «окремої особистості», — підкреслював К. Маркс, — становить не її борода, не її кров, не її абстрактна фізична природа, а її *соціальна якість...*»¹

У марксистсько-ленінській естетиці естетичне відношення розглядається як певний різновид соціального відношення, в яке у «знятій» діалектичній формі включені й два інші. Водночас естетичне відношення виступає як результат трансформації зовнішніх умов життєдіяльності індивіда у внутрішні, оскільки, як показав, зокрема, С. Л. Рубінштейн, закони зовнішнього зумовленого розвитку людини — це її внутрішні закони.

Перетворення зовнішніх умов життєдіяльності у внутрішні значною мірою залежить від ступеня привласнення індивідом своєї соціально-культурної сутності, що відбувається завдяки творчій праці та духовному спілкуванню. В результаті, здійснюється перетворення соціального досвіду, суспільних відносин, досягнень культури у внутрішній світ особи — у її власні потреби, мотиви-цілі, інтереси, установки, ціннісні орієнтації. Цей внутрішній світ виступає в людині як суб'єктивний аспект суспільної практики. Він стимулює її творче, цілісне, самоутвердження в колективі, суспільстві в інтересах як самого індивіда, так і колективу, суспільства. Таке самоутвердження неможливе без розвитку її культурного потенціалу. Тільки завдяки останньому індивід виступає як особистість і як естетичний суб'єкт.

Самоутвердження індивіда як цілісної, творчої особистості виявляється в певній індивідуальній формі, оскільки визначається конкретним співвідношенням специфічних для кожної людини зовнішніх і внутрішніх умов. В естетичному відношенні як елементі внутрішнього світу особи ця індивідуальна форма дістає вияв в існуванні естетичних смаків, стилів у поведінці, художній творчості, різних оцінках дійсності.

Опосередковуючись соціальним досвідом суспільства, класу, колек-

⁸ Див.: Гегель Г. В. Ф. Эстетика, т. 1, с. 158.

⁹ Маркс К., Энгельс Ф. З ранних творів. К., 1973, с. 550.

¹⁰ Див.: Маркс К. Економічні рукописи 1857—1859 рр.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 92—93.

¹¹ Маркс К. До критики гегелівської філософії права.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 1, с. 228.

тиву естетичне відношення набуває статусу безпосереднього явища, завдяки чому відбувається виявлення певних аспектів самої сутності людини. Найбільш концентровано цей вияв відбувається у мистецтві, художній діяльності. Мистецтвознавство, як слушно відзначав А. В. Луначарський, саму авторську особистість має розглядати як своєрідний вузол, у якому перехрещуються соціально-силові лінії. Тоді твір справді стає дійсним продуктом людської особистості, «але сама особистість не розглядається ні як біологічний курйоз, ні як містична причина сама по собі, а як явище глибоко соціальне»¹².

Розуміння естетичного відношення як форми вияву особливостей тієї чи іншої цілісної індивідуальності зовсім не означає зведення його до факту абсолютної неповторності особи. Адже цілісна людська індивідуальність, будучи відносно самостійною формою буття в суспільстві, включає не лише неповторні, одиничні, а й загальні властивості.

Згідно з цим, завдання естетичного виховання має полягати не в тому, щоб досягти, наприклад, неповторних смаків у всіх людей, а в тому, щоб розвивати естетичні смаки, які мають спиратися не на звички, а на естетичні погляди, передові естетичні ідеали, на дійсно гуманістичне естетичне почуття. А при оцінці художнього твору важливо мати на увазі не стільки специфіку художнього мислення митця, неповторні риси в його творчості та особливості його стилю, скільки те, як саме суб'єктивно-індивідуальне в даному художньому творі набуває соціально-загального значення і звучання.

Ці методологічні положення слід, на нашу думку, повніше врахувати, коли йдеться про визначення мети естетичного виховання. У нашій літературі існують різноманітні підходи до визначення мети естетичного виховання, починаючи з тверджень про необхідність розвитку сприйнятливості, творчих здібностей людини, залучення її до естетичного досвіду та художньої культури суспільства і кінчаючи думками щодо формування уявлень про естетичний ідеал сучасника. Метою естетичного виховання вважають здебільшого розвиток здібностей сприймати красу навколишнього світу, оцінювати її і насолоджуватися нею, а головне — створювати естетичні цінності в процесі творчої праці¹³.

Ми вважаємо, що в цьому визначенні сформульовані передусім не головна мета, а завдання естетичного виховання. Адже в житті досить часто буває так, що важливе для однієї особи іншою сприймається як другорядне. Хіба, скажімо, розвиток здібностей до сприйнятливості буде головною метою естетичного виховання тієї частини молоді, яка бездумно наслідує усякій моді? Тут має, мабуть, йтися про прищеплення справжніх естетичних смаків. А це вже не мета, а лише окреме завдання, спрямоване на те, щоб досягти загальної мети естетичного виховання.

Нерозробленість окремих питань теорії естетичного виховання спричинила дискусію, в якій узяли участь відомі письменники і художники, філософи і педагоги, психологи і мистецтвознавці. Дискусія показала, що такі поняття теорії естетичного виховання, як «система», «сутність» і «цільові установки» недостатньо досліджені, а крім того, досліджуються значною мірою ізольовано від теорії людської особи.¹⁴ Адже з'ясування естетичного відношення як різновиду особистісного відношення дає змогу зрозуміти мету і завдання естетичного виховання не абстрактно, а конкретно, спираючись на концепцію особи соціалістичного типу загалом.

Оскільки естетичне відношення людини до дійсності переломлюють-

¹² Луначарский А. В. Собр. соч.: В 8-ми т. М., 1967, т. 8, с. 318.

¹³ Волович Л. Эстетическое воспитание трудящихся в условиях развитого социализма. М., 1976, с. 5.

¹⁴ Див.: журнал «Детская литература», 1972, № 9; 1973, № 1, 7; 1974, № 2, 3, 4; 1975, № 1, 9, 10; 12; 1976, № 3.

ся крізь призму потреби її цілісного розвитку, то й головна мета естетичного виховання полягає в тому, щоб сприяти саме такому розвитку. Окремі ж завдання естетичного виховання мають визначатися передусім тими властивостями людини, відсутність яких робить особу однорідною і негармонійною.

Досліджуючи зміст і мету естетичного виховання, деякі наші автори, однак, не йдуть далі з'ясування таких структурних компонентів виховання, як естетична свідомість і естетична діяльність, випускаючи з уваги те, що естетичне відношення людини до дійсності зумовлюється кінцем кінцем певною спрямованістю особи, її ціннісними орієнтаціями. Естетичне відношення, маючи універсальний характер, органічно пов'язане з світоглядною, інформаційною, творчою, регуляторною та емоційною сторонами людської діяльності, з потребами й інтересами.

«Естетично розвинена особа, — зазначає О. В. Лармін, — це людина з розвинутою комуністичною в своїй основі естетичною свідомістю і з розвинутими естетичними аспектами у своїй діяльності»¹⁵. Цього, на нашу думку, недостатньо для з'ясування мети і змісту естетичного виховання. Адже за межами аналізу лишається такий важливий чинник естетичного розвитку особистості, як естетичні потреби — внутрішні стимули естетичної діяльності людини, ціннісних орієнтацій, джерело різних форм її творчої активності.

Загальні естетичні потреби можна з'ясувати, виходячи з діалектики об'єкта і суб'єкта та процесу людської праці — опредмечування і розпредмечування. «Ця діалектика, — слушно підкреслює О. Г. Мисливченко, — немов би зігрівається особистісними факторами, зачіпає життєві цілі конкретно-історичної особи, її потреби, почуття й емоції, її прагнення здійснити свої плани і моральний ідеал і таким чином реалізувати себе як особу»¹⁶.

Естетичне виховання формує, з одного боку, універсальну потребу індивіда виявити і реалізувати себе як особистість у формах розвинутої почуттєвості (об'єктом цієї потреби є естетичний ідеал), а з другого — потребу особи в цінностях духовної насолоди як умови виявлення її сутнісних сил.

Формування і розвиток цих потреб за умов зрілого соціалізму є важливим внутрішнім стимулом творчої праці, самореалізації та цілісного самоутвердження особи в колективі, без чого неможливі подальша «естетизація» праці, побуту, людських відносин, розвиток соціальних інтересів та раціональних потреб людей. Як відомо, на XXVI з'їзді КПРС цю проблему сформульовано як одне із важливих завдань соціальної політики партії.

З'ясування специфіки і місця естетичного виховання у формуванні нової людини потребує врахування найголовніших сторін в становленні особи як суб'єкта суспільного розвитку. В умовах зрілого соціалізму особа повинна формуватись, як суб'єкт нових продуктивних сил і суб'єкт комуністичних суспільних відносин, а також як носій комуністичної свідомості.

З естетичного погляду, формування особи як суб'єкта нових продуктивних сил означає передусім «перетворення людської праці із різновиду машинної діяльності у творчість»¹⁷. Отже, до практики естетичного виховання ставиться вимога формування широкого культурного кругозору людини, розвитку її універсальних естетичних потреб і здібностей.

Суспільне значення розвитку останніх полягає в тому, що вони сприяють зростанню її соціальної активності. В умовах НТР, створення

¹⁵ Лармін О. В. Эстетическое воспитание в период развитого социализма. М., 1976, с. 14.

¹⁶ Мисливченко А. Г. Человек как предмет философского познания. М., 1972, с. 47.

¹⁷ Гаврилюк П. И. Эстетическая культура и социальный прогресс. Киев, 1978, с. 186.

комплексного автоматизованого виробництва постає завдання формування творчих індивідуальних здібностей в масовому масштабі, актуалізується проблема єдності професійної підготовки та виховання загальної культури особи.

Ця проблема розв'язується нині за допомогою політехнічної освіти, розвитку самодіяльності особи на основі включення її в широкий спектр культурної діяльності. «Щоб виховувати цю масу творчих людей,— зазначає В. І. Шинкарук,— ми повинні застосувати гасло: «Кожному — його здібності». Не тільки кожному за здібностями, а й кожному — його здібності»¹⁸.

Активізація творчих здібностей особи в усіх сферах її діяльності є найважливішим завданням соціалістичної художньої культури, до вирішення якого значною мірою причетна і загальноосвітня школа.

Як зазначив у доповіді на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш К. У. Черненко, «існує потреба доводити значення раннього виявлення здібностей, обдарувань особи, правильного вибору професії. Від цього великою мірою залежить і продуктивність праці, і соціальна активність людини, і її, якщо хочете, життєва доля»¹⁹.

Нарешті, особа як суб'єкт комуністичної свідомості у плані естетичного відношення виступає носієм таких ціннісних орієнтацій, які відображають потреби суспільства і людини у відтворенні її як цілісної істоти. Умовою існування естетичної свідомості є естетичний ідеал — внутрішня мета всякої вільної творчої діяльності. Естетичні ідеали виступають як нормативні цінності та критерії оцінки естетичних явищ, культури поведінки людини.

Першорядну роль у формуванні естетичного ідеалу відіграє мистецтво соціалістичного реалізму. Використання його можливостей ефективно за умови комплексного підходу до формування людини засобами культури: «...від підвищення ідейно-художньої творчості до чіткої тематичної визначеності, від пошуків нових організаційно-виховних форм і до розширення і укріплення матеріальної бази культури, створення оптимальних умов творчої діяльності»²⁰.

Важливим компонентом естетичної свідомості особи є естетичне почуття. Воно виступає як регулятор мотиваційної сфери в поведінці і міжособовому спілкуванні. Його розвиток поглиблює емоційні переживання людини, одухотворює її фантазію, робить людину небайдужою до сприйняття та збереження навколишньої краси. Як момент цілісного життя особи, естетичне почуття є своєрідним містком між «індивідуальним», «особливим» і «загальним» в суспільній життєдіяльності людини.

Естетичні ідеали та естетичні почуття зумовлюють естетичні смаки особи. Разом з тим вони визначаються духовним багатством людини, загальним рівнем культурного розвитку особистості. Як показали соціологічні дослідження, їх розвинутість залежить від характеру спілкування, освіти, моральних рис людини, конкретно-чуттєвого досвіду індивіда та низки інших чинників.

Роль естетичного смаку в гармонійному розвитку особи полягає в тому, що він «сплавляє» чуттєве і раціональне, несвідоме і свідоме, психічне і фізичне в органічне ціле. Він робить цілісну особу мірилом усіх життєвих відношень і предметів, здатною оцінювати їх згідно зі своєю соціально-культурною сутністю.

Оскільки характер естетичних смаків і взагалі естетичної свідомості значною мірою зумовлюється характером художньої культури,

¹⁸ Шинкарук В. І. Комунізм і особа: Науково-технічна революція і творчі здібності.— Наука і суспільство, 1971, № 4, с. 36.

¹⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р., с. 53.

²⁰ Капто А. Эстетический идеал и художник.— Советская культура, 1981, 17 марта, с. 2.

зокрема мистецтва, то, щоб людина мала розвинуті смаки, вона повинна спілкуватись з правдивим мистецтвом. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК Компартії України були піддані гострій критиці твори мистецтва, в яких спостерігається вигадання штучних сюжетів та зображаються далекі від дійсності герої. Якщо в художньому творі, відзначав товариш В. В. Щербицький, «діють персонажі, далекі від справжніх героїв нашого часу, якщо на сцені та кіноекрані мелькають невиразні, стандартно мислячі люди, то, звичайно ж, це не має нічого спільного з справжнім мистецтвом і його високою суспільною місією»²¹.

Такі основні напрями естетичного виховання нової людини. «Естетичне виховання — це цілеспрямована система дійового формування людини, здатної з позицій комуністичного ідеалу сприймати і оцінювати прекрасне, довершене, гармонійне в житті і мистецтві, здатної жити і творити «за законами краси», законами естетичної досконалості»²². Щоб естетичне виховання відповідало цій меті, його система повинна сприяти перетворенню суспільних інтересів у внутрішні мотиви і стимули соціальної діяльності особи, в процесі якої вона естетично освоює дійсність і водночас «конститує» сама себе.

Посилення зв'язку естетичного виховання з усебічним, гармонійним розвитком особи в умовах розвинутого соціалізму перетворюється на одне з головних практичних завдань комуністичного будівництва. В Конституції СРСР це завдання розглядається як одна з умов удосконалення соціалістичного способу життя: держава «дбає про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей для морального і естетичного виховання радянських людей, підвищення їх культурного рівня»²³. Соціалістичний спосіб життя передбачає безперервне культурне зростання людини, посилення естетичних форм соціалізації особи, підвищення культури виробництва, культури управління, культури побуту і обслуговування, культури дозвілля, культури спілкування та ін.

«Наше важливе завдання, — підкреслив товариш В. В. Щербицький у Звітній доповіді ЦК КП України XXVI з'їзду Компартії України, — вдосконалити всю систему естетичного виховання трудящих, розвивати художню самодіяльність, яка є животворним джерелом народних талантів, благодатним ґрунтом для розквіту професіонального мистецтва»²⁴.

Естетичне виховання нової людини не обмежується її позавиробничою сферою. Воно відбувається як у межах вільного часу, в сфері побуту, так і в межах виробничої діяльності. В умовах розвинутого соціалізму змінюється співвідношення між «продуктивним споживанням» і «непродуктивним» («неречовим») на користь першого, бо умовою і метою будівництва комуністичного суспільства є формування не «особи-споживача», а «особи-творця». Адже соціалістичний спосіб життя має переважно трудовий характер. Він перетворює працю із засобу життя на першу життєву потребу людини. Тому на перший план висувається питання про естетичний розвиток особи також і в робочий час. Можливості для цього будуть дедалі зростати. Як підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. В. Андропов на листопадному Пленумі (1982 р.) ЦК КПРС, стратегія партії спрямована на те, щоб «наш соціалістичний лад дедалі повніше розкривав свою гуманну суть, свої творчі можливості»²⁵. Провідна роль у розв'язанні цієї

²¹ Радянська Україна, 1983, 29 черв.

²² Теорія естетического виховання. М., 1979, с. 14.

²³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 13.

²⁴ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 58.

²⁵ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 22 листоп. 1982 р. К., 1982, с. 20

проблеми належить трудовим колективам, в яких найяскравіше розкриваються характерні риси соціалістичного способу життя.

Трудовий колектив виступає як певний виробничий соціально-культурний осередок, в якому загальний і професійний рівень культури людей, духовна атмосфера та соціально-психологічний клімат, ціннісні орієнтації роблять великий вплив на культуру і техніко-речовий комплекс виробництва. Одним із завдань трудових колективів є підвищення естетичної культури виробництва. Дедалі ширше впроваджуються досягнення «виробничої естетики», яка на основі аналізу соціальних, технічних, психологічних, фізіологічних та інших чинників трудової діяльності сприяє науковій організації праці з метою підвищення її продуктивності і якості.

Формування індивіда в колективі як цілісної індивідуальності і як суб'єкта творчості за законами краси має виходити з того, що тут індивід дістає засоби, які «дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки...»²⁶. Це передбачає гармонійне поєднання особистих інтересів з колективними, що, зокрема, створює сприятливий морально-психологічний клімат для самоствердження особи. Трудовий колектив дає змогу краще усвідомлювати високе суспільне значення праці, швидше оволодіти професійною майстерністю, повніше розкрити творчі здатності.

Конкретна роль колективу в естетичному вихованні робітника визначається, з одного боку, багатством індивідуальностей, що складають колектив, а з другого — наявністю в ньому так званих близьких і більш далеких перспективних ліній (А. С. Макаренко). Перше з них, як показав В. О. Сухомлинський, є основою повноцінного, змістовного життя колективу, умовою творчої самореалізації його членів, друге — активізує діяльність кожної особи, сприяє зростанню духовних стимулів діяльності.

За своїми соціальними ролями кожна особа належить водночас до багатьох колективів (виробничого, навчального, культурного, побутового та ін.). Проте з естетичного боку найбільше значення для неї мають ті з них, в яких створені найкращі умови для творчості (так звані референтні, тобто головні, визначальні). В умовах зрілого соціалізму таким повинен бути передусім трудовий колектив.

Важливим чинником естетичного виховання людини є міжособове спілкування. Як комунікативна діяльність людини і засіб реалізації суспільних відносин, спілкування пов'язане, зокрема, з потребою самоутвердження особи в колективі. Яскравий вияв це дістає у соціалістичному змаганні, активна участь в якому свідчить про те, що людина дедалі глибше відчуває себе як особистість. Реалізація суспільних інтересів пов'язується тут як із самоздійсненням людини (виявом її потреб), так і з зовнішньою, соціальною вимогою.

У трудовому колективі інтенсивніше формується почуття громадянськості, яке є виявом високого ступеня особистої свободи та моральної відповідальності людини як члена колективу, суспільства. «Саме тут, у трудовій сім'ї, — зазначає товариш В. В. Щербицький, — виробляються висока політична свідомість, соціалістична дисципліна й організованість, діловитість і бережливість, непримиренність до безгосподарності і нехлюйства»²⁷.

В умовах соціалістичного колективу виникають справді гуманні норми спілкування, що відображують соціалістичні норми та ідеали. В останніх завжди втілюються вимоги — очікування того чи іншого суспільства щодо реального індивіда. Їх засвоєння кожним членом

²⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 70.

²⁷ Щербицький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXV з'їзду Комуністичної партії України. — В кн.: Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1977, с. 66.

колективу сприяє розвиткові свідомості і разом з тим естетичних потреб особи. Для формування таких якостей людини потрібна постійна виховна діяльність в неодмінному поєднанні з удосконаленням усіх сфер соціалістичного способу життя. Це і науково обгрунтований поділ трудових функцій між робітниками, і правильне нормування праці, і чітке «збалансування» прав і обов'язків кожного працівника, і виховання почуття гордості за свою професію, і матеріальне та моральне стимулювання праці. Тільки комплексне розв'язання цих завдань дає можливість утвердити дійсно творчу атмосферу в колективі, пройняту духом товариської взаємодопомоги і вимогливості, яка зумовлює естетичне зростання особи, її самоутвердження у праці.

Отже, розв'язання проблем естетичного виховання в умовах зрілого соціалізму не віддільне від удосконалення усіх сфер соціалістичного способу життя. Воно орієнтоване на ідеал всебічної, гармонійно розвиненої особи, активного будівника комунізму.

* * *

В контексте комплексної проблеми формування нового человека в статье рассматриваются актуальные задачи эстетического воспитания. Эстетическое анализируется как форма индивидуализированного проявления внутреннего мира целостной, творческой личности. Раскрываются методологические положения о том, что теория эстетического воспитания должна опираться не только на углубление эстетического сознания и совершенствование эстетической деятельности, но и в первую очередь на формирование высокой культуры человеческих потребностей на основе принципа коллективизма. Показана ведущая роль трудового коллектива как важнейшего фактора коммунистического воспитания.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

ЛІТЕРАТУРА З ЕТИКИ І ЕСТЕТИКИ, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ В 1981—1982 РОКАХ

- БАЛЬЗАК О. Думки про мистецтво : 36. / Вступ. ст., приміт. і перекл. з франц. І. М. Овруцької.— К. : Мистецтво, 1981.— 255 с.— (Пам'ятки естет. думки).
- БЕЗКЛУБЕНКО С. Д. Природа искусства : О некоторых сторонах художественного творчества.— М. : Политиздат, 1982.— 166 с.
- БОЙКО М. И. Формирование марксистско-ленинского мировоззрения учащихся в процессе изучения литературы.— Киев : Вища школа. Голов. изд-во, 1981.—183 с.
- ВОЙТКО В. І. Етика сімейних відносин.— К. : Політвидав України, 1981.— 70 с.
- ГЕТЕ Й.-В. Поезія і правда : Збірник / Упоряд., вступ. ст., пер., комент. та покажч. імен Б. М. Гавришкова.— К. : Мистецтво, 1982.— 280 с.— (Пам'ятки естет. думки).
- ГОНЧАРЕНКО Н. В. Критика современных буржуазных концепций искусства.— М. : Знание, 1981.— 64 с.
- ГОРДІЄНКО А. Т. В ідейних битвах сучасності : (Літ. й ідеол. боротьба в сучас. світі).— К. : Дніпро, 1981.— 183 с.
- ГОРДІЄНКО А. Т. Гуманізм мистецтва — сфера сучасної ідеологічної боротьби.— К. : Т-во «Знання» УРСР, 1981.— 46 с.
- ГРИЦЮТЕНКО І. Є. Естетична функція художнього слова у світлі ленінської теорії відображення.— К. : Т-во «Знання» УРСР, 1981.— 48 с.
- ДЗЕВЕРІН І. О. Про літературно-естетичні погляди В. І. Леніна : Статті.— К. : Дніпро, 1981.— 142 с.
- Духовний світ сучасника в кінематографії : 36. наук. ст./ Відп. ред. В. В. Цвіркунов.— К. : Наук. думка, 1981.— 262 с.
- Естетична свідомість і мистецтво соціалістичного реалізму / В. І. Горинь, та ін.— К. : Наук. думка, 1981.— 191 с.
- ИВАНЬО И. В. Очерк развития эстетической мысли Украины.— М. : Искусство, 1981.— 423 с.
- ІЛІАДІ О. М., ГРОМ'ЯК Р. Т. Спосіб життя і культура соціалістичного суспільства.— К. : Мистецтво, 1982.— 112 с.
- КАНАРСКИЙ А. С. Диалектика эстетического процесса : Генезис чувств. культуры.— Киев : Вища школа, 1982.— 192 с.
- КОВАЛЬ Л. П. Диалектика идейно-политического, трудового и морального воспитания молодёи.— К. : Т-во «Знання» УРСР, 1981.— 48 с.

(Продовження на с. 46)

До 165-річчя від дня народження і 100-річчя з дня кончини К. Маркса

А. І. БРАТАНОВСЬКИЙ

КАТЕГОРІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ К. МАРКСА

Сучасний етап історичного розвитку людства характеризується значним загостренням протиставлення соціалізму й імперіалізму. Імперіалізм, зазнавши в останні десятиріччя значних поразок на міжнародній арені, різко посилив агресивність свого політичного курсу, прагнучи будь-якою ціною повернути суспільний розвиток у зворотному напрямі. Правлячі кола імперіалістичних країн (особливо США) розв'язали «психологічну війну» проти сил миру, прогресу, демократії і соціалізму, здійснюють беспрецедентні атаки на радянський суспільний устрій, на реальний соціалізм, силкуючись будь-що блокувати його зростаючий вплив на уми і серця мільярдів людей на планеті, перешкодити прогресивним змінам в житті людства.

Країни соціалістичної співдружності, міжнародний комуністичний і робітничий рух протиставляють безрозсудливій політиці сучасного імперіалізму широку програму соціалістичної перебудови суспільства, мирного співробітництва між державами і народами, виступають за припинення гонки озброєнь, утвердження миру на землі.

На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов відзначав, що загроза розв'язання імперіалізмом ядерної війни, яка нависла над світом, спонукає по-новому оцінити основний смисл діяльності міжнародного комуністичного руху. «Комуністи завжди були борцями проти гноблення й експлуатації людини людиною, а сьогодні вони борються ще й за збереження людської цивілізації, за право людини на життя»¹. Отже, боротьба за збереження цивілізації — це нині не тільки боротьба за мир, а й боротьба за соціалізм. Марксизм-ленінізм виходить з того, що за сучасних умов збереження цивілізації можливе тільки на основі ліквідації приватної власності і породжених нею соціальних антагонізмів класово-експлуататорського суспільства, в якому досягнення цивілізації перетворюються на знаряддя руйнування і насильства. Тільки соціалізм, суспільна власність на засоби виробництва усуває матеріальні чинники зародження і розвитку суспільних антагонізмів, у тім числі і причин використання науково-технічних досягнень цивілізації на шкоду людині.

Наведене положення марксистсько-ленінської теорії тим більш актуальне, що сучасні імперіалістичні лідери намагаються ідеологічно виправдати гонку озброєнь антикомунізмом, пропагуючи знищення соціалістичного суспільного устрою. І, якщо таке «обґрунтування», такі заклики до «хрестового походу» на соціалізм часом знаходять відгук у душі буржуазного обивателя, то тільки тому, що в його голові уявлення про людську цивілізацію і уявлення про приватну власність як основу людського життя невіддільні одне від одного. Поза приватною власністю він не мислить собі можливостей існування суспільства і замах на неї розцінює як загрозу цивілізації. Усім цим визначається світоглядно-методологічна і політична значущість осмислення категорії цивілізації в контексті її співвідношення з категоріями, які фіксують різні рівні суспільної організації сутності людини.

¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 19—20.

В марксистсько-ленінській філософській літературі дослідження змісту категорії цивілізації особливо активізувались протягом останнього десятиріччя. Це стосується і питання про становлення і еволюцію поняття цивілізації², і питання про його статус в буржуазній соціології. В ході цих досліджень розкрито ідеалістичне підґрунтя буржуазних теорій локальних цивілізацій, показано метафізичний характер позитивістських різновидів цих концепцій³. Проаналізовано концепції буржуазних теоретиків щодо співвідношення цивілізації і культури, розкрито безпідставність абсолютного протиставлення або ж ототожнення цих категорій⁴. Критичному аналізу піддано також футурологічні концепції сучасних буржуазних соціологів і культурологів⁵, в яких замість прогнозування майбутнього відверто фальсифікуються суспільний прогрес, історія і теорія цивілізації.

Філософи-марксисты з позицій діалектико-матеріалістичної методології розкрили багатоплановість категорії цивілізації і її значення для осмислення питань історії і теорії суспільного прогресу. Показані і «вузькі місця» у вивченні цього суспільного феномена⁶, у зв'язку з чим дослідники сучасного історичного розвитку звернулись до проблеми становлення нового типу цивілізації⁷.

Для діалектико-матеріалістичного дослідження статусу категорії цивілізації в контексті марксистсько-ленінської теорії історичного процесу велике значення має розкриття генезису цієї категорії в філософії. Плідним з цього погляду є, зокрема, звернення до конспекту К. Маркса праці Л. Моргана «Стародавнє суспільство».

Питаннями, пов'язаними з становленням людської цивілізації, Маркс почав активно займатись в кінці 70-х — на початку 80-х років. У цей час Маркс досліджує загальносоціологічні закономірності історичного процесу, розкриваючи евристичну значущість застосування діалектико-матеріалістичного методу для розв'язання найважливіших проблем гуманітарних наук⁸. В полі його зору — майже всі праці провідних на той час істориків, етнографів, археологів, юристів та ін. Багато з них Маркс конспектує, з деяких робить обширні виписки. Були, зокрема, уважно вивчені чотиритомник німецького історика Г. Мауера «Історія панських дворів, селянських дворів і подвірного устрою в Німеччині», праця російського соціолога, етнографа і юриста М. Ковалевського «Общинне землеволодіння, причини, хід і наслідки його розкладу», «Лекції з стародавньої історії інститутів» англійського історика права Г. Мейна, праця англійського біолога і історика стародавнього суспільства Д. Леббока «Походження цивілізації і первісний стан людини» та багато інших творів.

З конспектів видно, що Маркса цікавить у цих працях насамперед питання, які виникали у дослідників різного профілю в зв'язку з їх

² Будагов Р. А. История слов в истории общества. М., 1971, с. 108—110; Ион Э. Проблемы культуры и культурной деятельности. М., 1965, с. 428—431.

³ Момджян Э. С. Диалектика и сравнительно-исторический метод.— В кн.: Социология и современность. М., 1977, с. 370—380; Момджян Э. С. Проблемы общественного прогресса в современной идеологической борьбе. М., 1981, с. 52—54.

⁴ Арзаканьян Ц. Г. Культура и цивилизация: проблемы теории и истории.— ВИМК, 1961, №3, с. 54—60; Арзаканьян Ц. Г. Трактатка гуманізму в сучасних буржуазних концепціях культури і цивілізації.— В кн.: От Эразма Роттердамского до Бертраана Рассела. М., 1969, с. 84—91; Маркарян Э. С. Очерки теории культуры. Ереван, 1969. 218 с.

⁵ Грзал Л., Попов С. Критика современных буржуазных социологических теорий. М., 1976, с. 129—149; Гончаров Н. Ю. Прогресс и культура. Минск, 1981, с. 104—121.

⁶ Майзель И. А. Развитие исторического материализма и исследование проблем цивилизации.— Вопр. философии, 1982, №7, с. 100; Новикова Л. И. Цивилизация и культура в историческом процессе.— Вопр. философии, 1982, №10, с. 54.

⁷ Мчедлов М. П. Социализм — становление нового типа цивилизации. М., 1980, с. 121—147.

⁸ Багатурия Г. А. Особенности развития марксизма как теоретической системы.— Вопр. философии, 1983, №1, с. 56—57.

спробами знайти об'єктивні підстави для пояснення таких прогресивних змін в людському суспільстві, як перехід первіснообщинної форми власності в приватну, утворення родо-племінних відносин і їх відмирання, періодизація історичних епох у зв'язку з досягненнями в розвитку матеріальної культури і форм спілкування. З'ясування цих питань з позицій матеріалістичного розуміння історії так чи інакше впливало на формування поняття цивілізації.

Виятково важливе місце в розробці цього поняття посідає вже згаданий конспект праці Моргана 1880—1881 рр. У контексті розглядуваних питань він становить особливий інтерес. По-перше, як блискучий приклад застосування діалектико-матеріалістичної методології до розв'язання конкретних питань історії суспільства. По-друге, в плані розкриття особливостей критичного переосмислення Марксом того розуміння цивілізації, яке розвивалось Морганом.

Методологія Моргана була абсолютно непринятною для Маркса. Це згодом підкреслював і Енгельс у своїй класичній праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Він писав: «Економічні обгрунтування, що були достатні для цілей, поставлених Морганом, але для моїх цілей зовсім недостатні, всі наново перероблені мною»⁹.

Етнографічний опис Морганом стародавнього суспільства, його культури, структури соціальних інститутів, звичаїв тощо не сягає теоретичних узагальнень, які розкривали б зв'язок цих феноменів з особливостями матеріального життя суспільства. Порушуючи питання про самоуправління стародавнього суспільства, він не бачить його зумовленості рівнем матеріального виробництва, говорячи про становлення приватної власності на землю — не розкриває причини її становлення тощо.

Принципово відмінний методологічний підхід Маркса з самого початку виявляється в тому, що, аналізуючи працю Моргана, він істотно змінює структуру всього твору, віддаючи перевагу розглядові тих розділів, в яких наявне описання особливостей матеріального виробництва. В останньому Маркс вичленовує процеси суспільного поділу праці і на цій основі розглядає процес виникнення приватної власності, розкриваючи необхідність формування нових виробничих відносин, становлення базису нового суспільства. Тут же розглядаються зміни в соціальній структурі, які виражаються також в зміні інститутів роду, племені, сім'ї. Після цього здійснюється перехід до аналізу питань, пов'язаних з надбудовою: самоуправління всередині роду, племені, братрії, свідомої, основаної на реальному авторитеті дисципліни, ролі традицій в розподілі обов'язків і т. ін. Маркс повністю опускає третій розділ першої частини книги, озаглавлений «Пропорції людського прогресу», як безпорадний в науковому розумінні, цілком неприйнятний з погляду матеріалістичного розуміння історії. Водночас зроблені самим Марксом підзаголовки до розділу книги виражають діалектико-матеріалістичне розуміння формаційної структури суспільства.

Отже, навіть перебудова логіки викладу праці Моргана показує, що до історичного і етнографічного матеріалу Маркс застосовував свою теорію суспільно-економічної формації, надаючи викладові діалектико-матеріалістичного обгрунтування. Тільки матеріалістичний розгляд суспільства робить можливим розкриття структури суспільства на певному етапі його розвитку, визначення дійсних причин існування тих чи інших суспільних явищ¹⁰. Водночас аналіз Марксового переосмислення логіки морганівського викладу матеріалу дає можливість освітити той контекст, в якому Маркс аналізує поняття цивілізації.

⁹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 26.

¹⁰ Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история. (Проблемы теории исторического процесса). М., 1981, с. 117.

Категорія цивілізації вживається Морганом у зв'язку з потребою періодизації історії суспільства. Адже вивчати ранні ступені суспільного розвитку без з'ясування якісної відмінності цих ступенів від наступних неможливо. Цій меті і слугує періодизація. По проблем періодизації розвитку людського суспільства домарксистська теоритична думка зверталась неодноразово, особливо в XVIII і XIX ст. Ж. А. Кондорсе, І. Гердер, Г. Гегель, Е. Реклю, І. І. Мечников та ін. дослідники доклали чимало зусиль, щоб розробити логічно струнку систему розвитку людського суспільства з часу його виникнення, знайти критерії ступенів цього розвитку. Вдається до періодизації і Морган. Він розчленовує всю історію на три великі періоди: дикість, варварство і цивілізацію. Моргана цікавлять переважно два перші періоди, кожний з яких він розділяє на нижчий, середній і вищий ступінь.

Як видно з конспекту, Маркс вважає прийнятною таку періодизацію, застосовуючи її для аналізу суспільних явищ періоду дикості і варварства. Нею ж він користується і при дослідженні цивілізації, звертаючи увагу на ознаки її становлення. За Морганом, остання ступінь варварства — Маркс підкреслює — розпочинається «з плавки залізної руди, вживання залізних знарядь і т. д.». Період цивілізації розпочинається з винайдення «фонетичного алфавіту і створення літературних пам'яток; еквівалентом є ієрогліфічне письмо на камені». Маркс з'ясовує і те, які племена і коли здійснили перехід до цивілізації. Він виділяє положення про те, що «на вищому ступені варварства перебували грецькі племена гомерівської епохи, італійські племена до заснування Риму (?), германські племена часів Цезаря»¹¹. Маркс простежує процес переходу від вищого ступеня варварства до цивілізації у стародавніх греків.

Перехідний період від варварства до цивілізації був тривалим, протягом його одна система поступово зникала, інша набирала сили. Деякий час вони «існували бік о бік». Це був час «постійних безпорядків... Цей перехід тривав віки»¹². В процесі переходу формувалась політична організація суспільства, покликана захищати приватну власність і рабство. Навіть при Солоні, зауважує К. Маркс, коли формувалися політичні організації, цивілізація вже вступила в свої права, «суспільні заклади були ще родовими, характерними для пізнього періоду варварства»¹³. І тільки в 509 р. до н. е. конституція Клісфена довершує процес формування політичних закладів як таких. Аналогічними є зауваження Маркса і щодо формування цивілізації в римських родах, в інших народів, що населяли Європу (шотландці, кельти, хорвати та ін.). Всі вони у своєму розвитку пройшли дикість і варварство, тобто ті етапи, на яких перебували народи Америки, Африки, Азії, Австралії під час їх колонізації європейцями.

Конспект Маркса дає можливість визначити і деякі особливості, властиві переходові варварства до цивілізації: 1) наявність більш високопродуктивних, ніж раніше, засобів виробництва, під впливом чого відбуваються: 2) зміна виробничих відносин — поява додаткового продукту і приватної власності на засоби виробництва; 3) зміни в соціальній структурі — поява імущих і неімущих, експлуататорів і експлуатованих, рабовласників і рабів; 4) розселення за територіальною ознакою; 5) формування політичної надбудови, коли всі родові інститути замінюються політичними (державою з усіма її органами); 6) формування ідеологічної надбудови. Заміна міфології релігією, зростання впливу останньої. Ось деякі висновки, з допомогою яких Маркс, користуючись морганівською періодизацією, розкриває закономірності становлення і розвитку цивілізації.

¹¹ Маркс К. Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество». — Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т. 45, с. 228.

¹² Там же, с. 338—339.

¹³ Там же, с. 343—344.

Наведені міркування Маркса безпосередньо стосуються і проблеми наукової періодизації всесвітньої історії, яка помітно актуалізувалась у зв'язку з сучасним обговоренням питань цивілізації і суспільно-економічної формації як великих періодів в розвитку людського суспільства.

Відомо, що в радянській соціологічній літературі п'ять суспільно-економічних формацій — первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична — є і загальносоціологічною періодизацією історії, якої дотримуються історики. Водночас вони користуються і умовним поділом всесвітньої історії на стародавній світ, середні віки, новий і новітній період. З середини 40-х років відбувається формування нової періодизації стародавніх віків: на епоху праобщини (первісне людське стадо), епоху первісної (родової) общини, яка включає в себе етапи ранньопервісної общини і пізньопервісної общини, і епоху первісносусідської (протоселянської) общини¹⁴. Якщо врахувати, що первісносусідська (протоселянська) община є перехідною до цивілізації, то дійсними періодами стародавньої історії лишається праобщина і первісна община, тобто ті ж періоди — дикість і варварство, але осмислені через призму теорії общини. Тому деякі дослідники вважають, що общинна періодизація не «знімає» морганівської. «Така періодизація розвитку первісного суспільства, дана радянською історичною наукою, не заперечує вищезазваної схеми М. Моргана, прийнятої К. Марксом і Ф. Енгельсом»¹⁵.

Погоджуючись з наведеною думкою, відзначимо: Маркс і Енгельс в 40-х роках минулого сторіччя розробили діалектико-матеріалістичний метод, який включав в себе і матеріалістичне розуміння історії. Саме на основі цього методу вони здійснюють наукову інтерпретацію морганівської періодизації і застосовують у своїх дослідженнях. В такому, переосмисленому основоположниками марксизму вигляді, вона отримала нову значущість і виступає як наукова загальносоціологічна основа періодизації людської історії. У такому вигляді її й застосовує більшість радянських дослідників.

Актуальність наукової періодизації історії людського суспільства нерозривно пов'язана з визначенням поняття «тип цивілізації». Деякі дослідники не вважають доцільним вводити поняття «тип цивілізації», гадаючи що цивілізація однотипна. Водночас вони розрізняють як якісно різні капіталістичну і соціалістичну цивілізації¹⁶. Інші автори, як наприклад, М. П. Мчедлов, не тільки обстоюють правомірність поняття «тип цивілізації», але й доводять наявність у сучасному світі формування нового типу цивілізації, вважаючи ним комуністичне суспільство¹⁷. Є дослідники, які виходять з існування трьох історичних типів цивілізації — докапіталістичного, капіталістичного і комуністичного¹⁸.

На нашу думку, на основі конспекту Маркса, дослідження Моргана і праці Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» найправомірніше виділяти два історичних типи цивілізації: оснований на приватній власності на засоби виробництва, який можна було б назвати попереднім або старим типом цивілізації, і новий тип, основу якого становить суспільна власність на засоби виробництва. Характеристика попереднього типу цивілізації наявна у згаданих працях Маркса і Енгельса. Дослідження нового типу цивілізації слід

¹⁴ *Першиц А. И.* Периодизация первобытной истории.— *Вопр. истории*, 1980, № 3; *Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. Г.* История первобытного общества. М., 1982, с. 6—11.

¹⁵ *Румянцев А. М.* Возникновение и развитие первобытного способа производства. Присваивающее хозяйство. (Политико-экономические очерки.) М., 1981, с. 23.

¹⁶ *Тугаринов В. П.* Природа, цивилизация, человек. Л., 1978, с. 69.

¹⁷ *Мчедлов М. П.* Социализм — становление нового типа цивилизации, с. 30.

¹⁸ *Новикова Л. И.* Цивилизация и культура в историческом процессе, с. 58.

здійснювати далі, оскільки він охоплює провідні закономірності розвитку сучасного соціалізму і його переростання в комунізм.

Попередній тип цивілізації — тільки «передісторія суспільства»¹⁹, новий — його справжнє майбуття. Початок утвердженню нового типу цивілізації поклала Велика Жовтнева соціалістична революція, здійснена в нашій країні робітниками і селянами під керівництвом Комуністичної партії, очолюваної В. І. Леніним. Вона скинула владу буржуазії, ліквідувала приватну власність на засоби виробництва і породжувані нею експлуатацію і гноблення людини людиною. Утвердження суспільної власності і створення робітничо-селянської держави нового типу як основного знаряддя захисту революційних завоювань, будівництва соціалізму і комунізму — все це відкрило нову еру в житті людства, знаменувало всесвітньо-історичний поворот в його історії.

Отже, перехід від попереднього типу цивілізації до цивілізації нового типу — це перехід від приватної до суспільної власності. Цей перехід, підкреслює товариш Ю. В. Андропов, є складним і глибоким, тривалим і багатоплановим соціальним процесом, який не слід спрощувати. «Історичний досвід реального соціалізму показує, що перетворення «мого», приватновласницького в «наше», спільне — справа не проста. Переворот у відносинах власності аж ніяк не зводиться до одноразового акту, в результаті якого основні засоби виробництва стають загальнонародним надбанням. Здобути право господаря і стати господарем — справжнім, мудрим, дбайливим — далеко не одне й те саме»²⁰. У рішеннях XXVI з'їзду КПРС, матеріалах листопадового (1982 р.) і червневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС, інших партійних документах останнього періоду, виступах товариша Ю. В. Андропова вказано на ті конкретні завдання, які стоять перед радянськими людьми в справі дальшого вдосконалення зрілого соціалізму. Розв'язання цих завдань є реальним процесом формування нового типу цивілізації.

У зв'язку з цим набуває ще більшої актуальності та головна проблема, про яку йшлося на початку статті — про співвідношення цивілізації і приватної власності. Річ у тім, що сучасні буржуазні соціологи намагаються довести цей зв'язок до повного отождивлення. Цивілізація можлива лише на основі приватної власності — ось останнє слово сучасних апологетів капіталізму, хоч би як воно не варіювалось у футурологічних концепціях О. Тофлера, Д. Гелберейта, Ж. Фурастьє, Д. Белла, Р. Арона та ін. Майбутнє суспільства ці ідеологи одноставно пов'язують з приватною власністю на засоби виробництва. І піднесені епітети типу «технічна», «наукова», «технотронна» та ін. цивілізація, якими вони прикрашають майбутнє безнадійно скомпрометованого безробіттям, злиднями, економічною, екологічною, енергетичною та ін. кризами інституту приватної власності, з тим, щоб видати пороки капіталізму за його достоїнства, тут нічого не здатні приховати. Хоч би як не силкувались сучасні апологети капіталізму зобразити його майбутнє як процвітаюче, як «нову» цивілізацію, — насправді капіталізм позбавлений майбутнього.

На відміну від сучасних апологетів капіталізму Морган досить песимістично оцінює вплив приватної власності на цивілізацію, розглядає його як згубний. В тексті Морган Маркс виділяє положення про те, що «стихія приватної власності, яка протягом порівняно короткого періоду цивілізації стала значною мірою панувати в суспільстві, принесла людству *деспотизм, імперіалізм, монархію, привілейовані класи і, нарешті, представницьку демократію*»²¹. І це справді так. Приватна власність привела до поділу суспільства на антагоністичні класи, поя-

¹⁹ Маркс К. До критики політичної економії. Передмова. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 7.

²⁰ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 8.

²¹ Маркс К. Конспект книги Льюїса Моргана, с. 364.

ви рабства і експлуаторської держави, протилежності між фізичною і розумовою працею, містом і селом та ін. Морган визнавав те, яким руйнівним є вплив приватної власності на дальшу долю людського суспільства. В конспекті Маркс підкреслює: «Загибель суспільства загрожує стати завершенням історичного поприща, єдиною кінцевою метою якого є власність, загрожує загибеллю суспільства, бо таке поприще містить у собі елементи свого власного знищення»²². Правильність цього положення була очевидна вже на той час. Ще більш очевидна вона сьогодні, коли імперіалізм, прагнучи зберегти лад приватної власності, поставив всю цивілізацію під загрозу знищення.

Основоположники марксизму науково розкрили глибоку суперечливість цивілізації, основаної на приватній власності. Ось як формулює Ф. Енгельс цю думку: «Тому що основою цивілізації є експлуатація одного класу другим, то весь її розвиток відбувається в постійній суперечності. Всякий крок вперед у виробництві означає одночасно крок назад у становищі пригнобленого класу, тобто величезної більшості. Всяке благо для одних неминуче є злом для других, всяке нове визволення одного класу — новим пригнобленням для другого»²³. Отже, суперечливість даної цивілізації полягає в тому, що вона, з одного боку, виступає як прогрес, що несе чималі зрушення в розвитку матеріального виробництва, а з другого — регрес, який виявляється в посиленні експлуатації, гноблення і політичного безправ'я трудящих.

Морган, який майже все життя провів в індійських резерваціях буржуазних США, схвально ставиться до колективної власності. Він пише, що тільки вона здатна забезпечити демократизм: «настане час, коли людський розум, — Маркс підкреслює, — підніметься до панування над власністю... Час, що пройшов від настання цивілізації, тільки частка, — у зв'язку з чим Маркс додає: і притому дуже маленька, — прожитого людством, тільки частка часу, який воно ще має прожити»²⁴. Саме цю думку особливо виділяє Маркс, розглядаючи питання про періоди панування суспільної власності в історії суспільства.

Аналіз цих періодів з точки зору діалектико-матеріалістичної теорії суспільного розвитку має важливе методологічне значення для спростування буржуазно-апологетичних теорій приватної власності. Звернення до праць Морган дозволяло конкретно, зримо, на реальних історичних фактах показати, що людство прожило вельми великий історичний період панування колективної, суспільної власності, що після незначного періоду панування приватної власності з необхідністю настає час неподільного утвердження суспільної власності.

Слід відзначити у зв'язку з цим принципову відмінність поглядів Морган і Маркса на питання про зміну приватної власності колективною. Морган апелює до абстрактного розуму, тоді як Маркс розкриває реальні матеріальні умови, завдяки яким здійснюється такий перехід, визначає конкретно-історичну суспільну силу, яка може його здійснити. Він показує, що тільки завдяки пролетарській революції на зміну приватній власності, яка знедолює людину, приходить реальний гуманізм. Цей гуманізм зароджується в середовищі робітничого класу в ході революційної боротьби.

Як переконливо свідчить досвід сучасної історії, тільки за умов суспільної власності на засоби виробництва формується новий спосіб життя людей, який охоплює весь спектр гуманістичних цінностей і устремлень трудящих мас, втілює все те, «що у сукупності гідне іменуватися соціалістичною цивілізованістю»²⁵. Тільки за таких умов, створених соціалізмом, вперше формується тип людини, у якої наявна висока міра відповідальності за долю всієї цивілізації.

²² Там же, с. 269.

²³ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави, с. 170.

²⁴ Маркс К. Конспект книги Льюїса Г. Морган, с. 269.

²⁵ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року, с. 13.

* * *

Для осмыслення общесоциологических закономерностей становления коммунистической цивилизации — цивилизации нового типа, исключительно важное значение имеет разработка категории цивилизации в теоретическом наследии К. Маркса. К этому вопросу Маркс обращается, в частности, в конспекте книги Л. Морган «Древнее общество», где рассматривает черты, присущие старому (частнособственническому) и новому типу цивилизованности, раскрывает связь цивилизации с различными историческими формами общественной организации сущности человека, разрабатывает на основе диалектико-материалистической методологии общесоциологическую (формационную) периодизацию человеческой истории и другие вопросы гуманитарных наук.

В статье на основе изучения конспектов Маркса главное внимание уделяется раскрытию связи категории цивилизации с институтом собственности, показывается, что становление цивилизации нового типа возможно только на основе революционного упразднения частной собственности и замены ее общественной, коллективной собственностью. Рассматриваются также вопросы периодизации человеческой истории по формационному признаку.

Г. А. ЗАТЧЕНКО, А. В. СЬОМУШКИН

К. МАРКС І ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ АНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Звернення до ідейної спадщини Карла Маркса — необхідна передумова правильної постановки і розв'язання найскладніших проблем людської історії, у тім числі й історії людської думки. Як підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, «філософія, яку Маркс дав робітничому класу, — переворот в історії суспільної думки. Людство не знало про самого себе і малої частки того, що воно дізналося завдяки марксизму»¹. Науково-матеріалістична теорія марксизму є спадкоємцем усього найкращого, що було створено класичною німецькою філософією, англійською політичною економією і французьким утопічним соціалізмом. Марксизм критично осмислив ці досягнення, всі найпередовіші здобутки історії духовного розвитку людства.

Найсильніша сторона марксизму, підкреслював Ф. Енгельс через багато років після смерті свого друга і соратника, полягає в тому, що все світорозуміння Маркса — «це не доктрина, а метод. Воно дає не готові догми, а вихідні пункти для дальшого дослідження і метод для цього дослідження»². Метод, розроблений Марксом, винятково плідний і для аналізу історії духовного розвитку людства, зокрема, одного з найскладніших явищ цієї історії — закономірностей розвитку античної філософії.

Антична філософія була для Маркса далеко не випадковим предметом інтересу. Він назавжди зберіг шанобливе, навіть захоплене ставлення до неї, розглядаючи її як передумову серйозної філософської освіти. Не проминув її Маркс і як дослідник. У ранній період свого світоглядного розвитку він пише докторську дисертацію «Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура» (1841 р.). Уже одна назва дослідження говорить про специфіку його змісту. На протигагу популярно-белетристичній буржуазній історії філософії (Ріттер, Теннеман) Маркс зосереджує свою увагу на історичній долі античної філософії, на тій невблаганній логіці думки і логіці життя, яка зу-

¹ Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР. К., 1983, с. 4.

² Енгельс Ф. Бернару Зомбарту, 11 березня 1895 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 337.

мовила переродження ранньогрецьких і класичних взірців мислення в похмуру і стомлену елліністичне філософствування.

Маркс планував обґрунтувати це переродження в капітальній праці, спеціально присвяченій філософії еллінізму. Однак здійснити цей задум йому не вдалося. І все ж у нас є, крім дисертації, підстави судити про характер задуманого твору. В зв'язку з працею над академічним трактатом Маркс зібрав обширний фактичний матеріал озглавлений як «Зошити з епікурейської філософії» (1839 р.). Ідеї дисертації, а також коментарі і зауваження, якими супроводжуються зошити з виписками з елліністичних авторів, не були для Маркса короткочасними враженнями молодості. До них він повертається і згодом в «Німецькій ідеології», «Святому сімействі», «Капіталі» та інших працях, хоча і не робить з нього предмета спеціальних досліджень.

Міркування Маркса про античну філософію показові і в тому розумінні, що вони дають живе уявлення про його становлення як мислителя. Висловлені ще в молодогегельянський період духовного розвитку Маркса, ці міркування, однак, виявляють докорінне розходження гегельівського спекулятивного і Марксового революційно-романтичного і атеїстичного підходів до розуміння і оцінки античної філософської спадщини. Звернення до ідей молодого Маркса — у перспективі їх дальшого генезису, допомагає, на нашу думку, осмислити і розв'язати деякі утруднення, з яким стикається сучасне історико-філософське антикознавство.

У пропонованій статті ставиться мета розглянути три взаємозв'язані моменти в Марксовому підході до античної філософії: 1) принципи історико-філософського аналізу, апробовані Марксом спочатку на досвіді давньогрецького мислення; 2) духовні джерела античної філософії; 3) логіку її ідейно-світоглядного розвитку.

Знайомство Маркса з античною філософією відбувалось спочатку в руслі історико-філософської концепції Гегеля. Для розуміння попереднього мислительного розвитку гегельівські «Лекції з історії філософії» (вперше видані в 1833—1836 рр.) стали подією, з якою, за оцінкою Маркса, «взагалі тільки і починається історія філософії»³. В догегельівській філософській історіографії панував некритичний, антикварно-побутописецький підхід, який сягає своїми витоками історико-філософського еkleктизму Ціцерона і Діогена Лаєрського. Згідно з цим поглядом в розвитку філософського знання не існують якісь усталені детермінації. Поняття закономірності і об'єктивності стосовно історії філософії ще не увійшли в теоретичний вжиток. Філософські вчення розглядалися як випадкові і не зв'язані між собою мислительні конструкції, зобов'язані своїм виникненням інтелектуальним смакам і примхам окремих індивідів. З цього погляду філософські системи різних часів були позбавленими будь-якої проблемної спорідненості. Вони або відштовхуються у взаємонерозумінні, або ж механічно стикаються одна з одною. Кожна з них, непередбачено і поза залежністю від попереднього досвіду життя і думки, виникнувши з духовних потягів її творця, назавжди зникає, не будучи повчальною для дальшого філософського розвитку.

Гегель відкидає таке тлумачення філософського минулого, здатне, на його думку, в кращому випадку задовольнити освітні потреби публіки, але ніяк не пов'язане з науковою істиною. На противагу еkleктичній методології він висуває ідею іманентної єдності в розвитку філософського знання. Тим самим в розуміння філософської традиції було введено новий принцип розгляду, що відіграв вирішальну роль в становленні історії філософії як науки. Філософське минуле людства стало в часовій перспективі. Тепер воно менш за все нагадувало «поле,

³ Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і натурфілософією Епікура.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 40, с. 144.

усіяне кістками мерців»⁴. Воно більш нагадувало живу і рухому стихію, яка неухильно розвивається в своєму пізнавальному прагненні до істини. Разом з тим Гегель показав, що безперервна історична мінливість філософії не виключає наявності в ній таких величин, які зберігаються, свого роду інваріантів, що в органічно-цільному поступально-му русі філософського знання історичний і логічний моменти суперечливо збігаються. Історія і логіка в філософії виявляються нерозривно пов'язаними в ході генетичного розгортання її конкретного змісту. Якщо, наприклад, сутність філософії логічно тлумачилась як процедура самосвідомості, то і її історичний розвиток має розумітись як розгорнутий у часі (історії) акт самосвідомості.

Це було відкриттям, яке показало, що до історії філософії мають бути застосовані строги і об'єктивні критерії. Саме гегелівський історизм (становлення конкретного) в підході до філософії минулого більш за все притягує увагу Маркса. Однак до вивчення стародавньої філософії він звертається далеко не як правовірний гегельянець. Відкидаючи белетристичне прочитання філософської традиції, Маркс разом з тим розходиться із вихідним пунктом гегелівського спекулятивного ідеалізму. І це розходження сягає своїм корінням вже перших кроків становлення Маркса як філософа. З гегелівською філософією Маркс познайомився ще до вступу в «Докторський клуб» (берлінський гурток молодогегельянців) і поставився до неї з критичним недовір'ям: йому «не подобалась її примхлива дика мелодія»⁵. Гегелівська умоглядна гра з поняттями кваліфікується Марксом як фехтувальне мистецтво⁶. На противагу логічному провіденціалізму Гегеля він віддає перевагу тому, щоб «шукати ідею в самій дійсності»⁷. Про це ж свідчить і ранній філософський діалог Маркса «Клеант, або про вихідний пункт і необхідний розвиток філософії» (1837 р.), який, за визначенням його автора, мав «бути новою логікою»⁸, протилежною гегелівській: в ній («Новій логіці») дійсне життя мало передувати умоглядним філософським побудовам.

У світлі нового розуміння сутності філософії (логіки) по-новому постало питання і про закони її розвитку. Маркс виділяє дві детермінанти в розвитку філософського знання — логічну й історичну. Першу з цих детермінант він називає «критичним моментом при викладі філософської системи»⁹. За логічного розгляду філософської системи минулого не просто викладаються або переказуються — все це призводить до нічим не виправданого дублювання джерел і не пояснює ні їх суті, ні історичної спадкоємності. Логічний розгляд звільняється від поверхово-захоплюючого обрамлення, яке неодмінно супроводжує історичний розвиток філософії. Живе розмаїття філософських явищ, які створюють видимість безглузлого нагромодження ідей, «знімається» силою логічної абстракції: думка немов би занурюється всередину історико-філософського матеріалу і торкається субстанціонально-загальних зв'язків розмежованих часом філософських систем. Перевага тут віддається вузловим пунктам, які «підносять філософію»¹⁰, підсумовують попередній досвід і відкривають нові перспективи в русі мислення. Мета історика філософії полягає, отже, в тому, щоб за окремими особистостями, їх духовними пристрастями і уподобаннями простежити і «відокремити крота справжнього філософського знання, який безшумно просувається вперед»¹¹. «Історія філософії, — пише Маркс, — повинна

⁴ Гегель Г. В. Ф. Лекції по історії філософії. — Соч. М., 1932, т. 9, с. 18—23.

⁵ Маркс К. Лист до батька. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 40, с. 14.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Маркс К. Зошити з епікурейської філософії. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 40, с. 128.

¹⁰ Там же, с. 102.

¹¹ Там же, с. 128.

виділити в кожній системі визначальні мотиви, справжні кристалізації, що проходять через усю систему, і відокремити їх від доказів, виправдань у вигляді діалогів, від викладу їх у філософів»¹².

Марксова установка на логічне осягнення історії філософії певним чином пов'язана з логічною культурою Гегеля. Особливо термінологія («вузлові пункти», «крит філософського знання» та ін.) свідчить про елементи цього впливу. *І все ж перед нами дві принципово відмінні історико-філософські методології.* Щоб переконатись в цьому, досить порівняти гегелівський і Марксовий способи пояснення логічної еволюції філософського знання. Для Гегеля остання інстанція, в якій приховані виток і рушійні сили Логосу, що розвивається, перебуває за межами природно-соціального буття. Реальний філософський процес тлумачиться як «одкровення світового духу», «вняв» (епіфемен) логічно інтерпретованої ідеї бога. Дійсне філософствування за своєю суттю постає як «теогонічний» (богтворний) процес. Для Маркса, навпаки, філософська творчість повинна мати практичні передумови. Він шукає субстанціональні витокі філософського знання в самому людському бутті, в людській історії. Бо в кінцевому підсумку філософствує не безтілесний дух — світовий, чи людський, — а емпірично живий конкретно-історичний індивід. Тому Маркс не обмежує завдання філософської історіографії виявленням внутрішньої логіки розвитку філософії. Остання сама потребує детермінації. За словами Маркса, науковий (логічний) виклад філософії слід привести у зв'язок «з її історичним існуванням, — зв'язок, який не можна ігнорувати саме тому, що це існування є історичним»¹³. Інакше кажучи, логіка філософської еволюції має бути зумовлена (і водночас доповнена) «логікою» суспільно-історичного буття людини.

Ці методологічні установки Маркс апробує на матеріалі античного філософського мислення. І перше, з чим йому довелося зіткнутися, займаючись давньогрецькою філософією, — це проблема її культурних передумов.

Питання про те, з чого виникла філософія, що їй історично передувало, давно вже вийшло за межі вузькоспеціальних чи аматорських захоплень. В науці дедалі наполегливіше утверджується думка, що дослідження історичного начала філософії є завданням самої філософії, а не тільки історико-філософської науки¹⁴. Зазначимо, що філософію схиляє до вивчення своїх витоків зовсім не антикварний інтерес. Звертаючись до них, філософія розраховує розширити теоретичні уявлення про власну сутність і призначення. На перший погляд, це може здаватися дивним. Справді, яким чином ми можемо уточнити й поглибити свої знання про природу філософії, реконструюючи найархаїчніші періоди її розвитку? І все ж це так. Сутність філософського знання не дана нам безпосередньо. В логічно довершеному філософському судженні приховані («зняті») реальні мотиви й імпульси, які породжують філософське відношення до світу. Для того щоб побачити й описати народження філософського судження в його, так би мовити, сповільненому темпі, є тільки один шлях: звернутись до початкових фаз філософського розвитку, простежити історично перші кроки філософії ще до того, як вона перетворилась в логічно усталену і постійно відтворювану операцію мислення. Тут, в ембріональний період свого розвитку, філософія ще позбавлена нормативної сталості (структури), вона ще тільки генетично розгортається в своєму історично не опосередкованому вигляді¹⁵.

У пошуках історичних духовних передумов філософії сучасне дослідження виділяє переважно два культурних явища: наукове знання і

¹² Там же.

¹³ Там же.

¹⁴ Чаньшев А. Н. Начало философии. М., 1982, с. 9—10.

¹⁵ Ойзерман Т. И. Проблемы историко-философской науки. М., 1982, с. 6—9.

міфологію¹⁶. Причому явна перевага надається міфові. І це цілком виправдане. Брати наукове знання за вихідний пункт виникнення філософії сумнівно, бо немає ніякої можливості довести існування в доісторичний період наукового знання як такого. Наука як система десакралізованого знання не стільки історично передувє філософії, скільки супроводжує її народження¹⁷. Тому більш прийнятно здається міфогенна концепція. Її перевага над гносеогенною теорією полягає в тому, що в пошуках генетичної праснови філософії вона виходить з якісної специфіки останньої, з її світоглядно-ціннісної природи. Тим самим вона намагається відповісти на питання: з чого, з якого різновиду попереднього духовного розвитку походить філософія? Міфогенна теорія шукає ціннісно-ідеологічні передумови філософського знання і знаходить їх в міфові, точніш, в доісторичному релігійно-міфологічному комплексі¹⁸. Саме цю думку обстоює Маркс, звертаючись до міфа як до початку давногрецької філософії.

У тлумаченні міфа і міфічної передісторії філософії Маркс розходиться з Гегелем. Варто відзначити, що в європейській філософській історіографії Гегель чи не перший провів думку, яка стала загальноприйнятою в сучасній історико-філософській науці, — думку про те, що філософія не могла зародитись поза міфологією і що, отже, Міф і Логос розміщені на одній генезисній лінії¹⁹. І все ж сам Гегель не оцінював зв'язок Міфа і Логоса як позитивний. Для нього міфологічна форма свідомості була позбавлена будь-яких задатків, здатних перетворитись в філософське опанування дійсності. Міф трактується Гегелем лише як уявлення, тобто як зовнішня, декоративно-минуша оболонка, яка обирається світовим духом (дійсним за Гегелем, суб'єктом мислення, що розвивається) в пошуках адекватного вираження своєї сутності. Як тільки світовий дух (а разом з ним і Гегель) усвідомлює, що міфологія — невдала форма, яка не підходить для його самовиявлення, він прагне якомога швидше розпрощатись з нею²⁰. Міф проголошується прикрою (хоча й необхідною) помилкою, а всяке загравання з ним після того, як сформувалась філософія, кваліфікується не інакше, як інтелектуальна реакція або просто відсутність інтелектуальних обдаровань. Неважко помітити, що тут Гегель — за всієї своєї ворожості до філософського матеріалізму — поділяє платформу новоєвропейського просвітницького раціоналізму, який надихала мета дискредитувати міф і релігію раніше, ніж науково зрозуміти і пояснити їх.

Маркс ставиться до міфологічного світогляду як до історично зумовленої цінності. Для нього міф — не просто примітивний ступінь пізнання і самопізнання людства, що заслуговує безумовного філософського осуду. Будучи продуктом уявлення, тобто породженням людської суб'єктивності, міф за своїми субстанціонально-предметними витоками цілком реалістичний, оскільки в ньому, за визначенням Маркса, зафіксовані «природа і самі суспільні форми, вже перероблені несвідомо-художнім способом народною фантазією»²¹. При такому погляді на міф ідейні залежності між ним і філософією напрошуються самі по собі: відношення їх взаємної ворожості урівноважується лінією їх світоглядної спадкоємності. І Міф і Логос виявляються різними історично зумовленими ступенями в розвитку ціннісних форм культури. Образи міфології втрачають репутацію безпредметної гри уяви. З формуванням філософії ці образи вступають в, на перший погляд, дивний асоціативно-аналогічний зв'язок з філософією, перетворюються в симво-

¹⁶ Чаньшев А. Н. Курс лекцій по древней философии. М., 1981, с. 20.

¹⁷ Аслюс В. Ф. История античной философии. М., 1965, с. 17—18.

¹⁸ Богомолов А. С. Диалектический Логос. Становление античной философии. М., 1982, с. 28—39.

¹⁹ Гегель Г. В. Ф. Эстетика. М., 1969, т. 2, с. 18—22.

²⁰ Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии.— Соч., т. 9, с. 82—83.

²¹ Маркс К. Вступ. (З економічних рукописів 1857—1858 років.) — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 693.

ліку філософських настроїв і характерів. Персоналії міфології стають знаковою системою для вираження філософських ідей і переконань. Саме в такому ракурсі Маркс тлумачить, наприклад, образ Прометея. Для нього цей міфологічний герой Стародавньої Греції — не просто прикутий до скелі боговідступник, але й принцип символічно-філософського відношення до дійсності, і тому — «найбагородніший святий і мученик у філософському календарі».²²

Зв'язок міфології і філософії мислиться Марксом в поняттях генетичної спадкоємності. Виникаючи, філософія не просто заперечує міф. Її поява є поступовою перебудовою первісного міфологічно-релігійного комплексу в якісно нове світорозуміння. Механізм цієї перебудови вивчений ще недостатньо, однак загальна тенденція переростання Міфа в Логос не викликає сумніву, як не викликає сумніву і те, що міфологія сконцентрувала в собі багатоміжкову практику узагальнено-світоглядного опанування дійсності, цілком відкинувши яку людству довелося би розпочати з нуля, з наївного чуттєвого досвіду²³. У певному розумінні так воно і було: іонійські філософи розпочинають з безпосередньо сприйманих природних стихій. Однак це не означає буквального повторення первісного стихійного реалізму. Було б неправильним вважати, що натурфілософія іонійських мислителів цілком вільна від навичок міфологічного мислення і може бути прирівняною до примітивного чуттєвого уявлення²⁴. Наприклад, вода Фалеса — не звичайна емпірична стихія, яку п'ють люди. Вода в даному випадку виражає філософсько-іронічний погляд на світобудову; це універсальний образ-поняття, зобов'язаний своїм виникненням тривалій звищ дійсторичних греків мислити узагальненнями-символами (міфами). Тому Маркс вбачає між класичною формою міфа і класичним Логосом греків невизначений в світоглядному плані інтервал, в якому відбувається поступове переплавлення первісного релігійно-міфологічного комплексу в філософію як світогляд історичного людства.

У цьому інтервалі свідомість синкретична, світогляд різnorідний і поєднує у собі як міфологічні, так і філософські елементи. Сталі міфологічні прийоми мислення уже розпались, а нові, філософські, ще не склались. Тому те, що ми тут маємо, — уже не міфологія, але й далеко ще не філософія²⁵. У перехідному проміжку обрис майбутнього Логоса вже проглядає, але сам він ще тоне в похідних продуктах власного визрівання. Саме цей ембріональний стан філософії більше, ніж щось інше, засвідчує її духовну передісторію, тобто те, що вона спочатку «виробляється в межах релігійної форми свідомості і... рухається ще тільки в цій ідеалізованій, перекладеній на мову думок релігійній сфері»²⁶.

Маркс відзначає не тільки загальну генетичну спадкоємність Міфа і Логоса. Для грецької філософії він знаходить і той конкретний образ, в якому вона вперше виступає. Маркс вбачає цей історичний прообраз античної філософії в повсякденно-практичній, етико-міфологічній свідомості семи мудреців (переважно VII ст. до н. е.). «Грецька філософія починається з семи мудреців»²⁷. В історії античного світогляду сім мудреців (число сім — умовне і є типовим прикладом фольклорного математичного символізму) — особливе явище і особливість його не тільки зовнішньо-порядкова. Ними відкривається філософська само-свідомість, започатковується та модель інтелектуального відношення до світу, яка за всієї її варіативності лишилась незмінною до останніх

²² Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і... Епікура, с. 145.

²³ Лифшиц М. А. Мифология древняя и современная. М., 1980, с. 52—62.

²⁴ Гайденоко П. П. Эволюция понятия науки. М., 1980, с. 141.

²⁵ Богомолов А. С. Диалектический Логос, с. 19—28.

²⁶ Маркс К. Теорії додаткової вартості.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. 1, с. 22.

²⁷ Маркс К. Зошити з епікурейської філософії, с. 51.

днів античності. Грецькі філософи, починаючи з Сократа і кінчаючи неоплатоніками, завжди згадували про сім мудреців з святоблливою пошаною як про видатних історичних осіб, спадкоємців героїчної мившини.

Маркс визначає погляди семи мудреців як «міфологічне начало грецької філософії»²⁸. Ця характеристика показова у тому розумінні, що в ній начало філософії зводиться до нефілософських витоків, в чому резюмується суперечлива сутність самого поняття начала філософії. Начало і належить і не належить філософії: належить, оскільки йдеться про філософію і її початкове існування; не належить, оскільки воно пов'язане з тим, що їй історично передує, тобто з міфологією. Саме таким міфо-філософським «кентавром» і є феномен семи мудреців. Їх світогляд — ні Міф, ні Логос і водночас цей світогляд важко відокремити як щось самостійне і від одного і від іншого.

Самі греки назвали його терміном «мудрість» — словом, настільки ж невизначеним, наскільки й самоочевидним. Як спосіб опанування світу, мудрість є не таким простим явищем, яким воно спочатку здається. Очевидно, цією обставиною пояснюється той факт, що поряд з іншими категоріями, які перебувають в основі грецької філософії, поняття мудрості ще не дано переконливого філософського коментаря²⁹. Мудрість є синкретичним поняттям, яке містить у собі імпліцитно, у майже нерозрізюваній єдності, дві сталі теми, які проходять через всю античну філософію: теоретичну (пізнання світу) і практичну (соціально-етичне становлення людини). Вона виявляється водночас і знанням і діяльністю. Пізнавальний елемент в мудрості передхоплює традиційний давньогрецький раціоналізм. Ціннісний елемент в секуляризованій формі успадковує ідеологічну функцію попереднього релігійно-міфологічного світогляду.

Розглянута суперечливість мудрості прямо стосується формування філософського знання. Якщо датувати походження давньогрецької філософії сімома мудрецами (а не просто мілетською натурфілософією), то ми вимушені визнати, що вона виникає як суперечлива єдність пізнавального і ціннісного відношення до світу. З погляду сучасної історико-філософської методології це вельми продуктивна ідея (по-своєму відома вже Платону). Однак під час дослідження історичних начал філософії звичайно (починаючи з Цицерона, а частково і з Арістотеля) перевага віддається одній стороні вихідної суперечності: філософію започатковують натурфілософією Фалеса, одного з семи мудреців. Проте натурфілософія — не єдиний модус філософії, що народжується³⁰. Поряд з цим вона складається і як практична, морально-правова рефлексія, йдучи своїми витоками до нормативної ідеології первісно-родової суспільності. Досить сказати, що з семи мудреців тільки один натурфілософ (Фалес), а всі інші — носії в основному ціннісно-практичної свідомості: законодавці, політики, засновники моральності, реформатори релігії, поети. Отже, давньогрецька філософія має два витoki єдиного генезису. По-перше, вона формується як умоглядне природознавство (натурфілософія), але цим не вичерпуються мотиви її виникнення. У неї є й інший, соціогенний мотив походження, продиктований чинниками суспільного розвитку і відбитий в ціннісній культурі доісторичного суспільства — в міфі і релігії. Тому антична філософія, роблячи свої перші історичні кроки, поки що спирається на ідеологічний досвід минулого і «виступає міфологічно в семи мудрецах»³¹.

З контексту Марксових міркувань про генетичні джерела давньогрецької філософії стає зрозуміло, що в оцінці її відношення до міфа,

²⁸ Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і... Епікура, с. 148.

²⁹ Ойзерман Т. И. Проблемы историко-философской науки, с. 19—30.

³⁰ Лифшиц М. А. Мифология древняя и современная, с. 99.

³¹ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 3, с. 117.

як і в осмисленні самої міфології, Маркс, по суті, долає однобічний гносеологізм і тенденційний ідеалізм Гегеля. *Вже на початкових етапах своєї творчості він розробляє науково-матеріалістичне розуміння світоглядної ролі філософії, висуває ідею її органічного зв'язку з реальним життям, з суспільною практикою, пов'язує її сутність і закономірності розвитку з конкретно-історичними матеріальними і духовними потребами людей.* Це зримо виявилось в тлумаченні і оцінці Марксом внутрішньої тенденції розвитку античної філософії, реалізованої в епоху еллінізму.

Погляди на пізню античність досить часто змінювались в європейській культурній традиції. Думка Відродження ще виражає симпатії до неї (Кузанський, Бруно), але вже в новоєвропейському просвітницькому раціоналізмі визнання елліністичної філософії змінюється майже одностайним її запереченням. В логічному раціоналізмі Гегеля це негативне ставлення дістає навіть концептуальне обґрунтування. Гегель оцінює античну філософію з позицій спекулятивно-логічних критеріїв. Природно, що у світлі високих теоретичних вимог елліністична філософія виглядає тьмяно і бідно у порівнянні з класичними ідеями античного Логосу. Гегель третирує пізньоантичну думку як «філософствування розсудку», яке в усьому поступається «спекулятивній величчю» Платона і Арістотеля³². В післягегелівській історії філософії ця раціоналістична зарозумілість в оцінці післякласичної грецької філософської свідомості набуває тенденційної сталості. Філософські школи еллінізму — стоїцизм, скептицизм, епікуреїзм — «вважають мало не за недоречний придаток, що ні в якій мірі не відповідає своїм величним передумовам»³³.

Вивченню елліністичної філософії довго заважав усталений традицією культ «світлої і життєрадісної класики»³⁴. Починаючи з німецького так званого просвітницького неогуманізму (Вінкельман, Гете, Шіллер), класика зосередила на собі вняткову увагу, поклоніння їй вважалось ознакою і мірою гарного смаку і освіченості. Навпаки, все те, що йшло за нею, зараховувалось до нижчого культурного розряду, до епігонського, розумово-розслабленого декадансу. Правомірною і по своєму мудрою уявлялась логіка: якщо класика — розквіт, то еллінізм — неодмінно в'янення. Інтерес до еллінізму був ще більше відстрочений, коли симптоми занепаду і загибелі античного світу. Були виявлені і в буянні класики, коли творчий розквіт античної духовності був відсунутий в глибину історії, спочатку в досократичну натурфілософію (Ніцше), а потім ще далі, в первісну міфоархаїку (Хайдеггер, Юнгер)³⁵.

Перед класикою, її монументально-пластичним спокоєм і канонічно-одноманітним стилем творчого бачення еллінізм дійсно постає як якийсь плутане змішання ідей і назв. Перед нами неозорий звід першоджерел, які вражають не стільки своєю ряснотою, скільки барвистим розмаїттям. Тут, в еллінізмі, опоетизований класичний світ змінюється до невпізнаності. Відчувається, що це вже не предковичне, першородове еллініство, хоча, на що б ми не подивились, — все несе знак його ослаблого дихання, повсюду вгадується його ледь помітна присутність. Здається, що пізня античність не має ніякої внутрішньої органічної єдності, позбавлена будь-якої іманентної організуючої спрямованості. З неї немов би вийняли життєво-волеву вісь і вона обм'якла в анемічному застійно-нерухомому спокої. Такою вона лишається і в нинішніх уявленнях. Тому еллінізм хоча і знайомий нам, але далеко ще

³² Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. Соч. М., 1932, т. 10, с. 323.

³³ Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і... Епікура, с. 147.

³⁴ Аверинцев С. С. Образ античності в західноєвропейській культурі ХХ в. — В кн.: Новое в современной классической философии. М., 1979, с. 5—11.

³⁵ Там же, с. 25—34.

не повністю пізнаний, навіть на сьогодні «не можна вважати остаточно встановленим саме поняття еллінізму»³⁶.

Підкреслимо, що Маркс уже в ранній період свого духовного розвитку зрозумів необхідність всебічної оцінки елліністичної філософії. Він побачив у ній закономірний результат еволюції грецької свідомості. Маркс розцінює елліністичні філософські школи — епікуреїзм, стоїцизм, скептицизм — як спробу подолання умоглядного раціоналізму греків, тоді як для Гегеля ці школи залишилися всього-на-всього спорохнелим варіантом класичних теорій. Саме вузька мірка спекулятивного підходу завадила Гегелю, «цьому велетневі-мислителю визнати за згаданими системами їх високе значення для історії грецької філософії»³⁷.

Справді, коли оцінювати античну філософію як умоглядний пошук істини, тоді сперечатися не доводиться: еллінізм безумовно поступається перед класикою. Остання постає перед нами як та вершина, з якої існує тільки один шлях — додолу, на рівнину. На цій підставі навіть нині інколи трактують філософію еллінізму як щось вульгарне, хоча насправді суть справи набагато складніша. Спекулятивна безпорадність пізньогрецької філософії пояснюється зовсім не відсутністю талановитих умоглядних умів типу Платона чи Арістотеля. Якби на них був культурний запит, вони б з'явилися. Справа у тому, що в епоху еллінізму змінюється сам характер потреби в філософії, а разом з цим і весь стиль та ідейний склад філософствування. Теоретико-пізнавальні роздуми значно менш приваблюють елліністичного філософа, його цікавлять не основи буття, а основи власного існування. Звідси помірковано-несміливий (а то і взагалі зникаючий) космологічний етос пізньоантичної філософії. Якщо мислитель і звертає увагу на світобудову, то не заради неї самої, не задля краси світобудови, а лише остільки, оскільки в космосі він сподівається відшукати опору для своїх надій і сподівань. Тому не випадково, що саме в цей період духовного розвитку греків людина усвідомлюється як домінуюча над всіма іншими філософськими проблемами. У світлі такого підходу елліністична філософія вже не виглядає вульгаризованим дублікатом класичного Логоса. В еволюції теоретичної думки вона постає як самотнє продовження філософської традиції греків.

Ідейну спадкоємність еллінізму і класики Маркс розглядає на прикладі античного атомізму. Проведений Марксом порівняльний аналіз класичних поглядів Демокріта і елліністичних поглядів Епікура акцентує не їх безперервну спільність, не їх тотожність, а їх якісну різнорідність, їх відмінність. І Демокрит і Епікур, будучи атомістами, все ж чекають від філософії різних наслідків, дотримуються протилежних ціннісних установок, бо в кінцевому підсумку виявляється, що перший стурбований тим, щоб пізнати світ, а другий — щоб вижити в ньому. «Вони, — пише Маркс, — діаметрально протилежні один одному в усьому, що стосується питання про істину, достовірність»³⁸. І далі, більш однозначно: «два протилежні напрями — ось що втілено в них»³⁹. (У Маркса, природно, йдеться про протилежність теоретичної і практичної свідомості).

Це, на перший погляд, дивне непорозуміння сам Маркс називає «загадкою», яку він і прагне розгадати. Стосовно античної філософії Маркс насамперед відкидає ту формулу розвитку, згідно з якою останній розуміється у вигляді фатального трійстого ритму: виникнення, розквіт, загибель. Нема нічого простішого, ніж ототожнити філософію еллінізму з третьою ланкою тріади, з загибеллю. Однак ця проста формула виявляється безсилою, як тільки справа доходить до з'ясування

³⁶ Лосев А. Ф. История античной эстетики. М., 1979, т. 5, с. 5.

³⁷ Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і... Епікура, с. 144—145.

³⁸ Там же, с. 151.

³⁹ Там же, с. 154.

реальної логіки античного філософського розвитку. Для Маркса триадичний цикл в розвитку — не більш, ніж «заяложена істина», яка неправомірно перетворює певну тенденцію в «залізне коло»; «виникнення, розквіт і загибель — цілком загальні, цілком невиразні уявлення, в які, правда, можна вкласти все, але з допомогою, яких не можна нічого зрозуміти»⁴¹.

Переконання (вірніше, упередження) в тому, що елліністична філософія — це всього-на-всього занепадницький варіант класичної, має реальну передумову: занепад античного суспільства. Однак суть справи полягає не тільки у взаємозв'язку філософії і суспільства, яке її породило, а й у *своєрідності цього зв'язку, специфіці його вияву*. У своєму конкретному вираженні він дуже опосереднений. З цим тим більше слід рахуватись, що філософія кожної епохи проголошує себе не тільки як культура мислення, але й як певний настрій, оцінки установки. (А для оцінки дійсності у елліністичних філософів було незрівнянно більше спонук, ніж у філософів класичної пори). Добре відоме положення Маркса про специфіку детермінації мистецтва: «певні періоди його розквіту аж ніяк не перебувають у відповідності з загальним розвитком суспільства, а значить, також і з розвитком матеріальної основи останнього»⁴². Наведене положення в принципі справедливе і щодо давньогрецької філософії, особливо якщо згадати, що її представники розглядаються Марксом як «живі художні твори»⁴³.

Занепад (як і відсталість) суспільно-економічного життя викликають в той час дуже своєрідні інтелектуальні рухи. Елліністична філософія, відходячи, виявляє себе в думках і почуттях, невідомих філософам «віку Перікла». Тільки враховуючи цю обставину, можна об'єктивно оцінювати місце філософії еллінізму в світовому філософському процесі загалом і в історії грецького мислення зокрема. Декадентські тенденції не вичерпують її змісту. Інакше не можна збагнути, чому, наприклад, мислителі Відродження симпатизують не класичному, а елліністичному філософствуванню. «Взагалі характерним є факт, — відзначає Маркс, — що саме те, в чому проявився занепад стародавньої філософії, означало відродження нової»⁴⁴.

І ще з одним передсудом стикається Маркс в усталених на його час поглядах на філософію еллінізму. Починаючи з давніх часів (з Потамона Александрійського, 1 ст. до н. е) пізньоантична філософія кваліфікується як еkleктична. В наступній історико-філософській традиції вона третирується як «односторонній і тенденційний еkleктизм»⁴⁵. Однак ця назва не відображає її сутності. Те, що філософія еллінізму багатоманітна у своїх світоглядних установках, не є свідченням її безхарактерності чи розумового безсилля. Таке ж, якщо не більше, розмаїття ідей і концепцій властиве і класиці, але нам не спадає на думку закидати еkleктизм класичним філософам: цьому заважає єдиний ряд інтелектуального бачення, піднесений умоглядний тон, що пронизує її. Те ж саме стосується і філософії еллінізму. Так званий еkleктизм — лише зовнішня її сторона, за якою впевнено пробиває собі дорогу іманентна воля до синтезу⁴⁶. Тільки характер цієї об'єднуючої тенденції інший порівняно з класикою.

Елліністична філософія шукає гармонійно-примирливої філософської єдності вже не на спекулятивно-теоретичній, а на етико-практичній основі. Звідси принципова спорідненість таких, здавалось би, протилежних філософських шкіл, як епікурейська, стоїчна і скептична.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же, 148.

⁴² Маркс К. Вступ. (З економічних рукописів 1857—1858 років), с. 692.

⁴³ Маркс К., *Енгельс Ф.* Об искусстве. М., 1957, т. 1, с. 296.

⁴⁴ Маркс К. Зошити з епікурейської філософії, с. 42.

⁴⁵ Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і... Епікура, с. 147.

⁴⁶ Лосев А. Ф. История античной эстетики, т. 5, с. 12—20.

Всі вони, попри теоретичні суперечності між ними, ціннісно збігаються в культивуванні ідеалу мудреця, носія практичної свідомості, тобто ідеалу, з якого по суті розпочинається (в образі семи мудреців) антична філософія. Початок і кінець грецького філософського розвитку збігаються. У ньому повернені до першоджерел, повторені начала є щось природне, майже обов'язкове, без чого можливості античного світогляду лишилися би нерозкритими. Не випадково Маркс вважає, що «ці системи є ключем до істинної історії грецької філософії»⁴⁷.

У світлі цієї ідеї не варто тільки протиставляти еллінізм і класику. Елліністична філософія зовсім не заперечує попередній (класичний) досвід мислення. Навпаки, вона багато в чому лишається вірною йому і доводить це тим, що повертається до основних онтологічних ідей, висунутих класикою (стоїки — до Геракліта, епікурейці — до Демокріта, скептики — до елеатів). І все ж елліністична думка вже не задовольняється класичним баченням світу. До останнього вона робить істотне прирощення, в принципі чуже класиці і лише епізодично супутне їй: суб'єктивно-моральні переживання особи. Античний Логос в обличчя трьох шкіл елліністичної філософії — стоїцизму, епікурейзму і скептицизму звертається до морально-практичного буття людини як єдиної сфери, поза якою не існують найабстрактніші проблеми умогляду. «Зав'язуючи інтриги з світом» (Маркс), давньогрецький Логос в обличчя розглядуваних шкіл ціннісно перетворюється і разом з тим збудовується до можливої в рамках античного світогляду цілісності. Звідси випливає висновок, зроблений Марксом: стоїки, епікурейці і скептики «разом узяті, утворюють викінчену структуру самосвідомості»⁴⁸. Тільки досягнувши цього внутрішньо-необхідного пункту у своєму розвитку, давньогрецька філософія до кінця розгортає свої творчі можливості, утворюючи тим самим основу і передумову для майбутніх світоглядних синтезів.

Отже, оцінюючи внутрішню логіку розвитку античної філософії, Маркс керується не абстрактно-теоретичними, а насамперед життєвими, ідейно-практичними критеріями. Він оцінює її з погляду того, в якому відношенні філософське знання перебуває (і чи перебуває взагалі) з конкретно-історичною практикою, настільки філософія як теорія прагне «заземлити» свої власні ідейні передумови і задовольнити практично-ціннісні запити часу в конкретних умовах суспільної життєдіяльності людей.

Підхід Маркса до історії філософії з самого початку відзначається пильною увагою до світоглядного змісту філософії.

Виникнувши під час написання докторської дисертації, цей інтерес надалі поглиблюється в напрямі послідовного виявлення об'єктивної соціально-класової зумовленості світогляду.

Марксове переосмислення історико-філософського процесу, зокрема, наступних за античністю епох (розмежування двох напрямів у французькому матеріалізмі XVIII ст., оцінка матеріалізму Л. Фейербаха, критичний аналіз і вичленування раціонального змісту класичної німецької філософії, насамперед діалектики Гегеля тощо) розвивалось в нерозривному зв'язку з формуванням діалектико-матеріалістичної методології — теоретичної основи світогляду робітничого класу як найреволюційнішого класу в історії людства. Процес цього переосмислення характеризується, з одного боку, бережним ставленням Маркса до передових здобутків історико-філософської спадщини, далішим розвитком її надбань, а з другого — безкомпромисною критикою її обмеженостей і хиб, принциповим протиставленням ідеалізму — матеріалізму, метафізиці — діалектики, споглядальності й ідеалістичним спекуляціям — революційної спрямованості нового світогляду. Так, в діяльності Маркса, завдяки органічному поєднанню наукової теорії і ре-

⁴⁷ Маркс К. Відмінність між натурфілософією Демокріта і... Епікура, с. 145.

⁴⁸ Там же, с. 148.

волюційної практики, підпорядкуванню завдань філософії справи корінної перебудови світу пролетаріатом, найпередовіші досягнення духовної культури людства були поставлені на службу цілям революційного руху широких народних мас.

* * *

Исследования по философии античности, предприняты Марксом в ранний период его духовного развития, показательны в том отношении, что дают зримое представление о его становлении как самостоятельного мыслителя, способствуют раскрытию процесса формирования диалектико-материалистической методологии исследования. Рассмотрение принципов историко-философского анализа, впервые апробированных Марксом на опыте древнегреческого мышления, оценка Марксом духовных истоков античной философии, вычленение главной тенденции в логике ее развития, реализованной в эпоху эллинизма,—уже это указывает на принципиальное расхождение Марковского и гегелевского подходов к осмыслению античного философского наследия, убеждает в том, что перед нами — две принципиально различные историко-философские методологии.

Маркс, в противовес абстрактно-идеалистическому логицизму Гегеля, всюду стремится внутренней логике развития античной философии привести в связь с условиями ее исторического существования, дополнить эту логику ее предпосылками, укорененными в общественно-историческом бытии человека. Аналогичную противоположность подходов мы встречаем и при оценке духовных предпосылок древнегреческого философского мышления — мифологии.

Из контекста Марковских рассуждений о генетических истоках древнегреческой философии становится очевидным, что в оценке ее отношения к мифу, как, впрочем, и в осмыслении самой мифологии, Маркс, по существу, преодолевает односторонний гносеологизм и предвзятость идеализма Гегеля. Уже здесь Маркс усматривает плодотворную идею органической связи философии с реальной жизнью, с общественной практикой, увязывает сущность и закономерности развития философии с конкретно-историческими материальными и духовными потребностями людей.

Все это убеждает в том, что в ранний период своего духовного развития при оценке философии Маркс руководствуется не только теоретическими, но и жизненно-практическими критериями. Он рассматривает ее прежде всего с точки зрения мировоззренческого содержания философии — того, в каком отношении философское знание пребывает с конкретно-исторической практикой, насколько философия как теория стремится «заземлить» свои идеалы и удовлетворить практические запросы времени в определенных условиях общественной жизнедеятельности людей.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

(Продовження. Початок — на с. 27)

КОГАН А. Б. Світогляд. Талант. Художня творчість.—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.—48 с.

КОМАРОВА А. І. Статеве виховання і моральна культура молоді.—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1982.—46 с.

КОНОНЕНКО В. Г. Моральні цінності соціалістичного способу життя: На допомогу слухачам мережі комс. політнавчання.—К.: Молодь, 1981.—175 с.

КУЦЕНКО В. Н. Воспитание как проблема политики.—Киев: О-во «Знание» УССР, 1981.—64 с.

ЛУТАЄНКО В. С. Кіно в системі культури: Деякі культурознав. пробл. естет.

освоєння наук. знань засобами мистецтва.—К.: Мистецтво, 1981.—199 с.

МАЗЕПА В. І. Роль мистецтва в духовному житті радянського народу.—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.—18 с.

МИХАЛЬОВ В. П. Соціальний зміст розвитку мистецтва.—К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.—48 с.

Морально-эстетические проблемы творчества / Л. Т. Левчук, А. С. Канарский, Л. С. Горбатова и др.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1981.—184 с.

Музыкальное искусство и формирование нового человека: [Сб. ст.] / Сост. А. Г. Костюк.—Киев: Музична Україна, 1982.—238 с.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

М. С. КАГАН

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ І КУЛЬТУРИ

Досвід філософських досліджень останніх років переконливо засвідчує, що питання про співвідношення людської діяльності і культури є одним із центральних у проблемному діапазоні світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики. Більше того, філософсько-світоглядне осмислення цього питання має істотну методологічну значущість і для внутрішньофілософських досліджень, і для спеціально наукового аналізу культури.

Активна розробка теорії культури в радянській науці, що розгорнулася в 70-х — на початку 80-х років, ще не привела до подолання істотних відмінностей і в уявленнях про сутність культури, і в самих підходах до її вивчення. Ми звертали увагу на цю обставину ще в 1974 р.¹ Через кілька років Є. В. Боголюбова писала, що «досі ще не визначене місце поняття «культура» в системі категорій історичного матеріалізму», що це поняття «ще не зіставлене як належить» з іншими основними філософськими поняттями, в тому числі і з поняттям «діяльність»².

Минуло ще три роки, і автори дослідження з загальних проблем історичного матеріалізму знову відзначили: «Спільним місцем усієї літератури про культуру стали нарікання з приводу відсутності загального і єдиного її визначення»³. Огляд викладених в нашій філософсько-культурологічній літературі поглядів на сутність культури⁴ підтвердив, як далеко ще нам до вироблення єдиного погляду на цю проблему.

Все ж є пункт, в якому позиції наших філософів зближуються, (це справедливо відзначалось в узагальнюючій статті, опублікованій нещодавно в «Вопросах философии»), визнання зв'язку культури і діяльності об'єднує все ширше коло радянських учених⁵. Зокрема, активно досліджують цей зв'язок у контексті осмислення світоглядного змісту матеріалістичної діалектики і категоріальної структури наукового світогляду філософи Української РСР⁶. Наскільки нам відомо, у Києві видається колективна монографія, спеціально присвячена питанням діалектики діяльності і культури.

Зауважимо, що сам діяльнісний підхід до культури має багато сторін, оскільки відношення діяльності і культури різнобічні, багаті, цілісні і водночас внутрішньосуперечливі. Цей їхній іманентно-діалектичний характер і спробуємо розглянути в цій статті.

¹ Див.: Каган М. С. Человеческая деятельность. Опыт системного исследования. М., 1974, с. 180—188.

² Боголюбова Е. В. Культура и общество (вопросы истории и теории). М., 1978, с. 202.

³ Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история. (Проблемы теории исторического процесса.) М., 1981, с. 234.

⁴ Див. автореф. дис. ... канд. філос. наук Шевченка Н. В.

⁵ Культура — человек — философия: К проблеме интеграции и развития. — Вопр. философии, 1982, № 1, с. 36.

⁶ Див., зокрема: Человек и мир человека. Киев, 1976, 342 с.; Категории философии и категории культуры. Киев, 1983, 343 с.; Шинкарук В. И. Категориальная структура научного мировоззрения. — В кн.: Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. Киев, 1981, с. 11—25; Булатов М. А. Категории в контексте культуры. — Там же, с. 220—234; Табачковский В. Г. Практика и культура. — Там же, с. 66—95; Тарасенко Н. Ф. Технология и культура. — Там же, с. 96—110; та інші публікації.

Насамперед — про залежність культури від діяльності. Діяльність людини відрізняється від життєдіяльності тварин багато чим. Про це писали К. Маркс в «Економічно-філософських рукописах 1844 р.» і «Капіталі» і Ф. Енгельс, аналізуючи процес перетворення мавпи в людину; ця відмінність всебічно висвітлена в сучасній філософській, антропологічній, етологічній літературі. З погляду, що нас цікавить, істотним є насамперед те, що в тому разі, якщо поведінка тварин запрограмована генетично, спрямовується природженим інстинктом і тому ні форма поведінки індивіда, ні плоди його дії не виходять за межі законів природи, то діяльність людини спрямовується не біологічними, а іншими, соціально породжуваними, історично змістовними і від самої людини залежними програмами. Зрозуміло, оскільки праця, за К. Марксом, є обміном речовин між людиною і природою, остільки в праці людина виступає як матеріально і фізично діюча істота («речовині природи» вона сама протистоїть як сила природи),— відзначав К. Маркс; і в іншому місці: «...праця, що сама є лише прояв однієї з сил природи, людської робочої сили»⁷), остільки ця її діяльність зберігає чимало біологічних характеристик (їх врахування лежить в основі таких дисциплін, як ергономіка і антропометрія); проте навіть в найпростіших формах фізичної праці здійснювані людиною операції радикально відрізняються від дій, що їх робить тварина за аналогічних умов, і в цій відмінності виражається той специфічно людський спосіб діяльності, який іменується «культурою» і приводить до категоріального протиставлення «культури» і «природи».

Отже, визначаючи, слідом за Е. С. Маркаряном, культуру як спосіб діяльності, ми повинні все ж піти далі і виявити діалектику зв'язку і відмінності цих двох понять: культура — це не сама діяльність, в її реальному існуванні, а тільки спосіб діяльності, її внутрішня форма, — тобто надбіологічна і тому генетично не трансльована система принципів, за якими здійснюється діяльність, — починаючи від її методологічних програм і кінчаючи навиками практичної майстерності, вміння, «технології» поведінки. У цьому розумінні нам здається невинуватим використання рядом авторів (до них належать Е. Іон, В. Конев, Л. Н. Коган) поняття (культурна діяльність» для позначення одного з різновидів діяльності або певного рівня діяльності — будь-яка діяльність людини є культурна (оскільки вона людська, свідомо і цілеспрямована, а не інстинктивно-тваринна) активність, оскільки вона реалізує енергію людини як суб'єкта, а не як організму, оскільки вона ґрунтується на вільному виборі, а не на автоматизмі веління інстинкту. Власне філософське тлумачення діяльності (на відміну від психологічного чи конкретно-соціологічного розуміння) пов'язує її з атрибутивними характеристиками суб'єкта — з усіма, що впливають з розуміння суб'єктно-об'єктного відношення⁸, наслідками, з чого виходить насамперед, що культура іманентна діяльності — адже природа не знає суб'єктно-об'єктного відношення. З цього випливає і те, що зміст поняття «культура» в кінцевому підсумку зумовлений не тільки самою діяльністю, але й особливостями її носія — суб'єкта.

У філософському осмисленні категорія «суб'єкт» має кілька масштабних значень — від розуміння в ролі єдиного суб'єкта всього людства, суспільства до розуміння в цій ролі індивіда, окремої особи; водночас функції суб'єкта можуть виконувати і проміжні форми спільності людей, — на думку одних філософів, тут має йтися просто про соціальні групи⁹, на думку інших, слід розрізняти соціальні групи

⁷ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 175; Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 15.

⁸ Див.: Каган М. С. Проблема суб'єктно-об'єктних відношень в марксистско-ленинській філософії.— Філософ. науки, 1980, № 9.

⁹ Див.: Арефьева Г. С. Социальная активность. (Проблемы субъекта и объекта в социальной практике и познании.) М., 1974, с. 62—63.

і конкретно-історичні соціуми як різні модальності суб'єкта¹⁰; треті гадають, що в ролі суб'єкта можуть виступати і певні покоління людей, і народ, і клас, і держава, і історико-географічний регіон¹¹. Хоч би як там було, але кожний тип суб'єкта, що реалізує себе в діяльності і розкриває в ній свої особливості, свою унікальність, тим самим породжує і специфічний тип культури. Так, кажучи про культуру як таку, мають на увазі культуру людства в її цілості і протистоянні природі як такої: в цьому розумінні К. Маркс писав про працю як «джерело багатства і культури» і про «культурний розвиток суспільства»¹²; тут же, в «Критиці Готської програми», К. Маркс говорив про культуру окремої особи — про її «культурний стан», про те, як вона набуває «своєї культури»¹³; водночас Ф. Енгельс вказував на значення рабства для «розквіту культури стародавнього світу — для грецької культури»¹⁴. В цьому розумінні історична наука вживає звичайно поняття «культура», оскільки її цікавить не культура людства загалом і не культура окремої людини, а культура конкретних соціальних організмів; В. І. Ленін розрізняв «культуру, створену всім розвитком людства» і «пролетарську культуру»¹⁵, і виявляв діалектичний зв'язок понять «національна культура» і «класова культура»: «В кожній національній культурі є, хоча б не розвинуті, елементи демократичної і соціалістичної культури... Але в кожній нації є також культура буржуазна...», «є дві національні культури в кожній національній культурі»¹⁶.

Ця різномасштабність культури, породжувана полімодальністю суб'єкта діяльності, є досить істотною її особливістю, врахування якої обов'язкове для теорії культури. По-перше, з цього випливає властива культурі діалектика загального, особливого і одиничного, причому особливе виступає як різнобічна її характеристика (етнічна, класова, історична). По-друге, сам характер культури змінюється залежно від особливостей діяльності культурогенного суб'єкта — зрозумілі, наприклад, відмінності індивідуальної діяльності і групової, діяльності мікрогрупи (скажімо, виробничої бригади) і макрогрупи (наприклад, суспільного класу), діяльності професіоналізованої (наприклад, військової чи спортивної) і різнобічної (наприклад, діяльності радянського суспільства); через це культура, в її тлумаченні як способу діяльності даного суб'єкта, як внутрішньої форми діяльності, набуває щоразу специфічний рис, зумовлених характером оформленого нею діяльнісного матеріалу; так, культура людства постає насамперед як вираження його творчих можливостей, а культура особи визначається передусім усвоєним і засвоєним нею багатством вироблених в історії культури людства знань, цінностей і умінь, а реалізація багатства в творчій діяльності індивіда може розглядатися, на наш погляд, як внутрішній показник рівня його культури; так, культура професійної групи визначається якістю даної конкретної діяльності — медичної, юридичної або педагогічної, тоді як одним із найістотніших параметрів культури цілого соціуму є співвідношення в ній різних напрямів

¹⁰ Штофф В. А. Человек как субъект познания.—В кн.: Методологические проблемы изучения человека в марксистской философии. Л., 1979, с. 68—70; Каган М. С. Проблема субъектно-объектных отношений в марксистской философии.—Филос. науки, 1980, № 4, с. 48.

¹¹ Челидзе Л. Л. История и культура.—В кн.: Культура в свете философии. Тбилиси, 1979, с. 266.

¹² Маркс К. Критика Готської програми.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 15, 19.

¹³ Там же, с. 15 і 16.

¹⁴ Енгельс Ф. Анти-Дюринг.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 175.

¹⁵ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.—Повне збір. творів, т. 41, с. 290.

¹⁶ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.—Повне збір. творів, т. 24, с. 118, 126.

діяльності людей — матеріальної і духовної культури, культури виробництва і культури спілкування; фізичної культури і культури хudoжньої та ін.

Отже, розглянута як позабіологічно вироблений спосіб людської діяльності, її внутрішня форма, культура детермінована характером діяльності і виражає її спрямованість, внутрішню організованість і міру ефективності. Проте ще раз відзначимо свою незгоду з поглядом, за яким культуру зводять лише до способу діяльності. Адже специфічно людські, надприродні якості культури виявляються не тільки в процесі діяльності, але і в її результатах, в її продуктах, що опредмечують її діяльність. М. Горький просто і точно назвав культуру «другою природою» — і вона справді «надбудовується над «першою природою» як її перетворення, що набуває такого ж об'єктивного існування, як і природа у власному розумінні слова.

Безперечно, динамічне, «діяльнісне» визначення культури має перевагу перед її статичним, суто «предметним» розумінням, яке зводить її до сукупності створених людиною речей або цінностей; проте навряд чи доцільно одній однобічності протиставляти іншу¹⁷. Тому ми цілком солідарні з позицією Є. В. Боголюбової, за якою культура має дві взаємопов'язані сторони. Це — «жива людська діяльність, внутрішньо багата і багатогранна, в ході якої створюються певні культурні цінності, і самі ці цінності, освоєвані і використовувані в інтересах даного суспільства як втілення минулої діяльності»¹⁸.

Зауважимо, що узагальнене розв'язання проблеми навряд чи можна досягти за допомогою частки «і», тобто звичайної констатації того, що культура — це і спосіб діяльності, і її суспільно значущі продукти; адже зрозуміло, що процеси і предмети — явища якісно різнопланові і на їх механічному поєднанні цілісну систему наукових принципів не побудуєш (бо те, що має силу щодо процесів, може не мати значення щодо предметів і навпаки). Тому потрібно рухатись далі їх звичайного рядопокладення.

Отже, культура і іманентна діяльність людини, і трансцендентна їй: вона народжується в діяльності як процесі, характеризує її цілеспрямованість і внутрішню будову, але вона і виходить за межі діяльності, стаючи її інобуттям, її предметним втіленням. Згадана особливість співвідношення діяльності і культури може бути з'ясована на прикладі Марксового аналізу праці: процес діяльності тут «згасає в продукт»¹⁹.

Опредмечення діяльності, яке становить сутність даного процесу, може мати не тільки матеріально-речовий, — але й духовний характер — науковий або ідеологічний трактат є такий же предмет, що об'єктивує процес діяльності, як хлібина або машина; тому немає ніяких підстав залічувати до культури тільки продукт духовної діяльності і заперечувати правомірність поняття «матеріальна культура»²⁰ — щодо природи всі створювані діяльністю продукти відзначаються спільною головною ознакою — надприродністю, тобто належністю до культури, щодо якої відмінності між ними стають другорядними. Тому обмеження культури самою лише духовною предметністю неминуче призводить до розриву духовної і матеріальної діяльності, до приниження ролі останньої, абсолютизації значення першої, тобто повертає нас до домарксистського розуміння культури. Не можна не погодитись з В. М. Межуєвим, що саме в домарксистській ідеалістичній

¹⁷ Відповіді Є. С. Маркаряна на критичні зауваження, зроблені автором «Людської діяльності», не здаються нам переконливими (див. його виступ в зб.: Філософські проблеми культури. Тбілісі, 1980, с. 18—19).

¹⁸ Боголюбова Є. В. Культура и общество, с. 154; аналогічним є судження Л. Н. Когана і Ю. Є. Вишневського в праці «Очерки теории социалистической культуры» (Свердловск, 1972, с. 13).

¹⁹ Маркс К. Капітал. Т. 1.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 178.

²⁰ Див.: Яковлев Б. Д. Духовная культура развитого социализма. Л., 1981. 118 с.

культурології «вся культурно-творча практика людини усвідомлюється... як суто духовна практика, що цілком зумовлена діяльністю свідомості і резує себе в ідейних продуктах цієї свідомості»²¹.

Звичайно, саме розрізнення матеріальної і духовної предметності не може бути метафізичним, жорстким: у процесах і продуктах матеріального виробництва завжди міститься певний духовний (інтелектуальний, мислительний) потенціал, а духовне виробництво неможливе без матеріалізації духовної інформації, — хоч би у мовній формі, яка, за К. Марксом і Ф. Енгельсом, є фізичним втіленням психічного; і все ж озвучування думки і інтелектуальне конструювання знарядь праці не урівнює молоток і математичну теорему як факти культури, бо співвідношення матеріального і духовного в них принципово відмінне, чез без що розрізняються і способи їх функціонування в культурі.

Більше того, перетворення діяльності в культуру відбувається, мабуть, ще одним способом, який ми бачимо в мистецтві. Художня діяльність немов зливає духовну і матеріальну енергії в такій органічно цілісній і нерозривній, системній єдності, яка відрізняє і її саму від матеріальної і духовної діяльності, і її продукти — твори мистецтва — від об'єктів матеріальної і духовної культури; це дає підставу деяким теоретикам²² виділяти художню культуру як самостійний «шар» культури, поряд з матеріальною культурою і культурою духовною. Щоправда, В. Г. Афанасьєв, М. Т. Іовчук і Л. Н. Коган твердять, що третім, синтетичним шаром культури є не художня, а політична культура²³, а В. А. Конев вважає таким культуру спілкування²⁴. Але ми не бачимо підстав для таких висновків, бо ні в політичній діяльності, ні в спілкуванні людей не відбувається того органічного взаємопроникнення матеріального і духовного начал, яке має місце в діяльності художній, породжуючи її специфічну і унікальну предметну «тканину» — художньо-образну предметність; а в політичній сфері політична ідеологія існує, як і всі інші форми ідеології, в сфері духовної культури, а революційна практика — в складі культури матеріальної, оскільки вона реально перетворює матеріальні відносини людей, економічний базис суспільства; що ж до спілкування, то воно має цілком самостійні матеріально-практичні і духовні, зокрема практично-духовні (ігрові і художні) форми.

Загалом же, незалежно від конкретного розв'язання питання про будову самої культури, істотним для розглядуваної нами проблеми є розуміння діалектики матеріального і духовного в культурі як відображення діалектики в самій діяльності. З тією ж мірою необхідності і в тій же динаміці пропорційних відношень, характерних для зв'язку матеріального і духовного в діяльності, зв'язок цей відображується в культурі — і в процесуальному її аспекті, тобто в способі діяльності, і в аспекті предметному, тобто в сукупному продукті діяльності. Це означає, що її нерозривність матеріального і духовного, і відносна самостійність цих сторін діяльності «переходить» в культуру, «відби-

²¹ Межуєв В. М. Культура и история. Проблема культуры в философско-исторической теории марксизма. М., 1978. 199 с.

²² Див.: Арзаканьян Ц. Г. Трактатка гуманізма в сучасних концепціях культури і цивілізації. — В кн.: От Эзрама Роттердамского до Бертраана Рассела. (Проблеми сучасного буржуазного гуманізма і свободомисля.) М., 1969. 303 с.; Бирюков Б. В., Геллер Е. С. Кибернетика в гуманітарних науках. М., 1973. 382 с.; Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры. Ростов н/Д, 1979. 263 с.; Казан М. С. Человеческая деятельность. М., 1974. 328 с.; Каниковский В. И. Культура личности в развитом социалистическом обществе (методологический аспект исследования) : Автореф. дис. ... канд. филос. наук. Л., 1980.

²³ Афанасьев В. Г. О системном подходе в социальных науках. — Вопр. философии, 1973, № 6, с. 101; Іовчук М. Т., Коган Л. Н. Советская социалистическая культура: исторический опыт и современные проблемы. М., 1974, с. 30—31.

²⁴ Конев В. А. К методологии построения теории культуры. — В кн.: Методологические проблемы науки и культуры. Вып. 1. Культура и пути ее познания. Куйбышев, 1979.

вається» в ній, характеризуючи зв'язок її цілісності і її розчленованості.

З тією ж необхідністю культура відображує властиву діяльності діалектику творчого і репродуктивного її аспектів. Це положення бажано особливо підкреслити тому, що в нашій філософії досить поширилося ототожнення культури виключно з творчим потенціалом людської діяльності. В такому разі виявляється, що репродуктивні моменти діяльності, необхідні в ній такою ж мірою, як і моменти оновлення, відмови від усталених стереотипів, норм, правил, ігноруються і виводяться за межі культури²⁵. До речі, є й такі концепції, в яких культура зводиться саме до цих останніх якостей діяльності, пов'язаних з традиціями, стандартами, нормами, обрядами, ритуалами, з сталістю і повторюваністю поведінки²⁶.

Уже самий цей факт повинен, на наш погляд, переконати в тому, що обидві відзначені сторони людської діяльності взаємодіють у культурі. Хоч би якою великою була цінність оновлень, інновацій, відкриттів, коротше кажучи, творчості, якою так яскраво відрізняється діяльність людини від стереотипної по суті своїй поведінки тварини, людська активність була б позбавлена будь-якої ефективності, якби початок творчості діалектично не пов'язувався в ній з протилежним началом — повторенням, механічним або автоматичним виконанням, наслідуванням відповідних зразків. Тому відмінність культурного від природного, біологічного полягає тут не в заміні репродукування творчістю, а в оптимальному поєднанні цих двох сторін діяльності. Звичайно, єдність тут динамічна — вона змінюється залежно від конкретного співвідношення питомої ваги творчого і репродуктивного начал. У кожному конкретному випадку культура полягає у з'ясуванні певного їх співвідношення, яке в експерименті є іншим, ніж в масовому виробництві; в науковому дослідженні одне, а в педагогічній практиці — інше; наприклад, в художній діяльності талант — її творча потенція, і майстерність — її енергія, що реалізується за вже складеними параметрами, — необхідні саме в єдності, і цю діалектичну єдність вона передає художній культурі суспільства, яка повинна створити найсприятливіші умови для виявлення всіх можливостей, закладених і в таланті, і в майстерності кожного художника, хоча на різних етапах вона робить це по-різному і різною мірою оцінює творчо-оновлюючі і канонічно-репродуктивні сили художньої діяльності²⁷.

Отже, в даному відношенні, як і в усіх інших, внутрішня діалектика людської діяльності відображується в діалектиці культури. Відзначимо, що у відношенні діяльності й культури є, однак, і зворотна залежність.

Виступаючи як спосіб діяльності, культура стає знаряддям безперервного самовдосконалення діяльності, джерелом підвищення її ефективності, продуктивності, раціональності. Якщо життєдіяльність творини основана на імперативах інстинкту, лишається незмінною протягом всієї історії виду, то діяльність людини змінюється невпинно, за рахунок того, що вдосконалюються її спосіб, її технологія, її алгоритм. Здавалося б, що цей висновок підтверджує уявлення про культуру як творче начало діяльності. Проте суть проблеми полягає в то-

²⁵ Один із найсвіжіших прикладів — спроба С. С. Гольдентріхта довести, що «творчість виражає сутність всієї соціально-історичної діяльності людей», і при цьому робиться ще більш дивне зауваження, що «сутність творчості несумісна з діяльністю, ворожій людині» (див.: Творчество и социальное познание / Под ред. А. М. Коршунова и С. С. Гольдентрихта. М., 1982, с. 45 і 54). Така логіка може довести до заперечення у злочинців і реакціонерів, наприклад, мислення, цілепокладання або самої діяльності.

²⁶ Про це див.: Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс. М., 1980, а також у доповідях симпозиуму: Методологические проблемы исследования этнических культур. Ереван, 1978.

²⁷ Див.: Беренштейн Б. М. Традиции и канон. Два парадокса. — Сов. искусство-знание, 80. М., 1981, вып. 2.

му, що творче оновлення діяльності здійснюється вибірково, на певних її ділянках при збереженні і навіть зміцненні традиційно повторюваного на інших ділянках; через це висока культура діяльності виявляється в одночасовій стабілізації і мобілізації самопроцесу діяльності, в знаходженні конкретного розв'язання цього діалектичного завдання. Отже, народжуючись у діяльності, обслуговуючи діяльність, культура є її рушійною силою, засобом її піднесення — такою є суть даного аспекту діалектичного взаємозв'язку діяльності і культури.

Другий аспект проблеми з'ясовується, якщо проаналізувати вплив культури як опредмеченого сукупного продукту діяльності на її загальний розвиток. Йдеться про найважливішу функцію культури — передавати кожному новому поколінню людей вироблені в процесі діяльності знання, вміння і цінності, щоб прилучити це покоління до досягнутого в розвитку людства рівня культури; так діє механізм «соціальної спадковості», що прийшла на зміну біологічному успадкуванню поведінкових програм у тварин. Дуже важливо мати на увазі, що засвоєння нагромадженого історією досвіду в ході оволодіння об'єктивним, опредмеченим масивом культури, — тобто розпредмечування — теж є діяльністю, і цей її різновид має свої алгоритми, принципи, навики, свою культуру. Культура як спосіб діяльності виступає тут не у формі продукування, творення, а у формі навчання, освоєння. Тому діяльність не завершується на стадії опредмечування, а відновлюється, і її повне, циклічно повторюване обертання є «опредмечування — предметність — розпредмечування», що означає перетворення культури з процесуально-діяльнісної форми в предметно-наявну, а далі знову в процесуально-діяльну.

Так виявляється, що в даному циклічно-повторюваному процесі передача досвіду не є самоціллю — вона потрібна для того, щоб опосередковувати опредмечуючу діяльність нового покоління, яка здійснюється частково за переданим алгоритмом, а частково видозмінене успадковуваний спосіб діяльності, розвиває, вдосконалює його. Так, процес, який вже згас у продукті, знову розгортається, продукт перетворюється в новий процес, і так далі, до нескінченності.

Тут звернемо увагу на таку обставину. Дана функція культури, здавалося б, виправдовує її інформаційне семіотичне трактування, тобто визначення культури як «сукупності всієї неспадкової інформації, способів її організації і зберігання»²⁸, як «резервуару, в якому нагромаджується, зберігається і передається від покоління до покоління різноманітна інформація»²⁹. Проте інформаційний зміст культури і її комунікативна функція, на наш погляд, не тільки не збігаються — попри їх очевидний зв'язок, але й не вичерпують цілісного розуміння культури — це дуже добре видно, наприклад, з того її визначення, яке запропонував В. П. Тищенко: «Культура є система програм соціальної діяльності (програми усвідомлені) і соціальної активності (програми не усвідомлені), засобів їх побудови (семіотичний, мовний аспект) і засобів їх реалізації (знаряддевий аспект)»³⁰.

І справді, «записуючи», зберігаючи і транслюючи соціальну інформацію, культура водночас задовольняє актуальні потреби суспільства в кожний момент його існування. У цьому розумінні діалектика діяльності і культури виражається в різноспрямованості функції останньої: у соціальному просторі предметне буття культури слугує задоволенню насущних потреб людей, у соціальному часі — розвитку і вдосконаленню діяльності поколінь, що йдуть їм на зміну. У цьому розумінні не можна не погодитись з таким розумінням функцій культури, яке вбачає в ній «самотворення, самовідтворення людини в конкретних

²⁸ Лотман Ю. М. Матеріали к курсу літератури. Тарту, 1970, с. 5—6.

²⁹ Соколов Э. В. Культура и личность. М., 1972, с. 58.

³⁰ Тищенко В. П. К определению культуры как философской категории.— В кн.: Проблемы логики и методологии науки. Новосибирск, 1973, вып. 95, с. 43.

формах її суспільно-перетворювальної (матеріальної і духовної) діяльності»³¹. Спірною є лише така інтерпретація цієї теми, яка обмежує культуру тим, що утверджує і підносить людську особистість, виводячи тим самим за її межі все те, що є ворожим особі³². Звичайно, треба шукати шляхи поєднання чисто технологічного і чисто аксіологічного підходів до тлумачення сутності культури, але навряд чи продуктивно обмежуватись при цьому висновками, які нагадують твердження просвітників XVIII ст. про тотожність істини, добра і краси³³. Адже саме розуміння «людяності», «людськості» в кінцевому підсумку історично, соціально-ідеологічно детерміноване, і наше уявлення про нього — в межах визначення типів культури, а не поза ним.

Отже, виявлення діалектичного зв'язку діяльності і культури приводить філософію до необхідності визначення діалектики технологічного і аксіологічного підходів в розумінні самої культури.

В сучасній радянській філософсько-культурологічній думці досить чітко визначилось протиставлення цих підходів: один із них найповніше репрезентований в колективній монографії грузинських філософів «Культура в світлі філософії», другий — в антиаксіологічному трактуванні культури Е. С. Маркаряном, З. І. Файнбергом і деякими іншими авторами. Здавалось би, діяльнісний підхід до культури дає всі підстави саме для її суто технологічного розуміння, бо, якщо культура є спосіб діяльності, вона має бути такою ж аксіологічно нейтральною, як і сама діяльність. Проте, якщо діяльність людини має ті чи інші соціальні цілі і завдяки цьому задовольняє різні потреби людей, то її продукти не можна не розцінювати відповідно до наявної в даному соціумі системи цінностей; отже, культура, взята в предметному аспекті, набуває певного аксіологічного значення — через те її звичайно і визначають як «сукупність матеріальних і духовних цінностей»³⁴. Але в такому разі культура охоплює лише позитивно значущі предмети і дії і їй протистоїть дещо антицінне — «некультура», «антикультура», «контркультура». Як розв'язати цю суперечність?

У рецензії на книжки грузинських філософів³⁵ вже відзначалось, що поширене в буденній свідомості протиставлення «культурності» і «безкультур'я» (воно починається, мабуть, з описаної В. Ф. Поршневим архаїчної ціннісної антитези «ми — вони», в якій «вони» — носії всього поганого, ворожого «нам», протилежного нашій культурній традиції, тобто в кінцевому підсумку взагалі «нелюди») навряд чи може задовольнити наукову інтерпретацію культури, оскільки критерій оцінки культурних явищ лежить в самій культурі, а не поза нею. Це означає, що, відриваючи від культури справжньо-історичної, повноцінної ті чи інші явища, люди виходять з уявлень про цінності, вироблені самим розвитком культури, бо уявлення ці є однією з найважливіших сторін змісту культури.

У з'ясуванні рамок застосовності аксіологічного і неаксіологічного підходів до культури неминусе значення мають ідеї основоположників марксизму-ленінізму про культурне успадкування.

З цього погляду технологічне і аксіологічне трактування культури постають як певною мірою взаємодоповнюючі.

На нашу думку, далі дослідження діалектики діяльності і культури може бути продуктивним за умови включення ціннісного аспекту культури в її загальну концептуальну модель.

³¹ *Культура — человек — философия: к проблеме интеграции и развития.* — *Вопросы философии*, 1982, № 1, с. 38.

³² У цій колективній статті підтримується і розвивається концепція, розроблювана Б. М. Межуєвим, починаючи з середини 60-х років.

³³ Див. там же, с. 44.

³⁴ Див.: Францев Г. *Культура.* — В кн.: *Философская энциклопедия*. М., 1964, т. 3, с. 118—121.

³⁵ Див.: Каган М. С., Круглова Л. К. *Культура в свете философии.* — *Филос. науки*, 1980, № 6, с. 154—156.

Діяльність породжує культуру, вдосконалюється і розвивається культурою, яка несе на собі весь вантаж суперечностей, властивих суб'єктам діяльності — конкретно-історичним особам, соціальним групам і всьому людству.

* * *

Вопрос о соотношении человеческой деятельности и культуры все более активно разрабатывается в марксистско-ленинской философской науке.

Культура — это не сама деятельность, в ее реальном существовании, это способ деятельности, ее внутренняя форма, выражающая ее направленность, внутреннюю организованность и меру эффективности. Именно поэтому содержание понятия «культура» в конечном счете обусловлено особенностями субъекта деятельности. «Полномодальность» субъекта деятельности обуславливает своего рода разномасштабность культуры.

Будучи имманентна человеческой деятельности, культура вместе с тем предстает и как ее предметное воплощение. Последнее аккумулирует в себе диалектическое взаимодействие материальных и духовных компонентов деятельности, ее творческого и репродуктивного аспектов. В связи с этим в статье специально рассматриваются способы освоения индивидом культуры, выражающиеся в диалектике опредмечивания и распрямечивания, прослеживается ее влияние на выработку и совершенствование программ человеческой деятельности, на саморазвитие субъекта деятельности, в связи с чем анализируется взаимодействие «технологических» и аксиологических аспектов культуры.

Б. О. ПАРАХОЇСЬКИЙ

СЛОВО У СВИТОГЛЯДНОМУ КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ

Для сучасного наукового пізнання актуальне значення має дослідження відношень мовного характеру. Структури знання і мови багато в чому тотожні; знання є не тільки формою відображення об'єктивної реальності, але також формою повідомлення, мовною формою. П. В. Копнін зазначив щодо цього: «Знання, будучи мовною системою, утворює свій своєрідний світ, що має певну структуру, яка включає в себе зв'язок між елементами, котрі утворюють її за певними правилами...»¹. Кожний елемент цієї системи має смисл лише у співвідношенні з цілим. Але й мову можна уявити як систему знання, яка історично функціонує і змінюється і в елементах якої — словах, виразах, текстах тощо — дістає відображення об'єктивна реальність. Смисл кожного елемента тут також залежить від функціонуючого мовного цілого і тільки через нього може бути співвіднесений з фрагментами дійсності.

У науковому пізнанні смисл задається особливим типом практики, практики пізнання об'єктивного світу речей, тимчасом як у культурі смисл задається історією. Однак надто різке розмежування цих процесів може породити уявлення, що сама проблема смислу не належить до компетенції методології наукового пошуку: адже він заданий історичною і культурною практикою людини, наука ж від цієї практики абстрагується і на її місце ставить свою — досвід, експеримент та ін. Така позиція дає можливість говорити лише про взаємовплив або взаємний обмін смислових полів культури і знання, за своєю ж організацією вони постають як зовсім різні.

¹ Копнін П. В. Диалектика, логика, наука. М., 1973, с. 192.

Обмеженість цього погляду пов'язана з недооцінкою методологічного значення того визнаного всіма факту, що сама наука є феноменом культури і що пізнання в широкому розумінні становить момент соціально-практичного освоєння світу людиною, отже, і процеси смислоутворення в науці і культурі мають генетично і методологічно спільну основу. Правильніше, на наш погляд, вести річ не про взаємовплив смислового поля культури і пізнання (який передбачає розділеність смислу і знання), а про взаємодію таких, що вже склалися, смислових форм в рамках певної спільності вищого порядку, котра поєднує в собі як історію культури, так і процеси розвитку знання.

Гадаємо, що саме мовна культура, акумулюючи в собі семантичний досвід людства, може бути репрезентована у вигляді тієї універсальної форми буття смислових відношень, для якої є неістотним розрізнення культурного смислу речі і її пізнавального значення. Більше того, ця практично й історично існуюча свідомість є тим базисом, що над ним надбудовуються і на його основі утворюються пізнавальні й культурні смислові структури. Річ, включена у людську культуру, має смисл. Він зумовлюється її призначенням у життєвому світі людини, детермінований людським життєвим досвідом та ін.

Знання від самого початку орієнтоване на практику і тому має практичний зміст. Однак необхідність створення цілісних, внутрішньо несуперечливих теоретичних систем знання, виділення пізнавальних процесів із загальної структурності процесів практичних і культурно-історичних стала причиною того, що практична орієнтація пізнання не завжди усвідомлювалась. Зв'язок наукового пізнання з практикою і реальною історичною діяльністю людей здійснюється, по-перше, через технологічне перетворення фундаментального знання і, по-друге, через знання філософсько-світоглядне, включене в реальний процес розвитку духовного виробництва.

Для практичної свідомості важливим смислоутворюючим ядром виступає проект — певна доцільна організація нової реальності, що набуває статусу істинної, тільки доставши практичне втілення. Тому істина — лише момент доцільної, розумної діяльності людини, момент, що вказує на ті точки дотику розуму з дійсністю, в яких мислення стає тотожним буттю. У науковому світогляді загальна концептуально-слова модель реальності слугує загальним проектом доцільної діяльності людей на основі пізнання об'єктивних законів розвитку суспільства і природи. Пізнання, отже, не самоціль, воно має сенс лише в контексті загального розумного проектування реальності. Але розум, пізнання, культура і собі є продукти історичного розвитку, пов'язані з людськими відносинами, які практично склалися, і тими смисловими формами, що породжені у цій галузі.

У сфері духовного виробництва людський розум має мовно-семіотичну форму організації. Саме завдяки мові розум фіксується у соціально значущих формах і стає надбанням усього людського світу. Відповідно, мова розглядатиметься нами у світоглядному контексті культури, а не в своєму лінгвістичному бутті національної природної мови з певною синтаксичною і семантичною організацією. Мова у цьому розумінні — практично існуюча свідомість, загальний засіб організації і закріплення людського досвіду.

На різних рівнях духовно-практичної діяльності в контексті історії культури слово виконує неоднозначну функцію в процесах утворення смислу: слово як термін у науковій свідомості за своїм смисловим навантаженням вельми відрізняється від слова, взятого в поетичному контексті або в релігійно-міфологічному мисленні. Наше завдання і полягає саме в тому, щоб позначити деякі можливі типи функціонування слова у світоглядних контекстах культури. Адже кожна сфера світогляду та культури характеризується власним способом розв'язання проблеми слова. Так, на рівні міфологічної свідомості слово ототож-

нюється з предметом його позначення — річчю чи дією — і набуває функцію їх символічного (в тому числі ритуального) заміщення. В межах релігійного світогляду та схоластичної і патристичної традиції слово розглядається як модель світу, як втілення божественної іпостасі. З розвитком наукового світогляду осмислюється специфіка логіко-семантичної, художньо-поетичної, граматичної та семіотичної функцій слова, а саме воно витлумачується в контексті теорії відображення (що виникає у XVIII ст. та набуває в наступні епохи наукової форми на ґрунті діалектичного матеріалізму).

Першої визначеності слово як феномен людської культури набуває в процесі безпосередньої матеріально-практичної діяльності. На рівні первісної нерозчленованості свідомості і практики слово виконує функцію суспільного сигналу діяльності. Знак співвіднесений з ситуацією, а не з річчю, і це накладає відбиток на процес смислоутворення: у ситуації діяльності річ співвідноситься з певною загальною метою, що й надає смислу цій речі; в іншій ситуації може мати зовсім інший смисл. Сигнал же означає всю ситуацію в цілому, разом з метою, яка водночас виступає і як результат. Смисл тут тотожний і ситуації, і слову-знаку ситуації. Слово-команда так і розшифровується безпосередньою дією, що виключає будь-яку інтерпретацію. Зв'язок знаку і ситуації суто однозначний, оскільки всяка варіабельність позбавляє сенсу всю дію. Наказ або програма — більш розгорнуті жанри імперативного ряду, але суть справи не змінюється і тут: наказ загалом стає знаком ситуації і тим самим виступає сам як певне «Слово», незалежно від того, якими словами і якої мови його передано.

Свідомість, орієнтована на відрив від предметної ситуації, дістає автономію у своїй власній «матерії» — мові. Якщо раніше слово-сигнал розглядалося як момент певної ситуації, то в системі смислових відношень суспільної свідомості знак репрезентує дану ситуацію. У поле свідомості суспільства річ і тепер входить лише однією гранню, а саме тією, яка набула соціально значущого закріплення. Ця сторона і становить культурний смисл речі. Якщо раніше річ потрапляла у поле свідомості тільки через загальну мету ситуації діяльності, то тепер вона фіксована як така у своїй абстрактності. Це абстрагування — соціально-культурної, практичної діяльності, а не предметно-ситуативної, тому конструктивно-смислова функція слова тут ускладнюється.

Отже, крім сигнальної функції, слово набуває функції узагальнення і репрезентування предметів у свідомості. «Всяке слово (мова) вже узагальнює» (В. І. Ленін). Ця узагальнююча функція слова на відміну від понятійно-логічного узагальнення пов'язана з процесами соціально-комунікативного порядку. Знак виявляє свою смислову автономію від ситуації, коли він співвіднесений з іншою аналогічною ситуацією, яка припускає певну переакцентацію смислових відношень. В акті співвіднесення висвічується різниця сигналу-знаку і предмета, оскільки перший лишається тотожним собі, а другий — множинним, багатоманітним. Словесне поняття пов'язане з соціально-культурними формами репрезентації речі, формулювання ж поняття речі як такої — з науково-теоретичним пізнанням її сутності. Дійсне знання про предмет ґрунтується на теоретичному освоєнні його дійсних можливостей, тимчасом як спосіб оволодіння світом речей з допомогою слова свідчить швидше про власну самоорганізацію культури, про розвиток її здатності до осмислення реальності. Словом фіксується соціально-практичний і культурний смисл, і цим визначається спосіб включення її у глобальну смислову систему культури.

Мірою того, як кожний окремих вид діяльності починає набувати відносної самостійності і професіоналізму, виробляється специфічна мова цієї діяльності, смисл якої приступний лише фахівцеві. З цією предметно-практичною сферою утворення смислу органічно пов'язана відповідна система осмислення реальності, насамперед уявлення про

корені роду, про сенс і призначення життя, про генезис і структуру все-світу. Сміслові відношення даного типу фіксувались у знаках-тотемах, що згодом розвинулись в уявлення про богів, демонів та ін.

У цьому контексті виявляється така функція слова, яку звичайно називають логічною. Це провідна форма словесного конструювання смислу в архаїчних культурах, але в певному аспекті вона зберігається і в наступні історичні періоди. У системі магічної свідомості слово не просто «подає» речі в свідомості, а й нібито дозволяє володіти їх сутністю, тобто панувати над об'єктом, вміти змусити його діяти. Більше того, А. Бєлий, вивчаючи особливості поетичної мови, відзначав, що в початковий період історії причинне пояснення було творенням слів². Відун — замовляє, володіє словом. «Мисленням я розрізняю явище,— пише дослідник,— словом я підкоряю явище, засвоюю його; творчість живого мовлення є завжди боротьба людини з ворожими стихіями, що вони оточують її, слово запалює світлом перемоги морок навколо мене»³.

Магія слова мала під собою ту реальну основу, що воно одвічно було пов'язане з функцією управління ситуацією, було знаком і «першопочатком» (тобто знаком до початку) діяльності. За аналогією зі значущістю слова в людському житті йому приписували могутність у справах богів, коли вони надають руху природним стихіям. Якщо людині пощастить збагнути мову богів, то й вона здобуде владу над силами природи.

У руслі цих уявлень формується своєрідна концепція пізнання як способу словесного оволодіння реальністю. Назвати річ її власним ім'ям означало вирікти істину. «Називання» робило річ своєю, освоєною, зрозумілою. Приписування їй відповідного значення вводило її в систему усталеного культурного осмислення реальності, а ті предмети, які не мали назви у цій смисловій моделі, або не обходили орієнтовану в такий спосіб свідомість, або визнавалось їхнє існування в певному негативному розумінні. Світ і мова були тотожні, оскільки збігалися їхні системи значень. І вже набагато пізніше мова виділяється з цієї всесвітньої системи осмислення реальності у відносно автономну систему, що має суто комунікативні функції, тобто функції передання і вираження певних смислів культурно-історичної діяльності.

В межах міфологічної та релігійної свідомості слово потрібно розуміти не як слово сучасної мови, поставлене у словнику за алфавітом, а як спосіб організації смислу в рамках певної глобальної нерозчленованої системи смислових відношень. Саме в слові у такому його розумінні перехреснюються елементарні методологічні і технічні схеми свідомості, пізніше розчленування яких зумовлює виникнення форм поезії і міфу, пізнання і релігії, мови і мислення. Однак найперші семантичні уявлення, породжені первісною соціально-культурною практикою, фіксовані у словах архаїчної прамови, не зникають з введенням нових моделей функціонування свідомості, а трансформуються і нашоїються одно на одне, утворюючи одну з найважливіших характеристик єдності людського розуміння.

На фоні міфопоетичного і магічного усвідомлення слова як способу оволодіння річчю формується античне ставлення до слова, що значною мірою виявилось у філософській рефлексії. Магія слова (заклинання, гімни, оракули та ін.), щоправда, могла не виправдати сподівань щодо тих речей, які належали до світу, непідконтрольного людській волі і свідомості (це можна було пояснити неприступністю мови самої природи для людства), але там, де людина могла контролювати події, тобто у царині соціально-політичних і моральних відносин, сила слова видавалась незаперечною.

² Бєлий А. Символізм. М., 1910, с. 431.

³ Там же.

В класичній Греції словесне мистецтво в умовах демократичного полісу ставало панівною формою інтелектуальної діяльності і задавало парадигми всій культурі. Вважалося, що слово — це сила, яка здатна керувати душею людини, а отже, й її життям. Коли ж пізнати внутрішню сутність кожної речі, її «душу», яка врешті-решт орієнтована (в моделі Платона) на вищу ідею «блага», то можна сподіватись, що це дасть змогу керувати нею і всім предметним світом. Що ж стосується речі, то вона виступає і як «речення», тобто як самовисловлення речей. Саме слово «річ» означає і «предмет», і «діло» («суть», обставина), і «мова» («розмова» — у П. Г. Тичини: «Замовкає річ...»).

У подальшому посилюється розмежування слова «пустого», «марного» і слова «істинносущого», відповідного основам світобудови. Перше пов'язане зі світом думок (людських оцінок, плинною мінливістю буття), друге — з його собітотожною смисловою структурою. Марнослів'я не могло відповідати завданням пізнання істини і відкидалося філософською рефлексією. Істинне ж слово мислилося як «логос» — віще слово, що мало також значення прорікання, провіщення. Ім'я речі співвідносилось з певним уявленням про її сутність. Тому етимологічні розвідки античних дослідників мали завдання, близькі до гносеологічних. І. А. Перельмутер зазначив, що «осмислення імені шляхом виявлення його зв'язків з іншими словами слугувало засобом, з допомогою якого намагались розкрити природу позначуваного предмета... Етимологізування стародавніх... прагнуло через аналіз слів прийти до пізнання реального»⁴.

У софістів уперше з'являється рефлексія над самим словом, з пізнавальними орієнтаціями культурного плану, альтернативними натурфілософським або математичним інтенціям попередніх філософів. Так, скажімо, семантичні дослідження Продіка, зачинателя етимологічної тридиції, були спрямовані на з'ясування смислових розрізень синонімів, однак кінцеві завдання при цьому були етичні. Із твердження, що кожне слово співвіднесене лише з одним якимось об'єктом реальності, робився висновок, що не можна називати одне й те саме різними словами, змішуючи тим самим добро і зло. Речі самі по собі, за Продіком, нейтральні і набувають цінності лише за умови правильного застосування, яке диктується розумом⁵. Слово ж, співвіднесене з річчю, і має виявити її розумний смисл (або її «душу»).

Дослідницька орієнтація на морально-практичні цінності при аналізі мови дістала дальший розвиток в ученні стоїків, які виробляли свої уявлення щодо функцій слова у ситуації пізнання. Реальною основою їхніх поглядів є той дійсний факт, що у словах природної мови закріплені смислові форми культурно-історичної людської практики. Тому вивчення семантики слів у різних контекстах ставало водночас засобом розуміння їхніх культурних значень.

Дослідження об'єктивного смислу термінів буденної мови, незалежного від контексту і суб'єкта висловлювання, здійснювалося у руслі сократівсько-платонівської традиції, де, як зазначав В. С. Швірв, теоретичне мислення «розгортається як рефлексивний аналіз можливого вживання значень, що задається семантичним ракурсом буденної мови»⁶. Семантичні межі функціонування мови у тому чи тому суспільстві пов'язані з властивим йому способом культурно-історичного освоєння світу, відповідною світоглядною моделлю, специфічними категоріями мислення та ін. Тому платонівський аналіз значень пов'язаний не тільки з буденною мовою, а й з невід'ємними від неї елементами міфопоетичної, космологічної, натурфілософської та інших семантичних систем античності.

⁴ *История лингвистических учений. Древний мир.* Л., 1980, с. 111.

⁵ Див.: Голлерц Т. *Греческие мыслители.* СПб, 1911, т. 1, с. 336.

⁶ Швірв В. С. *Теоретическое и эмпирическое в научном познании.* М., 1978, с. 28.

У цьому контексті виявляється функція слова як носія поняття. Діалоги Платона — свого роду етимології, що в них розкриваються значення слів-понять з метою з'ясування визначального, істинного смислу, який існує об'єктивно. Поняття про предмет формується на основі культурно-історично заданого смислу слова із залученням діалектико-логічних методів аналізу. Інакше кажучи, істинне поняття про предмет щільно пов'язане зі смисловою структурою, виробленою в процесі культурно-історичної практики.

Методологічна орієнтація філософської свідомості на дослідження словесних культурних значень спричинює нові форми філософсько-логічних міркувань і доведень, які істотно відрізняються від тих, що спрямовані на пізнання реальних фактів, досвід чи спостереження, а також від доведення математичного типу. Ця орієнтація в античному світі дістала назву діалектичної і пов'язувалася з мистецтвом спору та віднаходження істинної думки. Проте об'єктивно вона повною мірою пов'язана з практикою культурно-історичного освоєння світу, закріпленою у семантичних ситемах мови і світогляду, тобто була орієнтована на людську діяльність, саму людину, взяту в соціально-історичних умовах її життя.

У руслі стоїчної філософії акцент переміщується на вивчення онтологічної функції слова. Це зумовлено властивими їй загальними установками на принцип тотожності буття, мислення і мови: внутрішній закон буття — логос, тотожний розвинутому розуму людини, його внутрішньому логосу, який у свою чергу адекватно втілений у мові (зовнішній логос)⁷. Відповідно і найважливішим засобом пізнання стає етимологія⁸. Стоїки вважали, що тільки «етимон» — перше слово зберігає первісний зв'язок звуку і значення, не стертий постійним уживанням, тому і ставиться завдання з'ясувати цей первісний етимон.

Головне досягнення стоїків у галузі дослідження мови — це виділення словесного поняття. Воно не ідентичне психічному уявленню, образу речі, а є певним чином організована думка, яка виражається у мові. Мовна свідомість не тотожна свідомості психічній, а утворює особливий рівень в організації людського розуму, властивий тільки людині. Те, що позначається як так званий «лектон», з точки зору стоїків, належить до сфери чистого смислу, який, хоч і співвіднесений з телесною субстанцією, але не є сутністю ні чисто тілесного, ні чисто духовного гатунку. Лектон — це словесно даний предмет у його смисловій співвіднесеності з іншими предметами.

Такий підхід давав можливість здійснити тонші дослідження мислення. Як зазначає О. Ф. Лосев, «пняття лектон тому і було введене стоїками, що вони хотіли фіксувати найменші зрушення у мисленні. Абстрактні категорії мислення, з якими мали справу Платон і Арістотель, для стоїків були недостатні через свою абсолютність, нерухомість, позбавленість усяких найменш мінливих відтінків»⁹. Щодо об'єктивно існуючої речі лектон виступає як спосіб її розуміння. Річ сама по собі позбавлена смислу, але її «енергема», конкретний стан може бути осмислений і сформульований у лектон, що дає, однак, лише зовнішню фіксацію явищ об'єктивної реальності, а не субстанціонально-причинні закони їх організації, спрямовані логосом. Що ж до

⁷ Див.: Асмус В. Ф. Античная философия. М., 1976, с. 454, 470.

⁸ Вперше ґрунтовно розробляли етимологію почав один із корифеїв стоїцизму Хрїсїпп. Виходячи із загальної ідеї про необхідний зв'язок звуку і значення слова, стоїки роблять етимологію знаряддям теорії пізнання, обґрутовуючи з її допомогою філософські знання. Втім ще Арістотель широко послуговувався етимологією у своїх міркуваннях. Так, наприклад, у дослідженні поняття «початок» він спирається на значення цього терміна у грецькій мові: «початок» («архе») — те, за чим рішенням щось рухається, тобто влада, начальник; з цього робляться широкі онтологічні висновки.

⁹ Лосев А. Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. М., 1979, с. 112.

загальної закономірності і визначеності — осмислення через лектон виступає як метафора, алегорія. Стоїки відкривають, можна сказати, методологічну наповненість мовного мислення в його історико-культурному статусі.

Тлумачення слова в онтологічному розумінні, як носія універсальних смислів і принципів будови всесвіту, далі розвивається в руслі християнського світогляду, де обожнене, первісне «Слово» виступає водночас і як початок усього, і як вища істина, і як вищий закон поведінки. Тлумачення «Слова» стає фундаментальною філософською проблемою християнського середньовічного способу мислення, а пізнавальні відношення зводяться до відношень знаку до реальності. Традиція тлумачення «Слова» пов'язана з відповідною традицією тлумачення речей. Для останньої предметний світ виступає як текст, поданий у вигляді знаків, що їх послано у світ, аби людина через них спізнала істину. Архаїчна традиція ворожіння за знаками, які «посилають небеса», поєднується з античною традицією етимологізування, котре фактично теж є наукоподібним ворожінням і тлумаченням слів.

Розвиток словесного мислення відбувається як виділення із словесної стихії, що постійно породжується і функціонує у культурі, поряд з буденним словом слова «істинного», яке утворювало загальний канон світогляду, задавало основні параметри ціннісно-сислової моделі світу і визначило основну стратегію мислення. «Істинне слово» маніфестувалося канонічними текстами.

Така соціально-культурна організація свідомості проіснувала довгий час, що здебільшого було зумовлено характерними для цього часу епістемологічними відношеннями. У принципі будь-яка логіко-гносеологічна інтерпретація факту матеріального буття речі або знаку ніколи не може охопити цей факт в усій його повноті, цілісності і багатоманітності, а виділяє лише окрему сторону, відповідно до цілей практичної діяльності. Спосіб виділення і фіксації речей пов'язаний насамперед з тією смисловою структурою відношень, в які вона потрапляє у процесі людської практики. Спосіб, яким визначається предмет у системі міфопоетичної або релігійної свідомості, звичайно ж, радикально відрізняється від подібних процесів у науковому мисленні. Семантизація реальності величезною мірою залежить від тієї семантичної системи свідомості, яка вже склалася, від ідеалів і цілей свідомості, від способу входження об'єктів у свідомість тощо.

Спосіб існування смислу як суб'єктивного організованого і заданого відношенням людини до світу означає певну специфічність цієї сфери ідеального. Сміслові відношення не можуть повною мірою претендувати на значимість об'єктивної істини, а саме так розв'язується це питання в епістемології платонівського типу. На відміну від наукового мислення, яке завжди орієнтоване на практичну значимість своїх результатів і тому прагне до їх відповідності об'єктивній реальності, духовно-практичне освоєння світу задовольняється раз і назавжди сконструйованою системою пояснення дійсності, певною її смисловою моделлю, керуючись в цьому моделюванні міркуваннями соціально-ідеологічного чи художньо-естетичного характеру.

Подібна специфіка освоєння світу зумовлює і ставлення до слова у середньовічному мисленні як до раз і назавжди даної реальності. Середньовічні філософи запозичували в античності слова, смисл яких був для них не зовсім зрозумілий, слова, позбавлені власного культурного контексту, тобто слова-примари. «Слово, — пише Л. Ольшкі, — було для них не вираженням абстракції, а її квінтесенцією. Абстракція таким чином набуває двоїстого характеру, належачи як до сфери понять, так і до сфери мови. У такому розумінні ми пізнаємо лексичні рефлексії язичницько-християнського учення про логос. Отже, тлумачення слова, даного у живій або літературній мові, призводило до характерних для схоластичного мислення вульгарних і вчених етимологіч-

них вивертів, яким чимало сприяли різні варіації понять і штучні зміни у смислі слів»¹⁰. Доки «істинне слово» перебувало в тому ж словесному континуумі, що й інші «неістинні» тексти, воно, незважаючи на всі спроби вирізнити його із стихії «неістинних» реалій, лишалося не більш як одним із них.

Необхідність виходу на новий рівень словесно-логічної організації мислення усвідомлювалася у науковому пізнанні Нового часу як пошукова відмова від стихійно заданого слова, від усієї галузі культурно-історичних смислів і перехід до концептуально-логічних смислових моделей, орієнтованих на наукові факти та методи доказових міркувань, до утворення штучних мов науки із строго фіксованою семантичною базою. Наукова свідомість організована відповідно до її націленості на пізнання об'єктивної реальності як такої, світу речей самих по собі. Наукова свідомість будується на постійному рефлексивному сумніві у висловленнях, не доведених і не підтверджених вірогідними фактами. Однак за строгого підходу ця принципова методологічна установка є ілюзією, оскільки наукове пізнання також має по суті культурно-історичний характер, як за способом утворення своїх об'єктів, так і за методами і формами мислення. У своєму мисленні суб'єкт не може не бути підпорядкований формам і категоріям, що виникли історично. Пізнання, взяте поза культурно-історичним контекстом, це абстракція, правильна лише в певних межах. Реальне завдання методологічної свідомості науки Нового часу полягало в тому, щоб переорієнтувати вже існуючий методологічний потенціал згідно з новими цілями пізнання. У цьому контексті змінюються функції мови. Слово перестає брати участь у смисловому конструюванні наукової свідомості. Основна роль тут надається понятійно-логічним засобам, концептуально-теоретичному конструюванню смислу.

У науковій свідомості цього часу на перший план виступає знаково-комунікативна функція слова. Особливо важливою стає максимальна адекватність розуміння термінів. Ця боротьба за чистоту наукової мови точиться ще від часів Ф. Бекона і за своїми масштабами прирівнюється до «очищення», або «критики», самого розуму. Слово стає абстрактним терміном, знаком, символом, втрачає свій зв'язок з культурним буттям. Звідси і методологічна абсолютизація символізму в науці, акцентування зовнішньої форми тощо. Філософська рефлексія над словом не припиняється, але набуває дещо іншої форми, вже зовсім не герменевтичного характеру. На думку Г. В. Лейбніца, «було б доцільно, для того щоб підійти трохи ближче до джерела усіх наших понять і всього нашого пізнання, розглянути, як слова, вживані для позначення дій і понять, вельми далекі від чуттів, походять від чуттєвих ідей, звідки вони переносяться на поняття з темнішим значенням»¹¹. Інакше кажучи, в аспекті дослідження історії пізнання і його сутнісної організації належало звернутися до словесних значень, що спираються на чуттєву людську практику.

У своїй ейдегико-логічній функції слово подає предмет у певному ракурсі його бачення. Цей аспект смислового конструювання виділяє В. Гумбольдт: «Слово не є представник самого предмета, що діє на відчуття, а вираження власного нашого погляду на предмет у той чи той момент, в який винаходиться слово... Мова репрезентує не предмети, а завжди поняття про них, що їх самостійно утворює розум при народженні слова»¹². Слово безпосередньо не співвідносне з річчю, як її простий знак, а існує як факт семантичної системи, через яку і співвідноситься з реальністю. Слово як поняття, набувши статусу наукового терміна, все ж лишається словом. Інші найменування того само-

¹⁰ Ольшки Л. История научной литературы на новых языках. М., 1934, т. 2, с. 49.

¹¹ Лейбниц Г. В. Новые опыты о человеческом разуме. М.; Л., 1936, с. 240.

¹² Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка. СПб, 1859, с. 91—92.

го предмета, хоч і не є «термінами», але немовби «повертають» до нас його зміст різними сторонами. У цій функції тропи вони співвідносяться з конвенціональними поняттям у конструктивно-зв'язаному мовленні в його синтаксично оформленому контексті. Ці форми називаються поетичними. «Їхня границя, «ідеал» — не у вичерпанні смислу, а у видобуванні смислу з об'єктивних зв'язків його й у включенні в інші зв'язки, більш-менш довільно підпорядковані не логіці, а фантазії»¹³.

У цій своїй функції слово пропонує понятійному змістові можливі шляхи його ейдетичного розгортання у наявному смислово-полі культурі і тим самим забезпечує наступність традицій теоретизування. Схема цього руху підпорядкована закономірностям не логічного, а поетичного порядку, які, проте, теж не є чимось аналогічним, а слугують для творчого мислення основою створення нових типів логічних зв'язків і методологічних процедур.

Нарешті, на наш погляд, важливо виділити ще одну функцію смислової структури слова, включеного у контекст культури — телеологічну. Цей підхід пов'язаний з іменем М. М. Бахтіна, який писав: «Мова для свідомості, що живе у ній, — це не абстрактна система нормативних форм, а конкретна суперечлива думка про світ. Усі слова проникнуті духом професії, жанру, напрямку, партії, певного твору, певної людини, покоління, століття, дня і години. Кожне слово відгонить контекстом і контекстами, в яких воно жило соціально напруженим життям; усі слова і форми населені потенціями. У слові неминучі контекстуальні обертони (жанрові, тенденційні, індивідуальні)»¹⁴. Слово, вирване із стихії мовного потоку, абстракція: таким воно є лише у словнику. Слово за своєю будовою внутрішньо діалогічне: воно виступає в оточенні інших слів і віднаходить свій предмет уже сказаним, осмисленим, оціненим іншими словами в універсальному контексті соціально-ідеологічної свідомості. Слово спрямоване не тільки на предмет, котрий воно позначає, не тільки зв'язане з поняттям, котре у ньому мислиться, а й звернене до інших слів і висловлювань.

Предмет входить у духовний фонд культури, трансформується, інколи зникає і весь час перебуває у розмаїтій сітці розуміння, що моделюється на словесному рівні. Предметний зміст речі невичерпний, тому він окреслюється у відповідності з певним суб'єктивним наміром, у певній суб'єктивній інтерпретації. В цьому плані слово — найвитонченіший інструмент, дає змогу не тільки фіксувати потрібний зміст, а й надавати йому певного відтінку, що його передбачають цілі суб'єкта. Об'єктивне поняття предмета існує не ізольовано, а лише у системі теоретичної свідомості. Через слово воно відокремлюється з цього логіко-гносеологічного континууму і набуває форми, відповідної загальному контекстові розуміння, стає практично даним, функціонуючим словом-поняттям у контексті наукового спілкування і в роботі самого мислення. Слово, включене у діяльність певної свідомості, перестає бути просто фактом природної мови, і хоч воно може траплятися в якомусь іншому контексті, однозначний смисл дістає лише в даній семантичній системі свідомості. Розглянуте в такому аспекті, слово не становить предмет дослідження лінгвістики, оскільки визначальними на цьому рівні є не лексико-граматичні властивості слова, а його власна семантична структура з різними орієнтаціями, з можливими шляхами трансформації його смислового змісту саме у системі даної свідомості. Отже, слово — феномен історії і елемент організації свідомості культури.

Якщо з розглянутих нами позицій окреслити завдання етимологічного вивчення слова на суттєвому, змістовому рівні, це насамперед — дослідження семантичної системи певної культури, з'ясування властивих їй способів смислоутворення.

¹³ Шпет Г. Внутренняя форма слова. М., 1927, с. 83.

¹⁴ Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975, с. 106.

Значимість подібних досліджень особливо актуалізується, якщо вбачати в них складову загального вивчення свідомості тієї чи тієї культури, досліджень історії мислення тощо. Історичні формоутворення наукової свідомості фіксуються у вигляді слова-поняття і саме через словесно-організований контекст наукової літератури воно входить у загальну свідомість цивілізації, вступає у взаємодію з іншими смислоутворюючими структурами. У цьому плані ми і вважали за важливе спробувати дослідити конструктивні функції слова у різних світоглядних культурних контекстах.

* * *

Слово, взятое как феномен культуры, выступает носителем определенных, исторически сложившихся смысловых отношений и тем самым участвует в формировании и функционировании той или иной модели осмысления реальности. Изучение его конструктивных функций на различных этапах практического, познавательного и духовно-практического освоения действительности важно для решения ряда проблем, возникающих при исследовании семантического аспекта познавательных отношений. В отличие от лингво-филологического анализа словесного ряда, учитывающего синтактико-грамматические или экспрессивные функции слова в построении текстового единства, философско-гносеологический подход предполагает выявление реальных смыслообразующих функций слова в социально-культурном контексте отношения человека к миру. В этом плане могут быть выделены сигнально-репрезентативная, «магическая», онтологическая, эйдетико-логическая, телеологическая и др. функции слова, имеющие конструктивное значение в организации смысловых отношений какой-либо мировоззренческой модели.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

(Продовження. Початок — на с. 27, 46)

- НАУМЕНКО Г. Ф. Учащейся молодежи — интернационалистскую закалку. — Киев: Вища школа. Голов. изд-во, 1981. — 160 с.
- Основи комуністичної моралі: Орієнтов. навч. програма. — К.: Молодь, 1981. — 62 с.
- Основы марксистско-ленинской этики: (Темат. план, рабоч. программа, планы семинар. занятий и метод. рекомендации...) / Ун-т марксизма-ленинизма Киев. горкома КП Украины. — Киев: Б. и., 1981. — 51 с.
- ПАЗЕНОК В. С. Апология аморализма: критический очерк буржуазного этического релятивизма. — М.: Мысль, 1982. — 231 с.
- ПАЗЕНОК В. С. Новое общество — новый человек: (О формировании всесторонне развитой личности в условиях зрелого социализма). — Киев: О-во «Знание» УССР, 1982. — 48 с.
- ПАЗЕНОК В. С. Современная идеологическая борьба и мораль. — Киев: О-во «Знание» УССР, 1981. — 21 с.
- ПЕРЕДЕРІЙ В. М. Естетичне виховання радянської людини. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981. — 48 с.
- ПЕТРОВ Ю. В. Творчий процес і художня культура періоду розвинутого соціалізму. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981. — 32 с.
- ПОЛЯКОВА Т. А. Значення мистецтва у формуванні комуністичного світогляду радянських людей. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981. — 16 с.
- РЫБАЧЕНКО В. Ф. Что значит быть современным: (Формирование соврем. личности в процессе освоения мира). — Киев: О-во «Знание» УССР, 1981. — 18 с.
- Соціалістичний спосіб життя і проблеми мистецтвознавства: 36. наук. праць / Відп. ред. М. М. Гордійчук. — К.: Наук. думка, 1982. — 192 с.
- СУПТЕЛЬ Ж. О., ШАПОВАЛОВА К. П. Фізична культура — фактор гармонійного розвитку особи. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1982. — 48 с.
- ТИТАРЕНКО Т. М. Нравственное развитие личности. — Киев: О-во «Знание» УССР, 1981. — 48 с.
- ТИЧИНА П. Г. Про мистецтво і літературу: 36. / Упоряд., вступ. ст. та приміт. Л. М. Коваленка. — К.: Мистецтво, 1981. — 287 с. — (Пам'ятки естет. думки).
- ТРИПОЛЬСЬКИЙ В. О. Виховання нової людини — програмне завдання партії. — К.: Політвидав України, 1982. — 82 с.
- ФЕДУРУК В. С. Соціальна активність радянського мистецтва. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981. — 14 с.

В. М. СВИРИДЕНКО

ІДЕАЛ НАУКОВОГО ЗНАННЯ І ЙОГО РОЛЬ У ФІЗИЦІ

Вивчення чинників, що детермінують процес наукового пошуку, набуло за останні роки великого методологічного значення. До них належать матеріально-виробничі, соціально-економічні й суспільно-політичні фактори соціального буття, які впливають на розвиток пізнання через ряд опосередкувань, серед яких чільне місце посідає загальна світоглядна позиція вченого у його підході до предмета своєї науки, її цілей, проблем і методів.

Саме тому не можна погодитися з твердженням сучасних буржуазних філософів, нібито розвиток науковості нерозривно пов'язаний зі звільненням від світоглядних настанов, бо наука, мовляв, в строгому розумінні не сумісна із світоглядом¹. Як неодноразово підкреслювали основоположники марксизму-ленінізму, наука не може уникнути світоглядних принципів і висновків, які є своєрідними «силовими лініями» організації їх змісту, важливими чинниками дослідницької діяльності.

У філософській і методологічній літературі проаналізовано ряд методологічних передпосилок і орієнтирів фізичного пізнання, що мають світоглядний характер і фіксуються за допомогою таких понять, як «стиль мислення», «парадигма», «фізична картина світу», «спосіб опису природи», «науково-дослідницька програма»² та ін.

Названі світоглядно-методологічні регулятиви пізнання тісно пов'язані один з одним, і в деяких випадках нелегко відокремити, скажімо, поняття «парадигма» від поняття «спосіб опису». Це свідчить про складність і багатоманітність змісту названих понять.

Поглиблення світоглядного аналізу пізнавальної діяльності передбачає вищленення й інших вимірів, що визначають методологію дослідницьких процедур. Важлива роль належить, зокрема, поняттю ідеалу наукового знання, яке поширилося у філософсько-методологічній літературі. Його, зокрема, неодноразово використовували під час обговорення філософських і методологічних проблем своєї науки видатні фізики ХХ ст. М. Планк, А. Ейнштейн, Н. Бор, В. Гейзенберг, М. Борн, В. Паулі та ін. Це поняття виражає, на наш погляд, загальні риси розглянутих вище форм світогляду вченого, бо кожне з них (стиль мислення, парадигма, картина світу, спосіб опису) неминуче передбачає формування певних уявлень про те, яким може і має бути наукове знання, який загальний смисл ідеї науковості в дану історичну епоху і в яких формах ця ідея може бути реалізована, зокрема в процесі фізичного дослідження. Такі уявлення стосуються як конкретного змісту знання, так і форми останнього, його загальних характеристик. Поняття ідеалу наукового знання дозволяє виділити певні вихідні переконання природознавця, які визначають спосіб його мислення, уявлення про «досконале» наукове знання і які формуються в тісному зв'язку з соціально-ідеологічною атмосферою епохи, її суспільними ідеалами.

¹ Таку тезу обстоював у своїй доповіді на XVI Всесвітньому філософському конгресі один з представників «критичного раціоналізму» Г. Люббе (див.: *Ойзерман Т. И. Проблема рациональности и современный философский интеллект* — Вопр. философии, 1979, № 2, с. 99—100).

² Аналіз згаданих форм світогляду вченого даний, зокрема, у працях: *Мостепаненко А. М. Методологические и философские проблемы современной физики*. Л., 1977. 68 с.; *Раджабов У. А. Динамика естественнонаучного знания*. М., 1982. 336 с.; *Материалистическая диалектика как общая теория развития. Диалектика развития научного знания*. М., 1982, с. 78—79, 249—300, 337—356, 429—437.

Водночас треба відрізнити поняття ідеалу наукового знання від загальнофілософського поняття ідеалу, яке являє собою передусім феномен ціннісних форм свідомості³.

Категорія ідеалу виражає наявність деяких фундаментальних світоглядних установок, цілей людської життєдіяльності, загальних критеріїв оцінки наявного буття в аспекті уявлень про належне буття». Специфіка наукового мислення — і насамперед це виявляється у сфері природничих і математичних наук — полягає в тому, що воно орієнтоване не на ціннісне, а на пізнавально-теоретичне відношення до світу. «Те, що ми називаємо наукою, — підкреслював А. Ейнштейн, — має одну-єдину мету: встановлення того, що існує в дійсності. Визначення того, що має бути, являє собою завдання, певною мірою незалежне від першого»⁴. Водночас Ейнштейн неодноразово звертався до питання про роль ціннісних критеріїв у науковому мисленні. Наука створюється експериментальною і теоретичною діяльністю людей, в основі якої лежить певна система ціннісних установок, система уявлень про те, якою має бути наука і яким має бути наукове пізнання.

Отже, «визначення того, що має бути», з необхідністю входить у систему наукового мислення, але у вигляді імперативу щодо пізнавальної діяльності суб'єкта науки, форм, засобів і продуктів цієї діяльності. Ідеали науки виражають особливості діяльності людини як гносеологічного суб'єкта.

Зокрема, ідеал наукового знання орієнтує вченого на послідовно-неупереджений аналіз деякої реальної ситуації, що фіксується як відповідна наукова проблема. Цей ідеал передбачає таке розв'язання проблеми, яке зумовлене не особистими схильностями вченого, а об'єктивною логікою предмета, його іманентними характеристиками, тобто виражає наукову істину. Своєрідність ідеалу природничонаукового знання зумовлена тим, що він виражає не тільки соціально-класову позицію суб'єкта, його економічні потреби і інтереси, скільки особливий — пізнавальний тип відношення суспільної людини до навколишнього світу.

Визнаючи відмінність ідеалу наукового знання від суспільних ідеалів, що функціонують у рамках ціннісних форм свідомості, треба водночас відзначити його фундаментальне значення в системі науково-пізнавальної діяльності. На думку Н. О. Ястребової, ідеал, як явище ціннісної аргументації, «стає майже безсилним у гносеологічних формах освоєння світу»⁵. Таке твердження правомірне, мабуть, тільки щодо окремих ситуацій співвідношення ідеалів ціннісних форм свідомості та ідеалу наукового знання.

Слід мати на увазі, що у сфері пізнавального відношення до дійсності ідеал наукового знання також становить найважливіший феномен ціннісної аргументації, який визначає спосіб діяльності суб'єкта наукового дослідження. У рамках науки, наукового типу мислення виражають і функціонують особливі, характерні для пізнавального відношення до дійсності, ідеали, які є активним, організуючим і стимулюючим чинником наукової творчості, наукового пошуку і наукового дослідження. Більше того, соціальна потреба в науковому знанні, в науково-теоретичному освоєнні світу не могла б бути реалізована, якби вона не трансформувалася у певний суспільний ідеал — ідеал наукового знання і наукового мислення. Стиль наукового мислення, парадигма, картина світу та ін. у тій чи іншій формі втілюють і виражають ідеал наукового знання; їх гносеологічна і методологічна значущість врешті-решт визначається тим, що в їх рамках, через них або завдяки їм діє (функціонує) ідеал наукового знання даної історичної епохи.

³ Див., зокрема: Яценко А. И. Целеполагание и идеалы. Киев, 1977, 275 с.

⁴ *Эйнштейн А. Письма к Морису Соловину.* — Собр. научных трудов. М., 1967, т. 4, с. 564—565.

⁵ *Ястребова Н. А. Формирование эстетического идеала и искусство.* М., 1976, с. 36.

Підкреслимо, що ідеал наукового знання — як і всякий ідеал — завжди неминуче схематизує, ідеалізує реальну практику пізнавальної діяльності, він — явно або неявно — передбачає уявлення про такі «взірці», про такі цілі наукового пізнання, які досяжні лише відносно, асимптотично, історично, умовно. Ідеал наукового знання програмує такі пізнавальні цілі та ситуації, реалізація яких здійснюється у вигляді процесу⁶.

Ідеал наукового знання виступає завжди як схематизація реальної практики пізнання, що створює певну діалектичну суперечність між його реалізованістю і нереалізованістю⁷.

Розглядаючи питання про роль ідеалу у фізичному пізнанні, дослідники вказують на те, що в ситуації конкуренції двох або більше теоретичних систем, еквівалентних щодо їх здатності пояснити дану галузь експериментальних результатів, вибір однієї з них детермінується тим або іншим ідеалом наукової теорії⁸. З цього погляду О. А. Мамчур описує перехід від електродинаміки Максвелла — Лоренца до спеціальної теорії відносності Ейнштейна. Перевагу, яку в кінцевому підсумку теорія Ейнштейна дістала серед фізиків, не можна пояснити посиленням на емпіричне підтвердження цієї теорії, але вона може бути зрозумілою, якщо врахувати зміну ідеалу наукової теорії, появу нового ідеалу наукового пояснення⁹.

Міркування О. А. Мамчура стосуються в основному поняття ідеалу наукової теорії або ідеалу теоретичного знання. Однак наукове знання не зводиться до суто теоретичного знання, не обмежується рамками наукових теорій¹⁰. Тому поняття ідеалу наукової теорії не вичерпує уявлення про ідеал наукового знання, під час з'ясування функцій останнього в науковому осмисленні не можна обмежуватися аналізом ідеалу наукової теорії. Хоча ідеал наукової теорії є невід'ємним і найважливішим компонентом ідеалу наукового знання, своєрідним «ядром» останнього, однак загалом поняття ідеалу наукового знання є більш широким поняттям, ніж поняття ідеалу наукової теорії, і включає компоненти, не звідні до останнього.

Розрізнення ідеалу наукової теорії і ідеалу наукового знання дозволяє розкрити багатокомпонентну структуру останнього, розглянути в контексті проблеми ідеалу наукового знання ряд методологічних принципів і норм.

Які компоненти утворюють ідеал наукового знання? Крім ідеалу наукової теорії і вказаної вище вимоги об'єктивності («неупередженості») наукового дослідження можна, на наш погляд, виділити ідеал емпіричного рівня наукового знання. Такий ідеал фіксується за допомогою уявлення про особливий тип пізнавальних процедур (спостереження, вимірювання, експеримент), які дозволяють одержати об'єктивне (інтерсуб'єктивне) знання у вигляді емпіричних наукових фактів. Науковий факт, що виражає результати емпіричних процедур, розглядається як достовірне знання, якому притаманні певна «абсолютність», стабільність, певна незалежність щодо теоретичних побудов та ін.

⁶ Ці риси ідеалу наукового знання особливо виділяє О. І. Ракитов, вводячи поняття «пізнавального» («епістемологічного») ідеалу (див.: Ракитов А. И. Историческое познание. М., 1982, с. 114—115).

⁷ Див. докладніше про це: Свириденко В. М. Преодоление методологических заблуждений в развитии естествознания.— В кн.: Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. Киев, 1977, с. 145—146.

⁸ Мамчур Е. А. Об «идеале» научной теории.— В кн.: Наука в социальных, гносеологических и ценностных аспектах. М., 1980, с. 258.

⁹ Ця зміна полягає у відмові від побудови моделі «портретного» типу пояснюваних явищ і переході до пояснення на основі абстрактної математичної моделі (див. там же, с. 260—262).

¹⁰ Як справедливо зазначає В. С. Швирьов, наука «ніколи не зводилася і не буде зводитися до побудови суто теоретичних конструкцій» (Швирьов В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. М., 1978, с. 7).

Ідеал наукового знання включає також загальні уявлення про структуру наукового знання, наприклад про форми взаємозв'язку емпіричного і теоретичного знання, про форми взаємозв'язку теорій, їх взаємовідношення, про форми синтезу наукових знань і наукових теорій та ін. Такі уявлення неминуче складаються в колективній свідомості «наукового товариства» і є регулятивним чинником науково-пізнавальної діяльності. М. Борн, наприклад, відзначав, що вже Лаплас свого часу висунув «виправданий ідеал»: «Коротко узагальнити всі закони в єдиному законі, універсальній формулі...» За словами М. Борна, «теоретики ХІХ ст. вірили в цю більш чи менш ясно виражену мету і на шляху до її здійснення досягли вражаючих успіхів»¹¹.

Аналогічний ідеал універсального синтезу наукових знань обстоював М. Планк. «Відтоді як існує вивчення природи, — писав він, — воно мало перед собою як ідеал кінцеве, вище завдання: об'єднати строкату розмаїтість фізичних явищ в єдину систему, а якщо можливо, то в одну єдину формулу»¹². Прагнення до реалізації вказаного ідеалу відіграло істотну роль у формуванні всіх фундаментальних фізичних теорій і відповідних їм «методологічних програм», починаючи від класичної механіки Ньютона і кінчаючи загальною теорією відносності і квантовою механікою. Названий ідеал протягом багатьох років визначав спроби Ейнштейна відшукати «єдину теоретичну основу» фізики у вигляді єдиної теорії поля.

Відомий фізик С. Вайнберг у своїй нобелівській лекції, присвяченій єдиній теорії слабких і електромагнітних взаємодій, твердив: «Завдання фізики — виробити простий погляд на явища природи, пояснити велику кількість складних процесів з єдиної точки зору на основі кількох простих принципів»¹³. Але це означає, що ідеал універсального синтезу залишається для фізиків-теоретиків вихідною методологічною установкою, зокрема, у їх зусиллях по створенню єдиної теорії різних типів взаємодій¹⁴.

Загалом ідеал універсального синтезу становить вираження моністичної тенденції розвитку наукового знання, яка відіграє фундаментальну роль у всій історії наукового мислення¹⁵.

До інших параметрів ідеалу наукового знання, що відрізняють його від ідеалу наукової теорії у фізиці, належить, наприклад, властивість «стабільності» (стійкості) теоретичної системи знання. Дискутуючи з Е. Махом, М. Планк підкреслював, що системі Маха «зовсім чужа найважливіша ознака всякого природничонаукового дослідження: прагнення знайти постійну, не залежну від зміни часу і народів картину світу»¹⁶. Постійна і цільна картина світу, за словами М. Планка, становить ту непохитну мету, до якої весь час прагне природознавство у процесі свого розвитку. Очевидно, що ідеал стабільності фізичної картини світу стосується не тільки фізичної теорії, а й усієї системи фізичних теорій і закономірностей та їх зміни. Тому він може розглядатися як вираження переконання у можливості і необхідності збереження, — незважаючи на появу нових теорій, — деяких істотних рис наукової картини світу, створеної на основі попереднього знання.

Зі сказаного випливає, що ідеал наукового знання — це багатоплановий і багатокомпонентний феномен світоглядної орієнтації і методологічних установок ученого. Ця багатоплановість виражається, зокрема, у можливості виділення різних рівнів ідеалу наукового знання

¹¹ Борн М. Фізика в житті мого покоління. М., 1963, с. 130.

¹² Планк М. Единство физической картины мира. — Избр. труды. М., 1975, с. 613.

¹³ Вайнберг С. Идеиные основы единой теории слабых и электромагнитных взаимодействий. — Успехи физических наук, 1980, т. 132, вып. 2, с. 201.

¹⁴ Див.: Марков М. А. О современной форме атомизма (о будущей теории элементарных частиц). — В кн.: Марков М. А. О природе материи. М., 1976, с. 89—92.

¹⁵ Див.: Абрамова Н. Т. Моноистическая тенденция развития знания. — Вopr. философии, 1982, № 9, с. 78—86.

¹⁶ Планк М. Указ. соч., с. 631.

у зв'язку з його специфікацією (конкретизацією) щодо певної історичної епохи і відповідної галузі наукового пізнання. Так, В. С. Стьопін запропонував розрізняти у змісті ідеалів і норм наукового дослідження рівень, що виражає загальні для всякого наукового дослідження нормативи і ідеали, рівень історично змінюваних установок, властивих науці певної історичної епохи, і рівень ідеалів і принципів, які конкретизують установки другого рівня стосовно специфіки предмета окремої науки¹⁷.

Визнаючи необхідність розрізнення названих рівнів ідеалу наукового знання, треба відзначити, що ці рівні не вичерпують зміст ідеалу наукового знання як поліструктурного утворення.

Оскільки наукове знання і наукове дослідження неодмінно включають до себе гносеологічну, логічну (формальнологічну), методологічну і концептуальну (онтологічну) компоненти, то, на наш погляд, доцільно розрізняти відповідні аспекти (рівні) ідеалу наукового знання. Найбільш фундаментальний характер має гносеологічний аспект, безпосередньо пов'язаний з загальними світоглядними проблемами, зі сферою філософсько-ідеологічних уявлень, з суспільними ідеалами епохи.

Гносеологічний аспект ідеалу наукового знання виражає нормативні орієнтації, що визначають смисл і призначення наукового знання, уявлення про те, якими повинні бути його гносеологічні характеристики. У цьому зв'язку виникає альтернатива діалектико-матеріалістичного і «інструменталістського», прагматичного трактування наукового знання.

Розглядаючи цю альтернативу, Ейнштейн не заперечував правомірності тези: «...наука має установлювати зв'язок між дослідними фактами, щоб... ми могли передбачати дальший розвиток подій», однак він рішуче заперечував твердження, ніби згадана теза вичерпує мету науки, її ідеал. «Я не впевнений, — продовжує Ейнштейн, — що такий примітивний ідеал міг би запалити таку сильно дослідницьку пристрасність, яка ... була причиною справді великих досягнень. Існує ще одна тенденція, сильніша..., замаскована невпинними зусиллями дослідника: прагнення пізнати дійсність, реальність»¹⁸. Це означає, що наукове дослідження не може обмежитися тим ідеалом наукового пізнання, який формулюють позитивізм і прагматизм, «замикаючи» суб'єкт пізнання на світ відчуттів і бачаючи суть раціонального знання в «логічному упорядкуванні» цього світу. Пізнавальна діяльність взагалі, фізичне пізнання зокрема стимулюються більш змістовним і глибоким ідеалом наукового пізнання, що передбачає (а) існування реального світу, який не залежить від відчуттів, від свідомості і (б) можливість відобразити у формі наукових законів, принципів, понять і теорій найсуттєвіші — з погляду даної науки — риси (елементи) цього реального світу.

В основі досягнень наукового мислення перебуває гносеологічний ідеал, який спирається на фундаментальні світоглядні й методологічні принципи — матеріалістичне розв'язання основного питання філософії і принципи пізнаваності світу. Саме ці принципи обґрунтовує В. І. Ленін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм», заперечуючи той «примітивний» ідеал наукового знання, який висували махісти і який обмежував смисл науки впорядкуванням і систематизацією наших відчуттів. Ф. Енгельс і В. І. Ленін, визначаючи основні принципи діалектико-матеріалістичної теорії пізнання, водночас формулювали і найважливіші гносеологічні риси ідеалу наукового знання. Ці риси зумовлюються передусім ідеєю об'єктивної істини, визнання якої, за В. І. Леніном, передбачає визнання абсолютної істини. Проблема ідеалу наукового

¹⁷ Див.: *Идеалы и нормы научного исследования*. Минск, 1981, с. 6. Коли йдеться про «ідеал наукового знання у фізиці», то мається на увазі саме третій рівень змісту ідеалів і норм наукового дослідження.

¹⁸ *Эйнштейн А.* Из книги «Строители Вселенной». — Собр. научных трудов, т. 4, с. 171.

знання, розглянута у контексті ленінського вчення про істину, показує, що відносна істинність наукових теорій не заперечує, а, навпаки, передбачає ідею абсолютної істини; остання є тією метою, до якої прагне наука і яку вона реалізує у можливих за даних історичних умов формах.

«З погляду сучасного матеріалізму, тобто марксизму, — писав В. І. Ленін, — межі наближення наших знань до об'єктивної, абсолютної істини історично умовні, але *безумовне* існування цієї істини, безумовне те, що ми наближаємось до неї»¹⁹. Уявлення про «постійну і цілісну картину світу», до якої, за словами М. Планка, постійно прагне природознавство, є однією з форм усвідомлення в межах наукового мислення ідеї абсолютної істини. Ця ідея виступає також у вигляді переконання вченого у можливості достовірного знання (зокрема, у вигляді наукових фактів), можливості «збереження» надбань попереднього етапу пізнання (принцип відповідності), можливості все більш повного і глибокого пізнання дійсності тощо.

Позитивістські, прагматистські і інструменталістські інтерпретації цілі і смислу науки по суті означають відмову від фундаментальних елементів гносеологічного ідеалу науки і неминуче призводять до хибних обмежень її пізнавальних можливостей. Альтернатива, що виникає у зв'язку з гносеологічним аспектом ідеалу наукового знання, відображується в методології.

Досить загальний характер має логічний аспект ідеалу наукового знання у фізиці, хоча він не пов'язаний так тісно з загальнофілософською орієнтацією дослідника. Логічний аспект ідеалу науки (або «логічний ідеал» наукового знання) задає систему уявлень про логічну організацію наукового знання, про його логічну структуру і форми систематизації.

Ці уявлення утворюють істотний компонент ідеалу наукового знання, а їх формування і еволюція тісно пов'язані зі становленням наукової раціональності. «Логічний ідеал» наукового знання передбачає вираження знання з допомогою певних логічних засобів — понять, суджень і наукових теорій. Останні розглядаються як важлива форма логічної організації наукового знання.

Ідеал науки — і передусім фундаментальної науки — полягає в тому, що наукове знання в кінцевому підсумку має бути виражене у формі наукової теорії або ряду наукових теорій. У сучасній літературі аналіз специфіки теорії як форми логічної організації наукового знання здійснюється на основі уявлення про гіпотетико-дедуктивну модель (ГДМ) наукової теорії²⁰.

Стосовно фізичного пізнання сутність гіпотетико-дедуктивної організації знання може бути виражена з допомогою схеми побудови фізичної теорії, яку розвивав Ейнштейн²¹. Згідно з Ейнштейном, виділяється три основних елементи фізичного знання: *E* — безпосередні дані нашого чуттєвого досвіду, *A* — аксіоми (принципи, постулати, основні рівняння теорії), *S* — твердження, що випливають з аксіом. Ми виходимо з *E* і прагнемо відшукати *A*. Однак ніякого строгого логічного шляху, що веде від *E* до *A*, не існує. Аксіоми і постулати відшукуються завдяки творчій уяві, здогадці та ін. Із аксіом строго логічно (дедуктивним шляхом) виводяться *S* — певні твердження, які «можуть претендувати на строгість» і які зіставляються з *E* — «перевірка дослідом»²².

¹⁹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне зібр. творів, т. 18, с. 126.

²⁰ Див.: Рузавин Г. И. Научная теория. Логико-методологический анализ. М., 1978, с. 61—65; Меркулов И. П. Гипотетико-дедуктивная модель и развитие научного знания. М., 1980, с. 9—44.

²¹ Див.: Холтон Дж. Эйнштейновская модель построения научной теории. — В кн.: Холтон Дж. Тематический анализ науки. М., 1981, с. 120—159.

²² Див.: Эйнштейн А. Письма к Морису Соловину. — Собр. научных трудов, т. 4, с. 569—570.

ГДМ наукової теорії не вичерпує проблеми реконструкції логічної структури реальних фізичних і природничонаукових теорій. ГДМ можна розглядати як «гіпотетико-дедуктивний ідеал наукових теорій», «ідеал логічної строгості», який відіграє важливу стимулюючу роль під час побудови теорії у фізиці, але який реалізується завжди лише почасти, в деякому наближенні. Як визнає Л. Б. Баженов, «у чистому вигляді гіпотетико-дедуктивний тип скоріше відображає ідеал сучасної науки, ніж її фактичний стан»²³.

Гіпотетико-дедуктивний ідеал виявляє свою обмеженість і в тому розумінні, що він далеко не повністю розкриває особливості логічної організації власне фізичного знання. На цю обставину звернув увагу І. В. Кузнецов, який запропонував виділити чотири компоненти сукупності структурних елементів фізичної теорії: основу теорії (ідеалізовані об'єкти і відповідні їм фізичні величини, що передбачають певні процедури виміру і певну математичну інтерпретацію), ядро теорії (система загальних законів, виражених у математичних рівняннях), «відтворення» (пояснення і передбачення емпіричних явищ) і загальну інтерпретацію основного змісту теорії (філософське і методологічне тлумачення теорії, рефлексія над теорією)²⁴.

Логічний ідеал фізичного пізнання, що виконує регулятивну роль систематизації дослідного знання, на наш погляд, включає й інші компоненти, що виражають, зокрема, вимогу зв'язку різних рівнів знання: математичних символів і «об'єктів природи», мови спостереження і теоретичної мови, математичного формалізму, семантики і емпіричних процедур. Труднощі, пов'язані з процесом реалізації цього ідеалу, виявляються в тих галузях сучасної фізики, де основою теоретичних побудов є складний математичний апарат, що ставить теоретика перед проблемою встановлення зв'язку математичних символів з емпіричними об'єктами і експериментальними процедурами, вимагає співвіднесення математичного формалізму з певним концептуальним інтетеоретичним фоном («картиною світу», системою філософських категорій і уявлень «здорового глузду» та ін.).

Проблема зв'язку емпіричного і теоретичного рівнів знання у фізичній науці стосується не тільки логічного аспекту ідеалу наукового знання, але й власне «методологічного» його аспекту, який виражається в наявності системи уявлень, що визначають загальні форми і функції фізичного знання, загальні вимоги, які воно має задовольняти. Ідеал наукового знання в сучасній фізиці передбачає, що фізичне знання складається із двох основних «поверхів» — експериментального знання (експериментальна фізика) і теоретичного знання (теоретична фізика); на першому рівні знання має бути подано як факти (емпіричні закони); на другому — як теорії, теоретичні принципи, моделі та ін.

У цьому зв'язку особливого значення набуває питання про характер того знання, яке представлено у фізичній теорії. Тут виявляється альтернативність ідеалу наукового знання, інтерпретації його цілей і функцій. Позитивізм і прагматизм обмежують ідеал теорії тільки одним його типом (феноменологічні теорії), тоді як вчені й методологи антипозитивістської орієнтації висувають як більш глибокий ідеал «нефеноменологічні» теорії²⁵. Альтернативний характер мають і уявлення про основні функції фізичного знання: повинна фізика обмежуватися лише «описом» явищ чи її теорії неминуче виконують і особли-

²³ Баженов Л. Б. Стрoение и функции естественнoнаучной теории. М., 1978, с. 14—15.

²⁴ Див.: Кузнецов И. В. Избр. труды по методологии физики. М., 1975, с. 30—42.

²⁵ Див.: Гейзенберга В. Роль феноменологических теорий в системе теоретической физики. — Успехи физических наук, 1976, вып. 4; с. 91, Див. також: Рузавин Г. И. Научная теория. — Указ. соч., с. 219—228.

ву функцію пояснення (по суті йдеться про згадану антитезу феноменологізму і антифеноменологізму).

Спроби редукувати всі функції науки до опису, заперечувати якісну відмінність між описом і поясненням, характерні для позитивізму і інструменталізму, неминуче приходять у непримиренну суперечність з історією і методологією реального процесу наукового пізнання, означають відмову від його фундаментальних регулятивів і цілей.

Найважливіший компонент ідеалу наукового знання виражається тезою «Наука має не тільки описувати явища, але пояснювати і передбачати їх». Можливість раціонального пояснення (як і можливість раціонально обгрунтованого передбачення) відрізняє науку від теології, магії і релігії. В історії фізики виникали труднощі щоразу, коли вичерпувались можливості пояснення явищ у рамках даної теорії або даної картини світу, коли виявлялися факти, які не можна було пояснити на основі попередніх теорій. Перехід до нової теорії відкривав нові можливості пояснення і передбачення. Основне призначення всякої фізичної теорії полягає в тому, щоб реалізувати ці важливі компоненти ідеалу наукового знання. При цьому сама теорія має задовольняти ряд таких загальних методологічних вимог, як вимога «принципової перевірюваності» (і близька їй методологічна вимога сучасної фізики «принципової спостережуваності» визначених у теорії величин), «максимальної загальності», «простоти», «відповідності» та ін.²⁶

Говорячи про «картину світу», створювану фізиком-теоретиком, А. Ейнштейн серед її визначальних рис виділяв «особливу точність і внутрішню логічну несуперечливість, які можна виразити тільки мовою математики»²⁷.

Це означає, що одним із істотних компонентів ідеалу наукового знання у фізиці є принцип математичного опису природи (ідеал, джерела якого сягають філософії піфагорейців). Відзначимо, що будь-яка реальна теорія реалізує названі компоненти методологічного ідеалу (перевірюваності, простоти, логічної несуперечливості та ін.) не абсолютно, а відносно. Вказані риси також можуть розглядатися як компоненти ідеалу теорії у фізиці. При логічній експлікації вимог «перевірюваності», «простоти» і «логічної несуперечливості» виникають певні труднощі, які значною мірою зумовлені їх методологічною природою — виконувати функцію компонентів ідеалу наукового знання, ставити перед дослідженням певні ідеалізовані цілі. Будь-яка реальна теорія лише відносно реалізує вказані компоненти методологічного ідеалу.

Питання про те, якою має бути фізична теорія, розв'язується дослідником на основі логіко-методологічного аспекту ідеалу теорії (до нього належать вказані вище вимоги перевірюваності, простоти та ін.), а також на основі концептуально-онтологічного аспекту ідеалу наукового знання у фізиці. Останній аспект, з одного боку, близький до логічного аспекту ідеалу теорії, оскільки відповідає на питання, якою має бути логічна організація фізичного знання, в яких логічних формах, категоріях і принципах наукового мислення воно має бути виражене. З другого боку, концептуальний аспект ідеалу фізичного знання зумовлює і формує систему уявлень про «природу саму по собі», тобто може розглядатися як ідеал «онтології» фізики. У цьому розумінні він має зміст, близький до поняття фізичної картини світу.

Якщо спробувати виділити найзагальніші риси концептуального аспекту ідеалу фізичної теорії, то до них належить, по-перше, та система уявлень, яка може бути названа «об'єктною моделлю реальності»

²⁶ Аналіз указаних методологічних регулятивів, що визначають загальні риси ідеалу фізичної теорії, див., напр.: *Баженов Л. Б.* Стрoение и функции естественно-научной теории. М., 1978, с. 77—154; *Методологические принципы физики. История и современность.* М., 1975.

²⁷ *Эйнштейн А.* Пролог.— Собр. научных трудов. М., 1967, т. 4, с. 153.

і яка базується на ідеї фізичної причинності й фізичної закономірності, що виключає категорії «свідомості» і «волі»²⁸. Сюди ж належить і принцип простоти того аспекту реальності, який вичленовується як предмет дослідження фізика. Ейнштейн відзначав, що вимога простоти стосується не тільки теорії, але і її референта: фізик має прагнути до відтворення «лише найпростіших процесів... бо складніші процеси людський розум не може собі уявити з тією надзвичайною точністю і логічною послідовністю, які так високо цінуються фізиком-теоретиком»²⁹.

Більш конкретний характер мають вимоги, виражені в ідеях збереження, симетрії, елементарності та ін. Вони виражають відносно стійкі риси концептуального ідеалу фізичного знання. Однак концептуальний ідеал у фізиці не лишається незмінним. Згадана вище зміна «ідеалу теорії» у фізиці, пов'язана з переходом від електродинаміки Максвелла — Лоренца до СТВ, по суті становила зміну саме концептуального ідеалу, яка виявилася у введенні онтологічної моделі єдиного простору-часу, нової фундаментальної фізичної сутності — поля — замість традиційного ефіру класичної фізики. Концептуальний ідеал тісно пов'язаний з ідеалом наукового пояснення, визначає категоріальну форму останнього. Це виявилось вже під час створення СТВ і ЗТВ; ще більш кардинальні зміни концептуального ідеалу фізичного знання (а разом з ним ідеалу пояснення у фізиці) відбулися під час переходу до квантової теорії.

Створення і утвердження квантової теорії привели до корінного перегляду ідеалу наукового знання у фізиці (насамперед у його концептуальному аспекті). Цей перегляд означав ще глибший розрив з «портретним» уявленням фізичних процесів (обмеження можливостей докладного просторово-часового опису ходу атомних процесів) і був пов'язаний з докорінним перетворенням категоріального апарата фізичного мислення, зокрема, з відмовою від такої фундаментальної установки класичного типу мислення у фізиці, як принцип неперервності процесів природи. Істотна зміна концептуального ідеалу виявилася у відмові від найважливіших «класичних ідеалізацій» — «абсолютизації фізичного процесу» і необмеженої «деталізації виміру» і у введенні «принципу відносності до приладу»³⁰. Ці зміни тісно пов'язані з новою рисою квантовомеханічного розуміння природи — визнанням імовірнісного опису як вихідного способу репрезентації фізичної реальності у мікросвіті. Порівняння змін ідеалу теорії, які відбулися під час переходу до СТВ, з тими, які виявилися під час переходу до квантової фізики, показує, що перехід до СТВ торкнувся лише деяких характеристик концептуального ідеалу класичної фізики, залишивши незайманими більш фундаментальні. Тому перехід до СТВ в певному розумінні можна розглядати як здійснений у рамках класичного концептуального ідеалу. Навпаки, перехід до квантової теорії зачепив більш глибокі, фундаментальні принципи опису і пояснення природи, як вони склалися в класичній фізиці, і в цьому розумінні можна говорити, що йдеться про створення «некласичного» концептуального ідеалу.

Відмінність між двома концептуальними революціями у фізиці, що привела до створення СТВ і квантової механіки, виявляється також у відношенні нового концептуального ідеалу і відповідної йому фізичної теорії. Якщо під час виникнення СТВ є підстави говорити про активну детермінуючу роль нового ідеалу наукової теорії в процесі вибору з двох (або більше) конкуруючих теорій, то в процесі створення і роз-

²⁸ Поняття об'єктної моделі розглянуто автором в кн.: Суб'єкт і об'єкт как философская проблема. Киев, 1979, с. 190—197.

²⁹ Див.: *Ейнштейн А.* Указ. соч., с. 153.

³⁰ Див.: *Фок В. А.* Квантовая физика и философские проблемы.— В кн.: Физическая наука и философия. М., 1973, с. 55—77.

витку квантової теорії новий концептуальний ідеал був висунутий після розробки математичних основ теорії і був не критерієм «відбору» теорії (теорій, які б конкурували з квантовою механікою, просто не існувало), а скоріше засобом її філософсько-методологічної інтерпретації, засобом аналізу і критики тенденцій погодити квантову механіку з класичним концептуальним ідеалом. Водночас виявилася і світоглядно-орієнтаційна функція ідеалу наукового знання, що виражає спрямування, цілі і емотивні стани тієї групи вчених, які приймають (або відкидають) даний ідеал. Дискусія Ейнштейна і Бора, що увійшла в історію науки ХХ ст., показує боротьбу двох світоглядних позицій, двох варіантів «фізичного світосприйняття», в основі яких лежала альтернатива класичного і «некласичного» ідеалів наукового знання. Новий концептуальний ідеал, який обстоював Н. Бор, виражав «некласичну» методологічну і світоглядну орієнтацію фізики, задавав нову модель її розвитку.

Аналіз світоглядного смислу ідеалу наукового знання, його змісту і функцій у фізичній науці дозволяє зробити висновок, що цей феномен наукового мислення тісно пов'язаний з принципом пізнаваності світу, оскільки цей принцип може розглядатися як твердження про можливість реалізації певного гносеологічного ідеалу — ідеалу об'єктивно істинного і достовірного знання, ідеалу дедалі ширшого і глибшого пізнання дійсності. В основі цього ідеалу лежить уявлення про абсолютну істину, до якої наближається наука і яку вона відтворює в певних історичних формах. Принцип пізнаваності світу передбачає наявність деяких внутрішньонаукових уявлень (стандартів, критеріїв), що дозволяють оцінювати наукове знання з погляду вказаного ідеалу. Такі внутрішньонаукові уявлення дістають своє вираження у формі ідеалу наукового знання, його власне методологічних аспектах і компонентах. Ідеал наукового знання є тією логіко-методологічною і концептуальною формою, в межах якої в науці задається смисл понять «знання» і «пізнання», усвідомлюється і фіксується гносеологічний ідеал об'єктивно істинного і достовірного знання, ідеал абсолютної істини. Тому реалізація ідеалу наукового знання (в його антипозитивістському і антиінструменталістському варіанті) є необхідною і адекватною формою реалізації ідеалу об'єктивно істинного знання, ідеї пізнаваності світу. Розвиток науки передбачає збереження ідеалу об'єктивно істинного і достовірного знання, однак при цьому виявляється, що кожна конкретна форма реалізації цього ідеалу, тобто кожна конкретна форма ідеалу наукового знання, — історично обмежена і в кінцевому підсумку приводить пізнання до концептуальних суперечностей, розв'язати які неможливо без відмови від старої форми ідеалу наукового знання.

У сучасному постпозитивістському варіанті гносеологічного релятивізму і скептицизму стверджується, що науковому знанню не властивий атрибут достовірності (К. Поппер) і що уявлення про рух до дедалі повнішого і глибшого знання, як і положення про об'єктивну істину, не має смислу для моделі «зростання науки» (Т. Кун). З позицій матеріалістичної діалектики історичність форм наукового знання, його соціально-культурна зумовленість можуть і мають розглядатися як вираження еволюції ідеалу наукового знання, в основі якої перебувають категорії об'єктивної і абсолютної істини, твердження про можливість адекватного пізнання світу в рамках науково-раціонального мислення. Зміна конкретно-історичного (і насамперед концептуального) ідеалу наукового знання говорить не про відсутність достовірного і об'єктивного істинного знання, а про необхідність уточнення і розвитку наших уявлень про те, в яких логічних формах, у яких категоріях і моделях має бути виражене достовірне і об'єктивно істинне знання. Еволюція ідеалу наукового знання є тому необхідною умовою і передпосилкою реалізації — і водночас збереження цього фундамен-

тального гносеологічного ідеалу. У своєму русі до дедалі глибшого і адекватного образу об'єктивного світу наука змінює, трансформує певні компоненти ідеалу наукового знання, змінює деякі ціннісні установки, «внутрішньонаукові» світоглядні орієнтири. Однак ідеал об'єктивно-істинного і достовірного знання, ідеал дедалі глибшого пізнання світу при цьому не тільки зберігається, а й одержує нову, всебічнішу форму свого вираження і розуміння.

* * *

Ідеал наукового знання, будучи тесно пов'язаний з суспільною практикою і культурою, представляє неотъемлемий компонент мировоззрення естествоиспытателя, визначає його внутрішні ціннісні орієнтації, систему методологічних установок, його емотивні стани і стимули пізнавальної діяльності. Поняття ідеала наукового знання почасти має більш широкий зміст, ніж поняття ідеала наукової теорії. Ідеал наукового знання в фізиці задає характер, тип, логико-категоріальну форму, концептуальні основи фізичного знання в дану історичну епоху. Можливо розрізняти наступні аспекти ідеала наукового знання в фізиці: гносеологічний, логічний (формальнологічний), загальнометодологічний (методологічні принципи фізики), концептуальний (онтологічний). Існує тесна зв'язь ідеала наукового знання з принципом пізнаваності світу. Загальнофілософська позиція дослідника проявляється в прийнятті гносеологічного ідеала, орієнтованого на категорії об'єктивної реальності і об'єктивного і достовірного знання. Ці категорії виступають також передумовою і основою інших аспектів ідеала наукового знання. В формі конкретно-історичного ідеала наукового знання знаходять своє внутрішнє вираження загальногносеологічні представлення об'єктивної істини і достовірного знання, ідеал абсолютної істини. Еволюція ідеала наукового знання передбачає збереження його гносеологічної основи — ідеала об'єктивно істинного і достовірного знання, ідеала все більш глибокого і повного пізнання світу.

Г. Л. ТУЛЬЧИНСЬКИЙ

ЛОГІКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ЗАСОБІВ ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ

Вивчення засобів пізнання (ідентифікації) сутності об'єкта нині набуває не тільки методологічного, а й прикладного значення. Розвиток методології емпіричних досліджень в гуманітарних науках виявив недостатність того усталеного класифікаційного аналізу розглянутих явищ, який стосується властивостей, що беруться за основу класифікації¹. Остання як метод роздільного і послідовного вивчення властивостей явищ, упорядкування цих властивостей залежно від ступеня їх спільності мало що дає для вироблення уявлень про органічну єдність сукупності властивостей, які визначають сутність речі. В цьому разі емпіричне дослідження потребує процедур типізації та систематизації, обґрунтування яких неможливе без знання способів ідентифікації сутності.

Важливим стимулом підвищення інтересу до згадуваної проблематики є й потреби розвивати теорію автоматичного розпізнавання образів. Ця перспективна галузь кібернетики розвивалась досі як теорія розпізнавання образів за певними загальними, «нейтральними» щодо

¹ Див.: Тульчинский Г. Л., Светлов В. А. Логико-семантическое основание классификации. — В кн.: Типы в культуре / Л., 1979, с. 25—26, 169.

їх сутності ознаками. Труднощі, що виникають при цьому, пов'язані з необхідністю задати істотні параметри образу під час його моделювання².

Наведені приклади, а також проблеми розвитку різних інформаційно-пошукових систем і автоматизованих систем управління — лише одні з багатьох проблемних ситуацій сучасного наукового пізнання, де виникає завдання ідентифікації пізнаваних об'єктів за істотністю їх властивостей і відношень. У цій статті розглянемо філософську традицію постановки даного завдання та з'ясуємо значення сучасних логіко-семантичних засобів для його розв'язання. При цьому покажемо, що апарат сучасної логічної семантики так само корисний для точного формулювання філософських аспектів проблеми, як філософський розгляд — для осмислення результатів і концепцій логічного аналізу.

Біля джерела філософської традиції аналізу категорії «сутність» стоїть розрізнення Арістотелем «первинних («перших») та «вторинних» («других») сутностей. «Первинні сутності називаються сутностями переважно, оскільки для всього іншого вони є підметами і все інше говорить про них або міститься в них»³. Прикладами таких сутностей для Арістотеля є окрема людина, окремий кінь та ін. Причому «з первинних сутностей одна річ не буває більшою мірою сутністю, ніж інша. Окрема людина — сутність аж ніяк не більшою мірою, ніж окремий бик»⁴. Однак «певна людина міститься як у виді в людині, а родом для цього є жива істота. Тому тут ми й говоримо про вторинні сутності, наприклад, це — людина і жива істота»⁵.

Основною рисою вторинних сутностей є виділення характеристик, спільних не одному, а кільком об'єктам. Тому за вторинними сутностями закріпилась також назва «загальні». Питання про загальну сутність є питання про належність речі до певного роду. В цьому відмінність її від сутності первинної, так тісно пов'язаної зі своїм об'єктом, що жоден інший об'єкт не може її мати. У зв'язку з цим первинні сутності називають також індивідними сутностями.

Для з'ясування співвідношення двох типів сутності особливе значення має теза Арістотеля про те, що «вид є більшою мірою сутністю», ніж рід: він ближчий до первинної сутності. Справді, якщо хтось стане визначати первинну сутність, вказуючи, що вона таке, він зрозуміліше (точніше) і ближче визначить її, вказавши вид, ніж вказавши рід; так, визначаючи окрему людину, він зрозуміліше (точніше) визначить її, вказавши людину, ніж вказавши живу істоту; перше визначення характерніше для окремої людини, друге — загальніше»⁶. Отже, первинні сутності виступають для Арістотеля як певний «граничний вид»: «вони відносяться до всього іншого таким само чином, як вид відноситься до роду: вид є підметом, оскільки роди говоряться про види, але види не стоять в тому відношенні до родів»⁷.

За Арістотелем, вказати на сутність явища — те саме, що визначити його через рід та видову ознаку. Його вчення про сутність фактично є розгорнутим вченням про визначення. Це зумовлено, по-перше, центральним місцем проблеми загального, єдиного і ступенів особливого в ученні Стагірита, по-друге, класифікаційною методологічною орієнтацією засновника перипатетизму. Згадані два факти визначили не тільки особливості «першої філософії» Арістотеля, але і його логічне вчення, «натурфілософію» та ін.

² Див.: Тяхтин В. С. Теория автоматического опознавания и гносеология. М., 1976, с. 147.

³ Аристотель. Категории.— Сочинения. М., 1978, т. 2, с. 57.

⁴ Там же.

⁵ Там же, с. 56.

⁶ Там же, с. 56—57.

⁷ Там же, с. 57.

Показова дальша доля питання про індивідні та загальні сутності. Арістотелівській установці більше відповідало поняття вторинної сутності, що визначається набором класифікаційних властивостей («родів» і «видів»). Не випадково пильна увага наступних поколінь філософів була звернена саме на поняття загальної сутності. Так, родово-видове трактування сутності було розвинуте Порфірієм, який залічував рід, вид та видоутворюючі відмінності до істотних властивостей, власну та випадкову ознаку — до неістотних. Тим самим проблема сутності була фактично зведена до питання про вторинні сутності Арістотеля.

Погляд на сутність як на загальне закріпився у філософії Середньовіччя. Так, за визначенням Фоми Аквінського, сутність є те, що виражене в дефініції, «дефініція ж охоплює родові, але не індивідуальні підстави»⁸. Ототожнення сутності з загальними властивостями речей привело до постановки питання про можливість універсальної загальної сутності (універсальної властивості) та її природу. Такою універсальною сутністю, виявом якої є все існуюче, є, згідно з Фомою, бог. Якщо у Арістотеля сутність не могла існувати до і поза одиничними речами, то у Фоми розрізняються три роди форм сутності (універсальні): ті, що містяться в речах як їх сутність (*in re*), ті, що абстраговані від речей і існують лише в людській свідомості (*past re*), і ті, що існують незалежно від речей в «божественному розумі» (*ante rem*).

Такий підхід спричинив протиставлення сутності (*essentia*)⁹⁻¹¹ й існування (*existentia*), яке у Арістотеля було в зародковій формі. На відміну від Стагірита, для якого сутність є види існуючого, суцього, і навіть від Боєція і аверроїстів, що розглядали відмінності між сутністю й існуванням як продукт пізнавальної діяльності, Фома трактує питання суто онтологічно. Наявність одиничних явищ певної сутності для нього означає причетність цих явищ до божественного, гранично загального, де існування і сутність тотожні (існування бога є прямий результат його власної сутності). На цьому ґрунтувалися різні «доводи» буття бога. Сутність же конкретних речей не визначає, за томізмом, всієї конкретності існування — для його появи потрібен нібито особливий акт милостивого бога-творця. Відрив сутності від існування, здійснений «ангельським доктором», мав сприяти обґрунтуванню теологічної картини світу.

Проте Арістотель не випадково назвав індивідні сутності первинними: саме вони є для нього тим сущим, яке не може говоритися про інше, про яке говориться все. Якщо для Фоми безспірно існує універсальна сутність, граничний предикат — бог, то для Стагірита суцього сутністю є конкретна річ, «граничний суб'єкт» судження. Цю обставину відзначили середньовічні номіналісти. Так, для Скотта саме індивідуальна природа речей (*haecceitas* від *haec* — «це») є ключовим моментом усєї його філософії і логіки.

Однак магістральні шляхи дослідження категорії сутності в буржуазній філософії лежали в напрямі розгляду загальних властивостей і відношень. Більше того, Лейбніцем висунута відома теза про тотожність нерозрізняваних, згідно з якою речі характеризуються своїми властивостями незалежно від істотності цих властивостей. Для ідентифікації речі, за Лейбніцем, достатньо дати певний її опис. Саме в контексті нейтралізації істотних властивостей треба розуміти зауваження Лейбніца про те, що «мінімум сутності породжує максимум існування». Абсолютизація загальних сутностей, розведення сутності і існування, уявлення про нейтральність суттєвих ознак — все це і призвело до методологічних труднощів, згаданих на початку статті.

⁸ Цит. за.: Соколов В. В. Формирование средневековой философии. М., 1979, с. 355.

⁹⁻¹¹ Латинський термін *essentia* введений в розумінні «сутність» Квінтіліаном. Перед цим він використовувався для позначення природної властивості речі.

Отже, у філософській традиції можна вичленити три основних напрями аналізу сутності й істотної властивості. Перший полягає в розгляді сутності речі як її належності до загального, універсального (Фома Аквінат). Очевидно, цей підхід абсолютизує загальні («вторинні») аристотелівські сутності. Другий напрям визначається «тезою Скотта», згідно з якою вказати сутність речі — означає вказати на її унікальну неповторність, нерозчленовану на властивості. Тут абсолютизуються індивідні («первинні») сутності Арістотеля. Третій підхід (його обстоював Лейбніц) радикально відмовляється від проблеми істотного взагалі. Відзначимо, що теза Лейбніца про тотожність нерозрізнюваних e , по суті, «виродженням випадком» підходу Фоми, оскільки і там і тут ідентифікація явищ полягає у підведенні їх під певний предикат, що характеризує загальну властивість.

Постає питання про взаємозв'язок цих способів задання сутності, про те, чи можливо звести індивідуальні сутності до загальних або, навпаки, — загальні до індивідуальних. Щоб відповісти на ці питання, спробуємо відповісти і проаналізувати проблеми, що виникають під час обґрунтування сучасного логічного аналізу.

Уточнення і переосмислення традиційного трактування сутності і передусім співвідношення індивідних і загальних сутностей стало проблемою логічної семантики, особливо у зв'язку з побудовою і обґрунтуванням системи логічного аналізу різних модальностей. Проблема сутності, звичайно, не зводиться до часткових питань семантики модальних систем, останні лише дозволяють уточнити певні аспекти загальної філософської проблеми. До таких семантичних питань належить, наприклад, проблема обґрунтування різних систем, що допускають поєднання модальних характеристик із квантифікацією, коли модальна характеристика може стосуватися не тільки способів висловлюватись про об'єкти, а й самих цих об'єктів. Таке висловлення буде істотним тоді і тільки тоді, коли об'єктові належить певна ознака з необхідністю, істотно. Це означає прийняття своєрідного «есенціалізму», згідно з яким «об'єкт a має властивість E істотно, якщо і тільки якщо a має бути E і для будь-якого об'єкта x , якщо x має E , то x повинен бути об'єктом a , і для всіх x , якщо x не має E , то x не може бути об'єктом a »¹². Таке трактування модальностей викликало бурхливу дискусію, яка триває ось уже понад 30 років.

Розглянемо такі останні висловлення: (1) «Необхідно, що 9 більше, ніж 7» і (2) «число планет дорівнює 9». Застосовуючи правило підстановки тотожних, одержимо хибне висловлення «Необхідно, щоб число планет було більше, ніж 7»; застосовуючи правила екзистенціального узагальнення і модус поненс, із (1) одержимо твердження про існування певного об'єкта, що з необхідністю більший, ніж 7, причому цей об'єкт — число планет.

Вихід із цієї, відзначеної Куайном, парадоксальної ситуації полягає у визнанні важливості способу ідентифікації, вказання на специфічний об'єкт. Цей спосіб не фігурує при квантифікації, оскільки в цьому випадку важливий сам факт вказівки при абстрагуванні від її способу. Однак, якщо об'єкт, про який йдеться, вказується цифрою (число 9), то істинність (1) сумнівів не викликає. Інакше кажучи, вираз $(\exists x)NP(x)$, де N — модальний оператор необхідності, істинний тоді і тільки тоді, коли існує об'єкт, що істотно характеризується властивістю P . Але наявність цієї властивості залежить від способу вказування на цей об'єкт, тобто його сутність виявляється залежною від способу існування.

¹² Woods J. Essentialism, self-identity, and «quantifying in.» — In: Identity and individuation. New York, 1971, p. 215—243. Пор. карбоване формулювання Августина, за яким бути сутністю означає «по-перше, бути; по-друге, бути тим чи іншим; по-третє, залишатися тим, що є, стільки, скільки можливо» (Цит. за: Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии. М., 1979, с. 285).

Таке трактування семантичного обґрунтування логічного аналізу модальностей було піддане різкій критиці У. Куайном, що рішуче відкинув «аристотелівський есенціалізм». «Математиків можна мислити як необхідно розумних і не необхідно двоногих, велосипедистів — як необхідно двоногих і не необхідно розумних. Але що сказати про індивіда, серед примх якого можна відзначити як математику, так і велосипед? Чи цей індивід необхідно розумний і випадково двоногий, чи навпаки? Поки ми не говоримо про вказаний об'єкт без спеціального наміру відділити математиків від велосипедистів і навпаки, немає крихти сенсу оцінювати деякі з його властивостей як необхідні, а інші як випадкові»¹³. З цієї позиції Куайн заперечує можливість поєднання модальності й квантифікації.

Якщо ж ми хочемо використати формалізм кванторної модальної логіки, то нам треба відповісти на питання, як досягається ідентифікація сутності речі — щоразу заново чи раз і назавжди? Стосовно цього питання виникли два альтернативні підходи.

Згідно з першим (Д. Льюїс, Я. Хінтікка, Е. Саарінен, Я. Тіхі та ін.) ідентифікація об'єкта здійснюється через порівняння наборів ознак, що характеризують його в альтернативних системах опису (можливих світах). Термін при цьому пов'язується з певною функцією, яка вибирає об'єкт в різних його описах. Тому такий підхід можна назвати функціональним або описовим. Неважко помітити, що функціонально-описовий підхід становить концентрацію на матеріалі логічної семантики родо-видового трактування сутності, яка вказується шляхом аналізу предикатів. При цьому дана сутність варіюється залежно від використовуваних предикатів, тобто від концептуальної системи аналізу. Це надає поняттю сутності невизначеного характеру і статусу, що виражається в логічній семантиці в необхідності щоразу нової ідентифікації об'єкта крізь «можливі світи».

Тому другий з названих підходів орієнтується здебільшого не на систему опису в процесі аналізу об'єкта, а на конкретні індивіди, і завдання полягає не в тому, щоб завжди здійснювати нову ідентифікацію, а скоріше в знаходженні певного «твердого десигнатора» (С. Кріпке), «імені-субстанції» (К. Доннелан) або «індексного імені» (Х. Патнем), яке позначає індивіда, що існує в усіх альтернативних описах і має сталий набір властивостей.

Протиставлення цих підходів простежується ще в «Теететі» Платона, де зазначається, що об'єкт істинного знання не залежить від концептуальної системи, а сам є джерелом знання — відбитком на восковій дощечці душі¹⁴. Аналогічно до цього С. Кріпке вважає, що критерії визначення об'єкта задаються не за певними ознаками, а виходять за межі системи опису. «Не питай мене, як же я можу ідентифікувати цей стіл в іншому можливому світі, як не виходячи з його властивостей. У мене під руками стіл, я можу показати його і, коли я питаю, чи може він бути в іншій кімнаті, я, за визначенням, говорю про нього»¹⁵. Справді, хоч для Арістотеля найсуттєвіша властивість — його зв'язок з філософією, а для Наполеона — з війсьними походами, ігнорування цих властивостей не завадило б нам говорити про них як про індивідів. Забезпечується це вживанням їх власних імен. Саме власні імена Кріпке розглядає як безсумнівні тверді десигнатори; їх спосіб вказувати на об'єкт має принципово іншу природу, ніж будь-який опис¹⁶. Інакше кажучи, питання про вказування (ідентифікацію) виноситься за межі пізнавальних процедур в широкий контекст суспільної комунікації.

¹³ Quine W. V. O. Word and object. Cambridge (Mass.), 1960, p. 199—200.

¹⁴ Платон. Теетет.— Сочинення. М., 1970, т. 2, с. 237—304.

¹⁵ Kripke S. Naming and necessity.— In: Semantics of natural language. Dordrecht, 1972, p. 272—273.

¹⁶ Там же, с. 301.

Цей, каузально-історичний, або нормативний, підхід нагадує трактування Дунсом Скоттом індивідних сутностей. Не випадково Д. Каплан називає тверду десигнацію haecceitism, використовуючи термін Д. Скотта, оскільки тут припускається наявність у речей певної «самості» (thisness)¹⁷. Згідно з цим модальні ознаки належать об'єктові й не міняються залежно від способу ідентифікації його сутності. Такий підхід перетворює ідентифікацію сутності з теоретико-пізнавальної процедури на метафізичну (термін самого С. Кріпке).

Протиборство функціонально-описового і нормативного підходів набирає досить гострих форм. Згадаймо звинувачення Я. Хінтікки на адресу прибічників «твердої десигнації» в «семантичному нудизмі», «адамізмі» (у зв'язку з їх посиланнями на надання імені під час «першого хрещення»), розгляді імені як «ярлика на лобі» та ін., або ж сповнені сарказму відомі лекції С. Кріпке. Альтернатива подекуди формулюється гранично гостро: «...або кожна річ має своє haecceitas, яке гарантує їй єдність в кожному можливому світі, або ніщо в жодному можливому світі не тотожне ні з чим в іншому можливому світі»¹⁸.

В основі цих дискусій лежить абсолютизація різновидів сутності та процедур їх ідентифікації: функціонально-описовий підхід абсолютизує значення загальних сутностей, а нормативний—індивідних. Така методологічна обмеженість приводить до серйозних труднощів. Так, функціонально-описовий підхід ставить проблему екзистенціальних (онтологічних) припущень, системи аналізу, оскільки будь-яке приписування різних предикатів пов'язане з припущенням про існування об'єктів—носіїв цих властивостей. В результаті, кожна система аналізу виявляє онтологічну відносність і не порівнювана з іншими. Ця обставина відкриває шлях до безпідставних спекуляцій. Так, К. Ламберт наполягає на «інтимній спорідненості» логіки і онтології, домініканець Г. Кюнг сподівається за допомогою сучасних логічних засобів оживити застарілі метафізичні концепції томістського толку. Н. Қоччарелла, Н. Хільгенхегер, Д. Готліб, С. Хаак, Р. Орвіч та деякі інші роблять спроби побудувати системи «формальної онтології» тощо.

Такі способи ґрунтуються на переконанні, що квантифікація в логіці повністю виражає ідею існування. Подібна концепція не може не викликати заперечень з філософського погляду. Наприклад, вона не може гарантувати від приписування одному з видів існування статусу реальності, що було властиво різним «доводам» існування бога. Існування не може доводитись логічно вказуванням на загальні сутності. Твердження «Сократ смертний» може бути записане як $P(a)$, з якого за допомогою екзистенціального узагальнення $P(a) \supset (\exists x) P(x)$ і модус поненс виводиться тільки $\exists (x) P(x)$ —«існує дещо, що має властивість смертності», не більше. Тому різні «доводи» буття божого, мурівський «довід» існування зовнішнього світу тощо—лише тези, що виражають специфічний підхід до розв'язання проблеми вихідного пункту пізнання. Суті справи не змінюють і введення різних кванторів, пов'язаних з різними видами існування (Я. Хінтікка), і різних предикатів існування, визначуваних через квантори (Д. Кірс).

Аналогічно труднощі нормативного підходу породжені тим, що проблема ідентифікації сутності виривається з теоретико-пізнавального контексту. Істотні властивості мають місце не «взагалі» в об'єкті самому по собі, вони виявляються в аналізі явищ. Від розгляду такого аналізу прихильники твердої десигнації відмовляються, надаючи тим самим своїй концепції метафізичного, інтуїтивного і нестрогого характеру.

¹⁷ Kaplan D. How to Russel a Frege—Church.— The journal of philosophy, 1975, vol. 72, N 19, p. 716—729.

¹⁸ Chisholm R. The logic of knowing.— The journal of philosophy, 1963, vol. 60, N 25, p. 794—795.

Філософський розгляд проблеми сутності спирається на результати логічного аналізу, так само як побудова відповідних логічних систем передбачає ретельний філософський аналіз проблеми. Тому доцільно і плідно з'ясовувати співвідношення між описовою і нормативною ідентифікацією в широкому теоретико-пізнавальному контексті розвитку і вдосконалення форм відображення дійсності. «В теорії пізнання, як і в усіх інших галузях науки, — відзначав В. І. Ленін, — слід міркувати діалектично, тобто не припускати готовим і незмінним наше пізнання, а розбирати, яким чином із *незнання* постає *знання*, яким чином неповне, неточне знання стає повнішим і точнішим»¹⁹.

Вихід із ситуації, яка істотно гальмує розвиток логічного аналізу наукового знання, полягає в розгляді реальної діалектики ідентифікації, коли крайності виявляються сторонами, аспектами виникнення і розвитку знання. Знання розвивається не тільки від властивостей до речі як їх комплексу, а й від ідентифікації нечленованої цілісності до поступової диференціації її властивостей. Так, людина спочатку мала справу з водою як нечленованою індивідною сутністю, і лише з розвитком науки поступово нагромадилися знання про її властивості, хімічний склад тощо, тобто про її загальну сутність. Подібно до цього дитина спочатку послуговується термінами «стіл», «собака» та ін. як власними іменами предметів, що її оточують, і лише мірою розвитку і ускладнення свого досвіду приходять до усвідомлення загальних сутностей, на які ці терміни вказують. В цьому, на наш погляд, і виявляється співвідношення індивідних і загальних сутностей, як рух від незнання до знання, від неповного і неточного до більш повного і точного знання.

Відзначимо, що концепція твердих десигнаторів перекликається з установкою Б. Рассела на розрізнення знання «по знайомству» і знання «по опису». Рассел підкреслював особливе значення знання «по знайомству», тобто такого, яке дане без опосередкування умовинами та судженнями. Він вважав його фундаментом пізнання, гарантією адекватності ідентифікації. Рассел говорив про «повний комплекс» переживань (зорових, слухових, тактильних та ін.), який становить єдине ціле і є звичайно предметом вказування за допомогою власного імені»²⁰. Таке «вказування загалом» властиве займенникам «цей», «той» та ін., які, з погляду Рассела, є власними іменами в буквальному розумінні цього слова. Відповідно до концепції Рассела, власними іменами можна вважати терміни, що вказують на конкретну нечленовану цілісність такого типу, як «собака» в дитячому сприйнятті чи «вода», як вона розумілася на ранніх стадіях розвитку людських знань.

Розвиток пізнання відбувається із знання неповного і неточного до все більш диференційованого вказування (ідентифікації) загальних сутностей через все більш точні визначення. Однак аналітична істинність цих визначень забезпечується і підкріплюється завжди ототожненням загальної сутності, яка зводиться (описової ідентифікації), із сутністю індивідною (нормативом). Наприклад, теплові явища спочатку пояснювались через відчуття тепла; однак, як і з'ясувалось, причина їх полягає в русі молекул. Цю властивість слід визначити як необхідно істинну, істотну в найбільш строгому розумінні слова, оскільки не можна уявити такий світ, в якому і теплові явища спричинювались б не рухом молекул, а чимось іншим. Через це термін «молекулярний рух» в парі з початковим твердим десигнатором «тепло» складає необхідно істинне твердження тотожності.

Отже, описова і нормативна ідентифікація відображують дію загального семіотичного механізму діахронії науки і культури в цілому. Перша через полілогічність наукового знання як семіотичної системи (М. М. Бахтін, Ю. М. Лотман) забезпечує нагромадження і

¹⁹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 93.

²⁰ Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и граница. М., 1957, с. 337.

розгортання опису і характеристики явищ. Друга ж забезпечує сталість і спадкоємність розвитку знання шляхом ототожнення нових описів з твердими десигнаторами, вводячи тим самим нові нормативи.

Можна вказати ще на аспект взаємозв'язку методів ідентифікації в процесі пізнання — співвідношення індивідуального і соціального досвіду. Оскільки загальні сутності виявляються мірою залучення об'єктів до сфери суспільної практики, їх практичного та духовного освоєння, то знання цих загальних сутностей постає як суспільно визначене, а самі вони — як «соціальні значення». У свою чергу, розвиток соціального знання можливий лише за наявності знання індивідуального і реалізується тільки в ньому. Людина не має повного знання про кожен об'єкт і про значення кожного терміна. Носіями певного знання загальної сутності (для конкретного рівня розвитку соціального знання) є люди, що внаслідок суспільного поділу праці займаються певним різновидом діяльності, пов'язаною з даним об'єктом, — наприклад, вчені-фахівці. Звичайно ж людині вистачає «часткових значень», а недостатність знань повністю компенсується твердою десигнацією індивідних сутностей особистого досвіду. Процес освоєння світу так само безконечний, як і виявлення все нових сутностей. Однак незалежно від засобу характеристики загальних (соціалізованих) сутностей завжди є сфера знання ще неповного, недиференційованого, але такого, що підлягає разом з тим ідентифікації і вираженню індивідних сутностей. Отже, між описовою і нормативною ідентифікаціями сутності немає і не може бути розриву, оскільки це не дві різні форми пізнання, а діалектично пов'язані сторони пізнання процесу, взаємодія яких характеризує розвиток людського знання.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що в дослідженні проблеми сутності і істотної властивості доцільно звернутися до аристотелівського розрізнення індивідних (первинних) і загальних (вторинних) сутностей. Природа вказування (за допомогою імені) на ці сутності різна. Якщо перші пов'язані з нормативним завданням нерозчленованої цілісності об'єкта, то другі — з диференційованим описом його властивостей, в тому числі і «істотних» для цілей аналізу. Проте водночас нормативний і функціонально-описовий методи ідентифікації сутності не протистоять один одному, а взаємно один одного доповнюють. Їх зв'язок виражає конкретну діалектику розвитку людського знання. Врахування відмінностей в природі індивідних і загальних сутностей, взаємозв'язку способів їх ідентифікації дозволяє краще зрозуміти труднощі сучасної логічної семантики, логіки і методології науки.

* * *

При обговоренні проблеми сутності плодотворним являється аристотелівське розрізнення індивідних (первинних) і загальних (вторинних) сутностей, маючих різні природу їх вказання. Якщо перші пов'язані з нормативним завданням нерозчленованої цілісності об'єкта, то другі — з диференційованим описом його властивостей (в тому числі і «суттєвих» цілям аналізу). Тем не менше, нормативний і описовий методи вказання сутності не протистоять, а взаємно доповнюють друг друга. Характер їх зв'язку виражає конкретну діалектику розвитку людського знання як перехід від знання неповного і неточного до знання все більш повного і точного.

А. П. САБОЩУК

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ
ІДЕАЛЬНОСТІ ЧУТТЄВОГО ОБРАЗУ

Однією з центральних категорій діалектико-матеріалістичної теорії пізнання є ідеальне. Ця категорія виступає ключовою у дослідженні феномена свідомості і її матеріальної зумовленості, дозволяє розрізняти явища об'єктивної і суб'єктивної реальності, відчуття і близькі до них допсихічні форми відображення, інформаційні процеси, що відбуваються в голові людини, і ті, які здійснює комп'ютер, провести чітку «демаркаційну» лінію між основними філософськими напрямами — матеріалізмом і ідеалізмом.

За останні два десятиріччя з'явилося багато публікацій, в яких проблема ідеального розглядалась з того чи того погляду¹. Але в цих працях її розгляд був підпорядкований, як правило, розв'язанню інших питань (виняток становлять статті Е. В. Ільєнкова та полеміка між ним та Д. І. Дубровським на сторінках журналу «Вопросы философии»), зокрема співвідношення психічного і фізіологічного, моделюванню психіки, взаємодії об'єктивного і суб'єктивного, адекватності гносеологічного образу та ін. Тому, як підкреслювалось на нараді з діалектичного матеріалізму в редакції журналу «Вопросы философии», теоретична розробленість категорії «ідеальне» ще не відповідає тим вимогам, що їх висувають практика наукового пізнання, вивчення методологічних і світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики². У цій статті ми спинимось на психологічному аспекті ідеальності чуттєвого образу, висвітлення якого, на наш погляд, дає змогу з'ясувати деякі конкретні механізми генезису ідеального, що має велике значення для осмислення проблеми ідеального в цілому.

З погляду матеріалістичної діалектики психічне відображення виникає у взаємодії матеріальних систем, де відбувається обмін інформацією на основі відображення однією системою іншої. Таке відображення здійснюється в усіх формах і на всіх рівнях організації матеріального світу, проте особливістю психічного відображення (яке спонукало Г. Геккеля поставити питання про походження і сутність психіки як про світову загадку) є здатність вищої центральної нервової системи, що утворює матеріальний субстрат цього відображення, ідеально моделювати зовнішній і внутрішній світ живого організму.

На допсихічному рівні життя організм лише фізіологічно реагує на зовнішні середовище. Специфіка психічного відображення полягає в тому, що нервові збудження суб'єкта відображення виступає носієм предметних характеристик зовнішнього об'єктивного світу. Саме це мав на увазі К. Маркс, коли писав, що «світловий вплив речі на зоровий нерв сприймається не як суб'єктивне подразнення самого зорового нерва, а як об'єктивна форма речі, що перебуває поза очима»³. Здатність суб'єкта переносити свої внутрішні психічні стани разом з тією інформацією, що міститься в них, на зовнішні об'єкти, описувати суб'єктивні феномени в термінах фізичних явищ виступає як предметна віднесеність образу відображення. При цьому об'єкти проявляються у психіці не у формі їх матеріальних дублікатів, а як суб'єктивні переживання, позбавлені своїх речово-енергетичних характеристик. Відчуття, сприйняття, думки «не мають фізичної пластичності і твердості, ваги, температури, кольору, хімічних властивостей. Наприклад, образ троянди не пахне трояндою, немає жовтогарячих думок, гаря-

¹ Див., напр., праці Г. С. Батищева, Е. В. Ільєнкова, П. В. Копніна, А. М. Коршунова, Д. І. Дубровського, Я. О. Пономарьова, С. Л. Рубінштейна, Ю. Ф. Орфєєва, В. С. Тюхтіна та ін.

² Див.: *Вопр. философии*, 1982, № 4, с. 58.

³ *Маркс К. Капітал. Т. I.* — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 81.

чих (в розумінні нагрітості) почуттів та ін. Коротко кажучи, образ як форма психічного відображення не містить в собі ні грана речовини, ні оригінала-об'єкта, ні фізіологічного субстрату суб'єкта⁴. Саме ця нематеріальна форма репрезентності об'єкта в психіці суб'єкта має назву ідеальної. У предметній віднесеності психічного відображення полягає його об'єктивна природа. Разом з тим образ предмета незливається з самим предметом. Він протистоїть своєму оригіналу як ідеальне матеріальному.

У нашій літературі розробка проблеми ідеального в психологічному аспекті здійснюється в рамках загального підходу до витлумачення психічного, який можна назвати змістовим або інформаційним. Його сутність полягає в тому, що гносеологічний образ розглядається тут як зафіксований в матеріальних за своєю природою нервових мозкових процесах інформаційний зміст. Прикладом такого підходу може бути постановка психофізіологічної проблеми Д. І. Дубровським. Він виходить з того, на його погляд, очевидного факту, що вплив зовнішніх предметів спричиняє у головному мозку певні матеріальні нервові фізіологічні процеси, що несуть в собі інформацію про ці предмети. «Образ лампи — це немовби інформаційний зміст того нейродинамічного комплексу, який виник в моєму головному мозку під впливом лампи»⁵.

Інформаційний підхід до проблеми ідеального дає її загальне розв'язання, а саме, зводить ідеальне до змістового рівня психічної реальності. Справді, якщо когнитивна психіка має стосунок виключно до змісту відображення, продуктом якого вона є, тоді це відображення вичерпується двома компонентами: сигналами нервового збудження і інформацією, що в них міститься. Але нервові сигнали матеріальні, тому ідеальним може бути лише інформація, яка, за визначенням Н. Вінера, є змістом, одержаним «із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього і пристосування до нього наших почуттів»⁶. Наприклад, В. С. Тюхтін вважає, що психічне відображення має дві сторони: образ, або зміст, і форму. За формою існування воно «становить собою матеріальні процеси або стани апарату відображення і цілого організму, суб'єкта, що взаємодіє з зовнішнім світом». З боку свого змісту, відчуття, сприйняття думки «позбавлені матеріальності», вони не мають просторових та інших фізичних і хімічних характеристик, в них «не міститься ні грана речовини як предмета, так і субстрату образу»⁷.

За такого підходу інформація — це певна організація нервових сигналів, яка інваріантно відтворює деякі структури об'єктів відображення. Відповідно до цього прибічники інформаційного розуміння ідеального зводять цю властивість психічного відображення до структури, а протилежність його матеріальному — до протилежності структури її субстрату (носію). «Нематеріальними (ідеальними), тобто відносно незалежними від матеріального носія, можуть бути лише структури, відношення, образ»⁸.

Кожна структура, взята в межах, що визначаються принципом конкретності категоріального членування світу, абсолютно протилежна своєму субстрату, тобто тому матеріалу, в якому вона втілюється. Наприклад, геометрична форма не містить в собі маси, густини, тягіння та інших субстратних властивостей. Інформація — це особливого роду структура, що вичленовується з об'єкта, пересаджується в голову суб'єкта, втілюється в його мозкових процесах. Звідси зрозуміло,

⁴ Див.: Орфеев Ю. Ф., Тюхтин В. С. Мышление человека и искусственный интеллект. М., 1978, с. 53.

⁵ Дубровский Д. И. Психические явления и мозг. М., 1971, с. 18.

⁶ Винер Н. Кибернетика и общество. М., 1958, с. 31.

⁷ Тюхтин В. С. О природе образа. М., 1963, с. 4.

⁸ Тюхтин В. С. Отражение и информация. — Вопр. философии, 1967, № 3, с. 44.

що інформаційні структури абсолютно протилежні речовині як носія, так і джерела психічного відображення. Це означає, що «суб'єктивна форма (по суті тут йдеться про структуру. — А. С.) психічного відображення є водночас ідеальною формою»⁹.

З інформаційного погляду, ідеальне — це «властивість діяльності нашого мозку», яка «народжується і існує тільки в голові людини»¹⁰. Але таке його розуміння не містить в собі необхідності мислити ідеальне лише у зв'язку з нейродинамічним носієм. У процесі матеріальної діяльності інформація може фіксуватися в різного роду (сигнальних за своєю природою) предметах і явищах. Звідси виникають і різні погляди на проблему локалізації ідеального: воно розглядається як таке, що втілюється в нейродинамічних констеляціях мозку (Д. І. Дубровський), у зовнішніх діях (П. В. Копнін, Е. В. Ільєнков), у мовних знаках (С. Л. Рубінштейн), предметах трудової діяльності (Е. В. Ільєнков).

Приблизники розуміння ідеального як інформаційного змісту (що існує виключно в голові людини) рішуче виступають проти його винесення за межі людського мозку. При цьому часто-густо посилаються на відоме положення В. І. Леніна, в якому він застерігає проти ідеалістичного перекидання зв'язку матеріального і духовного¹¹. Звичайно, не можна не погодитись з критичними зауваженнями на адресу тих дослідників, які визначають онтологічний статус ідеального лише поза межами нервової системи суб'єкта (об'єкта), не враховуючи роль останньої як його матеріального носія (суб'єкта). У цьому зв'язку треба зазначити, що інформаційний підхід не заперечує, а навпаки, потребує розгляду ідеального в рамках суб'єкт-об'єктного відношення: якщо ідеальне — це копія (Я. О. Пономарьов), інформаційний зміст (Д. І. Дубровський), структура (В. С. Тюхтін) та ін., то воно втілюється не тільки в нейродинамічних системах мозку, але й у зовнішніх процесах і продуктах діяльності. Тому така критика¹² має більше характер декларативності, ніж логічної обґрунтованості. Основоположники марксизму-ленінізму акцентують увагу на взаємозв'язку ідеальних образів і процесів, що розгортаються у головному мозку насамперед тому, що вони розглядали ідеальне в широкому соціокультурному контексті цілепокладаючої, чуттєвої, предметно-практичної діяльності людини, тобто не зводили ідеальне до змісту, інформації, а вбачали в ньому момент перетворення матеріальної, об'єктивної дійсності у суб'єктивні структури свідомості і навпаки, яке здійснюється людиною як суб'єктом матеріального і духовного виробництва і виступає його матеріальним носієм. Біологічно передумовою такого функціонування ідеального виступає трансформована у процесі трудової діяльності і спілкування вища нервова система, властива окремим видам тварин, і її головний орган — людський мозок.

У подоланні труднощів, які постають на шляху розв'язання проблеми локалізації ідеального, деякі автори обмежують зміст поняття «ідеальна інформаційна структура». На їхню думку, ідеальним виступає не будь-яка інформація, а лише та, яка вичленовується певним функціональним способом зі свого матеріального мозкового субстрату і дана суб'єктові у чистому вигляді, тобто вільна від фізичних властивостей її джерела і носія. Так, наприклад, Д. І. Дубровський вважає, що інформаційна структура, яка зберігається в нейронних, субнейронних і, мабуть, молекулярних структурах головного мозку, є лише можливість ідеального, а не ідеальне як таке. Ця можливість перетворюється на дійсність шляхом виділення інформації з її носія. «Ідеаль-

⁹ Орфеев Ю. Ф., Тюхтин С. Указ. соч., с. 53.

¹⁰ Дубровский Д. И. Психические явления и мозг..., с. 187.

¹¹ Ленин В. И. Материализм и эмпириокритицизм. — Полне зібр. творів, т. 18, с. 103.

¹² Див., напр., полеміку Е. В. Ільєнкова і Д. І. Дубровського: *Вопр. философии*, 1969, № 3, с. 142—147.

не — це актуалізована мозком для особи інформація, це здатність особи мати інформацію у чистому вигляді і оперувати нею»¹³.

В цілому таке уточнення справді «прив'язує» ідеальні образи до їхнього мозкового матеріального субстрату. Однак інформаційне розуміння ідеальності психіки, свідомості містить в своїй основі внутрішню логічну суперечність, яка робить його сумнівним: ідеальне не залежить від того, в якій формі інформація постає перед суб'єктом. Відношення інформаційної структури до матеріальних властивостей її носія і джерел, з одного боку, і відношення ідеального до матеріального, з другого, відзначаються спільними рисами. Скажімо, інформаційна структура та ідеальність — це характеристики психічного образу, вони не мають субстанційних властивостей мозку і зовнішніх матеріальних об'єктів. Разом з тим ці відношення істотно відрізняються одне від одного, що свідчить про те, що структура і її носій, ідеальне і матеріальне виступають як діалектичні протилежності. Тому їх отождошення породжує внутрішні суперечності, які є результатом поєднання в інформаційній структурі її власних якостей і якостей ідеального. Вкажемо лише на два випадки виявлення такої суперечності.

Ідеальне як протилежність матеріальному є похідною від суб'єкта, його нервової системи, органів почуттів, мозку. Але цього не можна сказати про інформацію. Зміст, якщо він є правильний, тобто інформаційний, визначається об'єктом і від суб'єкта не залежить. Саме це мав на увазі В. І. Ленін, коли визначав об'єктивну істину як такий зміст людських уявлень, що не залежить від суб'єкта, від людства¹⁴.

Інформація як ідеальне протилежне матеріальному об'єкту, але вона становить структурну впорядкованість множини станів суб'єкта, які інваріантно відтворюють структурну впорядкованість множини елементів її джерела. Тому гносеологічний образ як інформаційна структура не є протилежністю матеріальному об'єкту, а подібний до нього і в деяких відношеннях навіть тотожний з ним. Вище наведене уточнення щодо ідеальної інформаційної структури породжує нові труднощі в філософському і природничонауковому осмисленні проблеми ідеального. Насамперед це стосується питання про способи виділення інформаційних структур, носієм яких є нейродинамічний субстрат мозку. Дослідники розв'язують це питання по-різному. Вважають, що це здійснюється в предметно орієнтованій діяльності суб'єкта, в умовному рефлексі на дію подразників (А. М. Коршунов, Ю. Ф. Орфеев, В. С. Тюттін), за допомогою абстракції-ідеалізації (Я. О. Пономарьов), рефлексивної діяльності мозку (Д. І. Дубровський). Така розбіжність у поглядах є симптоматичною й свідчить про те, що, можливо, треба по-новому поставити питання про взаємозв'язок інформаційних, психічних і ідеальних структур. У цьому новому формулюванні проблеми, на думку деяких авторів, повинно знайти відображення змістове розуміння природи психічного (воно не лежить в основі інформаційної інтерпретації ідеального). Ці автори вважають, що виходячи тільки з інформаційних структур, природу ідеального досягнути не можна (уявлення про психічне як про інформацію, що зберігається в нейродинамічних комплексах, виключає адекватне розуміння ідеального). Але якщо з психічного відображення елімінуються інформаційні структури, втрачається його специфіка, а разом з цим і критерій, який дає змогу відокремити явища об'єктивної реальності від суб'єктивної.

У теоретичному осмисленні даної проблеми, на наш погляд, потрібно виходити з припущення, що психіка включає в себе компонент, який є носієм ідеального. Цей компонент можна визначити поки що гіпотетично, вказавши на його основні ознаки. Як носій ідеального

¹³ Дубровський Д. И. Указ. соч., с. 189.

¹⁴ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм..., с. 113.

він, по-перше, має бути пов'язаний з гносеологічним образом; по-друге, становити абсолютну протилежність матеріальному (зокрема, матеріальному джерелу гносеологічного образу); по-третє, виступати похідним від суб'єкта, його нервової організації.

Для пояснення природи ідеального у його зв'язку з матеріальним звернемося до аналізу питання про склад структури і адекватність гносеологічного образу. При цьому, як вже зазначалось, виходитиме з того, що ідеальність є загальною «наскрізною» характеристикою всіх рівнів психічного відображення—від найпростіших відчуттів до вищих форм духовної діяльності людини. На рівні чуттєвого відображення, на нашу думку, найбільш чітко виявляється зв'язок гносеологічного образу як ідеального з фізіологічною структурою суб'єкта як матеріальним у процесі відображення людиною об'єктивної реальності.

Об'єктивним джерелом чуттєвого відображення світу є матеріальні подразники зовнішнього середовища, з яким людина (або тварина) пов'язана безумовними або умовними рефлексами. Кожний подразник складається з речовинно-енергетичного субстрату і певної просторово-часової організації. Відповідно до цього чуттєвий образ в своєму операндному складі має два компоненти: модальність і структуру.

Психічні модальності—це суб'єктивні переживання, які надають чуттєвим образам якісної визначеності. Вони спеціалізовані щодо діяльності різних органів почуттів і відповідних їм подразників. Кожна модальність має певну інтенсивність, яка визначається силою подразника, енергією, що міститься в ньому. Дані психофізики свідчать, що відображення сили дії подразників обмежуються існуванням певних його порогів (нижчим і верхнім абсолютними порогоми і порогом «до відмінності») і що результат цього відображення—інтенсивність—знаходиться в логарифмічній залежності від зміни сили подразника (основний психофізичний закон). Модальність разом з властивою їй інтенсивністю утворює модальний компонент чуттєвого образу, в якому відображується матеріальний речовинно-енергетичний субстрат подразника.

У сенсорно-перцептивній психіці відображуються також просторово-часові характеристики подразників. Кожний чуттєвий образ з певною степінню наближення відтворює ознаки основних атрибутів матерії—простір (геометрична форма, місце, протяжність та ін.), час (послідовність, тривалість, періодичність та ін.), просторово-часовий континуум (швидкість, прискорення та ін.). Якщо модальність чуттєвого образу може бути різною (реалізуватись за допомогою органів зору, слуху, дотику, нюху та ін.), то відображення простору і часу не має такої конкретної специфічності. Останні виступають як певні інваріанти щодо фізіологічного субстрату, який є спільним для всіх органів почуттів. Наприклад, про просторову локалізацію подразника організм дістає інформацію за допомогою зору, слуху, дотику та ін. З цих органів найбільшу пізнавальну інформацію дають зір і дотик, які здатні відтворювати предмети зовнішнього світу з точністю до метричної схожості. Виходячи з інваріантності цих чуттєвих відображень щодо діяльності різних сенсорних систем, назвемо їх амодальними.

Модальні і амодальні компоненти чуттєвого образу взаємодіють між собою по-різному. Людина у патологічному стані (або в спеціально створених умовах сприйняття) може сприймати колір без його співвіднесення з об'єктивним змістом (суб'єктивно переживати). Але вона не може мати будь-яку інформацію про просторово-часові характеристики зовнішніх предметів поза певною модальністю. Всі перцептивні структури не можна відділити від їх об'єктивних референтів: зорові сприйняття—від кольорів і відтінків, слухові—від звуків, тактильні—від відчуттів дотику і тиску, температурні—від відчуттів

тепла і холоду. Інакше кажучи, модальне відображення субстратних якостей дійсності опосередковує існування просторово-часових образів.

У чуттєвому образі відображуються не тільки субстратні і структурні якості об'єкта, але й відношення між ними. Просторово-часові якості і речовинно-енергетичні процеси та стани співвідносяться як субстрат і його предметна організація. Таке ж співвідношення існує між модальними і амодальними компонентами чуттєвого образу. Відчуття і сприйняття включають у свій склад певний матеріал і структурну організацію цього матеріалу. Наприклад, зорові модальні відображення дають нам різні кольори і відтінки, які за допомогою амодального відображення впорядковуються відповідно до просторово-часової організації зовнішніх матеріальних подразників.

Як уже зазначалось, однією зі специфічних властивостей психічного є перенесення суб'єктивних станів вищої нервової діяльності на об'єкт зовнішнього світу, які діють на органи чуттів і спричиняють ці стани. Дана властивість сприяє об'єктивації чуттєвого образу, розкриває перед нами предмет таким, яким він є у дійсності.

Уявлення про об'єктивне джерело наших почуттів дістало своє відображення в положенні про те, що між відчуттям і його матеріальним об'єктом існують структурна і якісна схожість. Такий погляд на співвідношення чуттєвого образу і його матеріального кореляту донедавна був досить поширений у філософській і психологічній літературі. Однак, якщо звернутись до історії філософії, то, вже починаючи з Демокріта, висловлювалась думка про існування відчуттів, які за своєю модальністю не схожі зі своїми об'єктами, походіння від органів чуттів. У відповідності з цим чуттєві образи поділялись на дві групи: відчуття, схожі з властивостями дійсності (такими як протяжність, тривалість, рух, спокій та ін.), і такі, що не мають означеної схожості (відчуття кольору, нюхові, звукові, смаку, холоду, тепла та ін.). Останні відрізняються від перших тим, що не мають подібності зі своїми об'єктивними референтами, залежать у своїй якісній (модальній) визначеності від суб'єкта, зумовлюються зовнішніми причинами і відповідають їх дії у якісних і кількісних відношеннях. Відомо, що цей поділ відчуттів на дві групи дістав своє філософське узагальнення і обґрунтування у вченні Дж. Локка¹⁵.

У сучасній філософській літературі домінує критичне ставлення до поділу відчуттів на дві групи. Однак воно обминає таке важливе питання як теоретичне осмислення концепції двоїстості відчуттів, що розроблялась в історії філософії. Здебільшого підкреслюється те, що вчення про двоїстість відчуттів притаманне окремим представникам домарксового матеріалізму, передусім Дж. Локку. Насправді ідея двоїстої природи сенсорних образів розроблялась в усіх основних історичних формах домарксівського матеріалізму: стихійному матеріалізмі давньогрецької філософії (Демокріт); метафізичному матеріалізмі (Декарт, Гоббс, Спіноза, Локк, Фейєрбах та ін.); російській матеріалістичній філософії XIX ст.

Проблема двоїстості відчуттів потребує, на наш погляд, подальшого діалектико-матеріалістичного осмислення. Про це свідчать і праці В. І. Леніна, зокрема «Матеріалізм і емпіріокритицизм». В ній В. І. Ленін торкається вчення про двоїсто-суперечливу природу відчуттів у зв'язку з аналізом первинних і вторинних якостей. В цілому він поділяє матеріалістичне розв'язання цієї проблеми, запропоноване Локком, але розглядає відчуття у широкому контексті відображення об'єктивного світу в свідомості людини. Відчуття, як і інші форми відображення, «охоплюють» існуючу незалежну від людини об'єктивну реальність, вони — суб'єктивний образ об'єктивного світу, функція особливим способом організованої матерії. В. І. Ленін вважає, що

¹⁵ Локк Дж. Опыт о человеческом разуме.— Избр. филос. произведения. М., 1960, с. 157.

відчуття смаку не мають якісної подібності зі своїм об'єктивним джерелом. Про це, зокрема, може свідчити схвальне цитування ним Л. Фейербаха: «...мій смаковий нерв такий самий витвір природи, як сіль, але з цього не випливає, щоб смак солі безпосередньо, як такий, був об'єктивною властивістю її,— щоб тим, чим є (ist) сіль лише як предмет відчуття, вона була також сама по собі (an und für sich), — щоб відчуття солі на язичі було властивістю солі, як ми її мислимо без відчуття...»¹⁶

Виникнення і розвиток ідеї двоїстості відчуттів є певною мірою результатом і узагальнення емпірично встановлених фактів, нагромаджених в тих чи тих галузях людського знання. На різних етапах розвитку людського пізнання ця ідея мала різне природничонаукове обґрунтування, яке спиралось на певні дослідні дані. З кола останніх можна вичленили принаймні три ряди експериментально встановлених фактів, що відіграли вирішальну роль в її розробці.

Перший ряд фактів свідчить про невідповідність між змістом «вторинних якостей», їх відчуттям і науковими поняттями, в яких відображується матеріальна зумовленість відчуттів. Питання про об'єктивне джерело не виникає стосовно тих чуттєвих образів, що відображують властивості і відношення основних атрибутів матерії — простору, часу, руху (тут результати наукового мислення, якщо не враховувати його здатності виходити за межі чуттєво-даного, збігаються з результатами сенсорно-перцептивного відображення). Але між відчуттями, які дістали назву «вторинних якостей», і поняттями про об'єктивні джерела цих відчуттів, такої узгодженості немає. Наприклад, те, що у відчутті постає як колір, у «фізичному» понятті фіксується як електромагнітне випромінювання хвиль певної частоти, інтенсивності й довжини. (Йдеться про відмінність між об'єктивним змістом відчуття кольору і змістом поняття кольору у фізиці). Звичайно, фізик використовує поняття кольору і в його буденному значенні, де його зміст відповідає досвіду людського відчуття і сприйняття, опосередкованого людською практикою і культурою.

Факти другого ряду використовуються прихильниками концепції двоїстості відчуттів у доведенні суб'єктивної природи модальності сенсорних образів. До них належить велика кількість експериментально встановлених психічних феноменів, які свідчать про те, що кожна конкретна модальність зумовлюється не тільки об'єктивним джерелом, але й іншими причинами. Обмежимося лише коротким переліком цих феноменів. Перше: одна й та сама причина може зумовлювати різні психічні модальності, а одна й та сама якість відчуттів є наслідком різних причин. Наприклад, механічний подразник може спричинювати відчуття тиску, звуку, світла, залежно від того, на який орган він спрямований — на шкіру, вухо або око. Разом з тим механічні, електричні й інші неадекватні дії на око можуть викликати світіння (явище фосфена). Друге: модальність відчуттів змінюється в результаті адаптації сенсорних систем. Так, пристосування ока до яскраво забарвлених предметів сприяє виникненню «після-образу» забарвлення, який доповнює колір, що викликав адаптацію. Третє: між даною модальністю і її об'єктивним джерелом існує одно — багатозначна відповідність. Так, білий колір виникає як відповідь на дію світлового випромінювання, яке складається або з «суміші» електромагнітних хвиль видимого спектру, або зі сполучення двох яких-небудь хвиль, що відповідають яким-небудь двом кольорам, котрі доповнюють його (наприклад, червоного і синьо-зеленого, жовтого і фіолетового).

До третього ряду емпіричних фактів, які свідчать на користь суб'єктивної природи модальності відчуттів, належать дані, одержані

в процесі вивчення анатомії і фізіології сенсорних систем. Майже у всіх рецепторах виявлено властивості їхнього молекулярно-нейронного субстрату, морфологічних структур, фізіологічних функцій відправлення, які «виробляють» модальні суб'єктивні стани. Наприклад, у сітчатці людського ока були виявлені три види рецепторів, кожний з яких містить особливу чутливу до кольору речовину, що зумовлює виникнення відчуття одного з основних кольорів. «З описання чутливості цих первинних рецепторів можна вивести також всі феномени кольорового зору людини»¹⁷.

Традиційне вчення про двоїстість відчуттів залічує до «вторинних якостей» лише частину модальних відображень — зорові, слухові, нюхові, смакові, температурні і органічні відчуття. Поряд з ними є модальні за своїм характером відчуття, які широко визначаються як «первинні якості», тобто відчуття, за своїм змістом схожі з об'єктивними джерелами. Це шкірно-дотикові відображення фізико-механічних властивостей зовнішніх предметів (твердості, ваги, густини та ін.) Наприклад, Л. М. Веккер показує, що проблема первинних і вторинних якостей має емпіричною основою факт «різних ступенів об'єктивності (інваріантності) відображення фізичних якостей в різних відчуттях... Так, відчуття твердості і пружності піддаються описанню в тих же термінах, в яких фізика описує ці властивості. Модальні ж характеристики зорового або слухового відчуття (тон кольору або відмінності у висоті звуку в їхній якісній специфічності) диференціюються за допомогою термінів (червоний колір, низький звук), що не збігаються з фізичним описом тих якостей безпосередніх подразників (частоти світлових або частоти звукових хвиль), які відповідають цим модальним характеристикам»¹⁸.

З факту, що відчуття фізико-механічних властивостей і наукові поняття, які відображують їх, фіксуються в одних і тих же термінах, не впливає тотожність цих відчуттів і понять за змістом. Експериментальні дані свідчать, що шкірно-тактильний аналізатор не здатний адекватно відтворювати фізико-механічні властивості. Таке досягнення здійснюється за допомогою абстрактної діяльності людини. К. Маркс зазначав: «Голова цукру як фізичне тіло має певну тяжкість, вагу, але жодна голова цукру не дає можливості безпосередньо побачити або відчути її вагу»¹⁹.

Філософсько-теоретичне осмислення даних психофізичних і психофізіологічних досліджень показує, що субстратні властивості предметів об'єктивного світу відображуються у голові людини не у вигляді структурної подібності (копії) чи матеріального дублікату. Різні види речовини і енергії репрезентуються в психіці суб'єкта (і інакше репрезентуватися не можуть) в різних, якісно відмінних від них, психофізичних модальностях. При цьому дійсність відображується в своїй якісній забарвленості. Модальність як особливого роду сигнал репрезентує відмінний від себе матеріальний об'єкт, є носієм певної інформації про нього і виступає у вигляді конкретного коду в ланцюгу сигнальних кодових перетворень (зовнішній подразник — центральний нервовий процес — модальнісно-ефекторні дії).

Отже, такий чуттєвий образ, розглянутий з психологічного боку, немовби складається з двох якісних формоутворень — модальності й інформації, що містяться в цьому образі. З цих двох компонентів психологічного образу носієм ідеального виступає модальність, в якій найбільшою мірою виявляються основні його ознаки — принципова відмінність від матеріального, залежність тільки від суб'єкта, діяльності його мозку, субстратною основою якої виступають нервові тканини (поки що невідомо, на якому рівні).

¹⁷ Ліндсей П., Норман Д. Переработка информации у человека. М., 1974, с. 209.

¹⁸ Веккер Л. М. Психологические процессы. Л., 1974, т. 1, с. 155.

¹⁹ Маркс К. Капітал. Т. I.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 66.

Щодо інформації, то у своїй «чистій формі» (Д. І. Дубровський) вона не може бути ні матеріальною, ні ідеальною (її ідеальний чи матеріальний характер залежить від природи сигналу, в якому вона втілюється). На допсихічному рівні відображення, а також в кібернетичних машинах, в яких моделюється не психіка, а інформаційні процеси, вона матеріальна, оскільки сигнальні процеси тут мають матеріальний характер. З переходом на рівень психічного відображення виникає суб'єктна, ідеальна форма репрезентації об'єктивної реальності, що надає інформаційним структурам характеру ідеальності.

Отже, розгляд проблеми ідеальності, зокрема ідеальності чуттєвого образу, в психологічному аспекті показує, що її правильне, діалектико-матеріалістичне осмислення передбачає визнання, по-перше, специфіки психічного відображення, особливстю якого є нематеріальна природа сигналів і відмінність останніх від нервових процесів, по-друге, того, що цими сигналами виступає модальність відчуттів, яка лежить в основі психічних явищ і становить форму їх існування, по-третє, розуміння того, що саме модальність надає психічним явищам такої якісної їх визначеності, як ідеальність. Тільки за умови врахування цієї специфіки психічного відображення, на рівні якого інформаційні процеси набувають ідеального характеру, можна правильно поставити питання про матеріальну основу генезису ідеального і його зв'язок з матеріальними процесами, що відбуваються в людському мозку.

* * *

Рассмотрение психологического аспекта идеальности чувственного образа дает возможность вскрыть некоторые механизмы генезиса идеального и его связь с материальным субстратом. Чувственный образ, взятый с психологической стороны, как бы складывается с двух качественных формообразований — модальности и информации, содержащейся в нем. Из этих двух компонентов носителем идеального выступает модальность, в которой с наибольшей степенью проявляются основные его признаки — принципиальное отличие от материального, неразрывная связь с субъектом, деятельностью его мозга, субстратной основой которой выступают нервные ткани. Это диалектико-материалистическое понимание специфики психического отражения объективной реальности, конституирующегося, в частности, в чувственном образе, способствует преодолению как узко-онтологического, так и гносеологического истолкования идеального.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

(Продовження на с. 99.)

- ФЕДЬ А. М. Эстетика поведения и быта школьников.— Киев: Рад. школа, 1981.— 144 с.
- Художественная культура и гармоническое развитие личности / О. К. Васюков, Н. В. Гончаренко, В. Е. Громов и др.— Киев: Наук. думка, 1982.— 240 с.
- ЦИБЕНКО О. М. Взаемозв'язок атеїстичного і естетичного виховання молоді.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.— 47 с.
- ШЕВЧЕНКО Г. П. Взаємодія мистецтва в естетичному вихованні підлітків.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.— 48 с.
- ШИТОВ Й. П. Природа художественной ценности.— Киев: Вища школа. Голов. изд-во, 1981.— 222 с.
- ШЛЯХОВА Н. М. Духовний світ сучасника: (Морально-етич. пошуки в сучас. рад. багатонац. прозі).— Київ; Одеса: Вища школа. Голов. вид-во, 1982.— 142 с.
- ШЛЯХОВА Н. М. Емоції і художня творчість.— К.: Мистецтво, 1981.— 102 с.
- Этика и эстетика: Респ. междувед. науч. сб. / Редкол.: Л. Т. Левчук (отв. ред.) и др.— Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1981.— Вып. 24. Нравственно-этические и эстетические проблемы развития социалистического общества. 1981.— 144 с.
- ВЫП. 25. Проблемы развития этики и эстетики в свете решений XXVI съезда КПСС. 1982.— 138 с.

І. В. БИЧКО, А. Г. ТИХОЛАЗ

ФЛОРЕНТІЙСЬКА АКАДЕМІЯ І РОЗКВІТ ГУМАНІСТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ ВІДРОДЖЕННЯ (До 550-річчя з дня народження М. Фічіно)

У цьому році відзначається 550-річчя з дня народження Марсіліо Фічіно — видатного мислителя італійського Відродження, засновника знаменитої Флорентійської академії. Доля була прихильною до творчої спадщини великого флорентійця: Фічіно не належить до тих філософів, імена яких згадуються тільки в зв'язку з круглими ювілейними датами. Інтерес істориків філософії і культури Ренесансу до різних сторін його творчості не згасає і не втрачає своєї глибини протягом століть. Цей інтерес пояснюється тим важливим місцем, яке посідає мислитель в культурі свого часу. До М. Фічіно цілком застосовна та характеристика, яку Ф. Енгельс дає діячам Відродження на сторінках «Діалектики природи»: «Це був найбільший прогресивний переворот з усіх пережитих до того часу людством, епоха, яка потребувала титанів і яка породила титанів щодо сили думки, пристрасті її характеру, щодо багатосторонності і вченості»¹.

Життя Фічіно проходило в самій гущині духовних пошуків епохи, тому його біографія стає часткою історії всього італійського Відродження. Його філософська концепція, будучи узагальненням досвіду попереднього розвитку ренесансної думки, становить цілий етап в розвитку духовної культури Відродження. Більше того, творчість Фічіно накреслила чимало тенденцій, які стали визначальними для дальшого розвитку філософії. Це дозволяє зробити висновок, що, вивчаючи життєвий шлях Фічіно і долю його вчення, ми отримуємо можливість певною мірою простежити долю усієї філософської думки італійського Ренесансу.

Філософські погляди Фічіно в цілому мають, безперечно, ідеалістичну спрямованість, релігійно-обмежений характер, що значною мірою зумовлено специфікою політичного і духовного життя епохи Відродження. Ця обмеженість знайшла відображення в спробах мислителя узгодити основні положення своєї філософії з догматами християнської релігії. Вона накладає негативний відбиток і на його прагнення дати філософське обґрунтування прогресивній для свого часу гуманістичній ідеології. Водночас філософія Фічіно має й чимало історично позитивних рис, серед яких — її антисхоластична спрямованість, пантеїстична тенденція, що стали одним з джерел пантеїзму Дж. Бруно, італійських натурфілософів та пізніших форм новоевропейського матеріалізму, зокрема матеріалізму Спінози.

Народився М. Фічіно 19 жовтня 1433 року в містечку Фільїно недалеко від Флоренції в сім'ї відомого хірурга Діотіфечі д'Аньоло (Фічіно — латинізована форма від Діотіфечі) — домашнього лікаря некоронованого «короля Флоренції» Козімо Медічі, меценатській діяльності якого багато чим завдячує розквіт культури тогочасної Флоренції. З сімейством Медічі, що зосереджувало навколо себе духовне життя ренесансної Флоренції, Фічіно був зв'язаний протягом всього свого життя. Освіту він здобув у Флоренції і Пізі, вивчаючи філософію і медицину. Уже перший твір, написаний Фічіно 1452 року, свідчить про досить глибоке знання Арістотеля, середньовічних арабських і латинських інтерпретаторів його вчення. Проте вся дальша наукова діяльність мислителя розгорталася у напрямі, докорінно відмінному від офіційної схоластичної «вченості». У тому ж таки 1452 році Фічіно був представлений К. Медічі, у домі якого він починає жити, де знайомиться з епікурейською традицією і навіть пише кілька лукреціанських творів (від яких він пізніше відірвався і старанно знищував всі рукописи). На цей же час припадає і перше знайомство з творами Платона (тоді ще латинською мовою), яке відіграло у його житті знаменну роль. Результатом

¹ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 326.

цих занять були «Наставови до Платонового вчення», написані 1456 року. В тому ж році Фічіно приступає до вивчення грецької мови.

У 1462 році сталася подія, яка багато в чому визначила всю дальшу долю вченого. К. Медічі подарував йому віллу Кареджі і кілька грецьких кодексів з творами Платона. Саме на віллі Кареджі склалося наукове товариство, що увійшло в історію під іменням Флорентійської Платонівської академії.

Слово «академія» не повинно викликати у нас уявлень про якікись строго організований науковий заклад. В гуманістичних колах того часу академією часто називали неформальне об'єднання людей, зв'язаних певною духовною спільністю. Так, Леонардо да Вінчі називав академією об'єднане навколо нього в Мілані коло архітекторів, поетів, юристів, лікарів, математиків — одним словом, людей найрізноманітніших спеціальностей. Такі неформальні спільності виступали центрами розвитку нової культури. Вони свідомо протиставлялись гуманістами цеховому корпоративізму середньовіччя.

У цьому розумінні не була винятком і Платонівська академія, очолювана Фічіно. Коло її учасників було досить широким і об'єднувало весь цвіт флорентійської культури того часу. Тут можна було зустріти таких філософів, як Джіроламо Бенів'ені, Аламаніо Донаті, Франческо ді Д'ячетто і ще зовсім молодого Джованні Піко делла Мірандола. Вихованцем академії був Лоренцо Медічі «Пишний». Незмінними учасниками зустрічей були політики П'єро Содеріні і Джованні Кавальканті, поети Крістофоро Ландіно і Анджело Поліціано.

З моменту заснування Академії Фічіно розпочинає вивчати Платона і літературу платонівського циклу в оригіналах, робить перші переклади з грецької мови (так званий Герметичний звід III ст. н. е.). У 1464 році Фічіно перекладає перші десять діалогів Платона, які читає біля ліжка вмираючого К. Медічі. Через чотири роки Фічіно завершує повний переклад Платона і починає писати власні праці на основі осмислення платонівської традиції. Протягом наступних п'яти років мислитель працює над своїм головним твором «Платонівське богослов'я, або про безсмертя душі», який став одним з шедеврів ренесансного неоплатонізму.

Як відомо, діячі Відродження прагнули поєднати свої ідеї з догматами християнства. В умовах неподільного ідеологічного і навіть політичного диктату церкви всякі відкриті виступи проти релігії жорстоко карались. Тому найпрогресивніші для свого часу положення мислителям доводилось розвивати під релігійною оболонкою, що, безсумнівно, негативно позначалось на ренесансній філософії. Водночас під зовнішньою релігійною оболонкою нерідко визрівали і висловлювались ідеї, які входили в суперечність з християнською ортодоксією. Внаслідок цього між церквою і ренесансним гуманізмом з кінця XV ст. назріває дедалі сильніший конфлікт, який згодом, після широкого розгортання Реформації (гуситський рух, селянська війна в Німеччині та інші події тогочасної історії), набуває форми відвертої і гострої ворожнечі. Тому не є безпрецедентним той факт, що й Фічіно, лишаючись головою Академії, 1473 року при підтримці Лоренцо Медічі стає священником, а 1484 — каноніком собору Санта Марія дель Фьоре.

Щоправда, священницька діяльність Фічіно була досить оригінальною — у своїх проповідях він твердив, що закон Мойсеїв ще до Христа був «виправлений» Сократом і Платоном, а деякі проповіді перетворювалися в коментарі до праць Платона. Це свідчить як про «неортодоксальність» релігійних уподобань флорентійця, так і про істотну несумісність його світоглядних ідеалів (хай навіть він сам не усвідомлював цієї обставини) з християнсько-середньовічною традицією взагалі.

В останні десятиріччя свого життя Фічіно поряд зі створенням власних праць багато уваги приділяє перекладацькій діяльності. У цей час він переклав твори Плотіна, Прокла, Ямвліха, Псевдо-Діонісія Ареопігита і написав до них коментарі.

Бурхливі 90-ті роки XV ст. проходять для Фічіно відносно спокійно. До правління Саванароли він поставився досить лояльно, що, однак, не завадило йому з властивою ренесансним діячам політичною несталістю проголосити Саванаролу (після смерті останнього) антихристом і «збудником народних пристрастей».

Помер Фічіно 1 жовтня 1499 року, залишивши численних учнів і послідовників, які продовжували започаткований ним неоплатонічний етап в розвитку філософської думки італійського Відродження.

Сучасними дослідниками умовно виділяються наступні етапи розвитку філософ-

ської думки епохи Відродження: гуманістичний (середина XIV—середина XV ст.), неоплатонічний (середина XV—початок XVI ст.) і натурфілософський (XVI—початок XVII ст.) Умовність цієї періодизації визначається як складністю встановлення хронологічних рамок, так і значними труднощами, що супроводжують спроби чітко кваліфікувати філософську орієнтацію того або іншого мислителя. Однак, незважаючи на всю умовність наведеної періодизації, не викликає сумніву те, що Фічіно вже застає певну традицію у філософії Відродження.

Яким же був ідейний матеріал, підготовлений ренесансним гуманізмом? У межах ідеології гуманізму були сформовані принципи, що визначили ту специфіку філософської думки Ренесансу, яка дозволяє оцінювати її як своєрідний, самостійний і цілісний етап у розвитку філософського знання, а не просто як завершення середньовічної чи початок новоєвропейської традиції. Гуманісти здійснили докорінну переорієнтацію філософського знання, поставили проблеми, розробка яких здійснювалася протягом всього Відродження. У зв'язку зі сказаним слід насамперед підкреслити антропоцентричну переорієнтацію не тільки філософії, а й усього світогляду загалом, на яку вказує саме поняття «гуманізм». Воно походить від Леонардо Бруні, який назвав нову світську науку про людину *studia humanitatis* від *humanus* (людський) на противагу божественному — *divinus*.

Світоглядні установки гуманістів істотно відрізняються від середньовічного розуміння людини. Перегляд традиційних уявлень відбувається тут, звичайно, не в руслі заперечення християнської доктрини: більшість гуманістів лишалась правовірними християнами і це було цілком природно для того часу. Визнаючи основні християнські догми про природу людини, гуманісти разом з тим докорінно змінили уявлення про її земне призначення, поставили питання про шляхи подолання дуалізму духу і тіла. Не аскет, який пригнічує свою плоть, а гармонійно розвинена людина, що узгоджує високу духовність і прекрасне тіло,— ось ідеал, проголошений першими ренесансними мислителями.

Зміна ідейних орієнтирів не могла не позначитись і на статусі філософського знання. Філософія, донині практично розчинена в теології, гуманістами вже не розглядається як служниця теології. Основною філософською дисципліною стає етика, витлумачена гуманістами в найширшому розумінні.

Прагнення гуманістів відмежуватись від традиційної схоластичної науки привело до постановки низки важливих для ренесансної думки проблем. Однією з них стала проблема мови нової культури. Формалізованим схоластичним трактатам було протиставлено не тільки багатство літературних жанрів, в яких гуманісти викладали свої ідеї (діалоги, листи, інколи до анонімних адресатів, памфлети, поеми), але й очищена від пізніших варваризмів латина, вельми далека від середньовічної.

Ще одним напрямом боротьби гуманістів проти старої науки була критика схоластизованого Арістотеля. Інколи гуманістів намагаються зобразити непримиренними противниками перипатетичної традиції. Це неправильно. Не проти Арістотеля, а проти схоластичної інтерпретації його вчення середньовічною філософією борються гуманісти. Останнє, поряд з необхідністю вироблення мови нової культури, змусило гуманістів звернутись до античної спадщини, що й викликало той культ античності, під гаслом якого розвивалось Відродження. Уже сам термін «відродження», вперше введений вжиток Джорджо Вазарі, свідчить про особливе ставлення діячів цієї епохи до античності. Відчуваючи зрозумілу неприязнь до теологізованого Арістотеля, гуманісти інтенсивно розшукують і вивчають тексти інших античних авторів, які належали до найрізноманітніших філософських напрямів. Звернення до античної культури слугувало справі обґрунтування нових антропоцентричних принципів, чому немалою мірою сприяли героїчна етика стародавнього світу, не зачеплена християнським дуалізмом, відсутність різкої грані між людським і божественним.

Творча переробка античної спадщини, створення власних оригінальних праць, які обґрунтовували б гуманістичні принципи, виводить мислителів Відродження на осмислення ширшого кола філософських питань. Стала гостро відчуватись потреба виходу за рамки етико-релігійної проблематики і звернення до галузі онтології (остання ігнорувалась раніми гуманістами). Від панеґіриків людській доблесті треба було перейти до серйозного теоретичного обґрунтування місця людини в космосі. Одним словом, ідейний матеріал, нагромаджений гуманізмом, потребував серйозної теоретичної обробки.

Чи могло це бути здійснено засобами однієї гуманістичної традиції? Гадаємо, що ні. І не тільки тому, що в межах гуманізму дедалі більша увага стала приділятися перекладацьким, філологічним і риторичним пошукам. Незважаючи на все багатство сформульованих гуманізмом ідей, тут не було вироблено єдиної всеохоплюючої теоретичної доктрини, здатної стати інструментом розв'язання назрілих проблем. Сам гуманізм лишається досить гетерогенним, позбавленим глибокого теоретичного принципу. Така теоретична доктрина й була запропонована флорентійським неоплатоністом, засновником якого став Фічіно.

Чому ж саме з платонічною традицією поєднується новий етап в розвитку філософії епохи Відродження? Всупереч досить поширеній думці про середньовіччя як про епоху неподільного панування перипатетизму, платонізм зовсім не був остаточно забутий у цей період. Вкажемо насамперед на християнську переробку неоплатонізму, здійснену вже в патристичній літературі, зокрема Августіном Аврелієм, Псевдо-Діонісієм Ареопагітом, а також на ортодоксальну інтерпретацію неоплатонізму в містиці Бонавентури і Бернара Клервоського. В основному до неоплатонічної традиції тяжіли і опозиційні рухи, які протиставляли дуалізові католицько інтерпретованого Арістотеля ідеалістичний монізм неоплатоніків, чия ідея еманации долала розрив між богом і світом. Опозиційна роль неоплатонізму щодо офіційної схоластики робила його особливо привабливим для гуманістів, які наділили Платона епітетом «божественний».

Неабияку роль у пропаганді платонізму серед італійських гуманістів відіграло відвідання Італії грецькими філософами-платоніками, серед яких особливо слід виділити Георгія Геміста Пліфона (Плетона). У відродженні платонізму Пліфон вбачав засіб перетворення як самої філософії, так і сучасної йому соціальної дійсності. Він навіть намагався на основі неоплатонізму створити нову релігію, яка поєднувала б усі існуючі релігії і навіть античний політеїзм. Значного впливу ідей Пліфона зазнав Козімо Медічі, згодом — один з ініціаторів створення Платонівської академії. Візит Пліфона був важливим ще й тому, що його ідеї продемонстрували гуманістам неоплатонізм як живе, сучасне їм вчення, а не як реставрацію минулих філософських побудов.

Існували, звичайно, й глибші, суто внутрішні причини звернення до неоплатонізму, приховані в самій природі цього філософського вчення. Неоплатонічна доктрина Єдиного, якій властива спрямованість на охоплення сходинок космічної ієрархії, використовувалась для філософського обґрунтування панівного становища людини у світі, розгляду індивіда як гармонійної єдності матеріального і ідеального, реалітації і обожнення тілесної природи людини, проголошеної середньовіччям «тюрмою духа». Будучи засобом обґрунтування індивідуального самоствердження людини, неоплатонізм Відродження істотно відрізнявся як від середньовічного, так і від античного неоплатонізму. Тут ми натрапляємо на своєрідний синтез, який поєднує космологізм античного неоплатонізму з розумінням людської духовності, привнесеним християнством. Виправдання земного буття самосвідомого індивіда в усіх його космічних устремліннях надає ренесансному неоплатонізму специфічно гуманістичного характеру.

У неоплатонізмі Ренесансу людина мислиться як матеріальна природна істота, обґрунтуванню чого і слугує антична спадщина, але це вже не просто природна істота, а особистість, яка стверджує себе в своєму індивідуальному самостійному, неповному духовності існуванні. Людина не просто «образ і подоба», жалюгідна копія божественної досконалості, вона є самоцінною і цілком чітко усвідомлює цю самоцінність. На противагу античному космологізму і середньовічному теоцентризму ренесансна версія неоплатонізму обґрунтовує антропоцентризм, ставить людину в центр космічної ієрархії. Цим визначається прогресивність італійського неоплатонізму, незважаючи на його історично зумовлений ідеалізм та теологізм.

Фічіно чітко усвідомлював, що обґрунтування гуманістичних ідеалів потребує попереднього розв'язання низки кардинальних філософських проблем. Центральна серед них — проблема місця людини у світі — передбачала у душі того часу осмислення питання про відношення бога і світу, тобто формулювання специфічного контексту проблеми, щодо якої Ф. Енгельс підкреслював, що основне питання філософії «могло бути поставлене з усією різкістю, могло набрати всього свого значення лише після того, як населення Європи пробудилося від довгої зимової сплячки християнського серед-

новівчя. Питання про відношення мислення до буття,— про те, що є первинним: дух чи природа,— це питання, яке відіграло, зрештою, велику роль і в середньовічній схоластиці, всупереч церкви набрало гострішої форми: чи світ створений богом, чи він існує одвічно?² На подолання характерного для християнського креаціонізму розриву між творцем і творінням, богом і матеріальним світом і спрямовує насамперед свої зусилля Фічіно.

Акт творення богом світу «з нічого» — одне з вихідних положень християнської теології — Фічіно взагалі не розглядає (хоча відкрито і не піддає сумніву). На його думку, бог творить світ, мислячи самого себе,— світ одвічно міститься в богові, ставлячи неподільну єдність з ним. Всесвіт, отже, розривається в собі, але не відділяється від бога, якого Фічіно по суті отожднює з єдиним неоплатонізму. Світ лише «розгортається» у вигляді низхідних ступенів космічної ієрархії. Таких ієрархічних ступенів Фічіно вирізняє п'ять — єдине (бог), космічний розум (ангел), світова душа, якість, матерія (тілесна маса). Бог, в тлумаченні Фічіно,— початок, середина і межа Всесвіту: «Початок,— оскільки він створює речі; середина,— оскільки приваблює створене до самого себе; межа,— оскільки повернутому надає досконалості»³.

Процес «розгортання» бога у світ змальовується Фічіно в термінах неоплатонічної теорії еманції, завдяки чому природа (матеріальна за змістом) позбувається тих негативних атрибутів, якими наділяла її традиційна християнська теологія. Матерія, з погляду гуманістичного неоплатонізму, сама по собі не є злом, оскільки притаманна божественній першоєдності як нижчий ступінь її сходження до множинності природного буття (не можна ж допустити зло притаманим самому богові). Матерія лише містить в собі можливість зла.

Згідно з Фічіно, бог є всезагальна природа речей. Обґрунтування цієї тези присвячено окремий розділ «Платонівського богослов'я», який називається «Бог — скрізь». Хоча такий підхід, на перший погляд, є типово пантеїстичним, більшість спеціалістів схильється до думки, що у Фічіно намічається лише тенденція до пантеїзму, реалізована згодом наступною гуманістичною думкою. Та й сам Фічіно прагне всіляко відмежуватися від можливих звинувачень у пантеїзмі, який розглядав офіційною схоластичною теологією як недопустима ересь. Так, свою тезу «бог — скрізь» Фічіно витлумачував наступним чином: бог перебуває всюди, оскільки він сам є цим «всюди», яке «охоплює» як самого бога, так і все суще. Він містить, не будучи вміщуваним, оскільки сам і є цією здатністю вміщувати.

Пантеїстичні концепції епохи Відродження мали переважно матеріалістичний характер. Фічіно ж не був матеріалістом, хоча його боротьба проти ортодоксального християнського креаціонізму, прагнення подолати дуалістичний бар'єр між богом і світом (насправді — між людиною і світом) підготували ґрунт для пантеїстичного матеріалізму Дж. Бруно і наступних більш розвинутих форм матеріалізму в новоевропейській філософії.

Космічна ієрархія Фічіно не зводиться до простої констатації існування п'яти існуючих одна поряд з одною незалежних і статистичних ступенів. Між ступенями космічної ієрархії здійснюється постійний динамічний зв'язок — «духовний круговорот» від бога до світу і від світу до бога. «Якщо бог вабить до себе світ, а світ вабитьсь богом, існує один безперервний потік, що бере початок від бога, протікає через світ і зрештою завершується в богові і який ніби якийсь коло повертається туди, звідки виходить»⁴. Перехід від єдності божественного буття до множинності речового світу реалізується через розум, що характеризується як «вмістилище» форм усіх можливих речей, як «непорушна множинність». Першообрази, що містяться в розумі, втілюються у матеріальному світі через діяльність третього елемента космічної ієрархії — душі, яка у філософії флорентійського неоплатонізму посідає особливе місце.

Душі відведено місце «посередника» в ієрархії буття, вона «звідусіль третя». Перехід від непорушного світу першообразів до рухомого світу матеріальних речей може реалізувати тільки душа, якій притаманні властивості протилежних ступенів ієрархії: вона і єдина і водночас здатна породжувати безліч одиничних речей. Сама

² *Енгельс Ф.* Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 271.

³ *Фічіно М.* Коментарій на «Пир» Платона. О любови.— В кн.: *Естетика Ренессанса: В 2-х т. М., 1981, т. 1, с. 150.*

⁴ Там же, с. 151.

душа є джерелом руху і життя космосу. Витлумачена таким способом душа, конкретним носієм якої виступає людина, по суті виявляється тотожною природі (таке отожднення неодноразово проводить і сам Фічіно). Саме тут реалізується головна установка його світогляду: проголошення природи, а не бога головною реальністю буття (при формальному збереженні космічного повновладдя бога), хоча сам цей факт навряд чи цілком усвідомлювався флорентійськими неоплатоніками. У цьому ж контексті реалізується й інша важлива настанова гуманістичного світогляду — конкретизація істотних характеристик природного буття у специфічних особливостях людини. Остання риса знайде своє послідовне завершення в творчості молодшого сучасника Фічіно (і також члена Флорентійської академії) Дж. Піко делла Мірандоли.

Картина «саморуху» космосу, змальована Фічіно, як і наслідки, до яких вона приводить, вступали у явну суперечність з панівними у середньовіччі уявленнями про періодизацію. Вчення про вищість природи у космічній ієрархії буття (розуміння природи як «майстра, що зсередини організовує матерію») надавало природі небезпечного, — з офіційного церковного погляду, — статусу незалежного від бога існування.

Світова душа, твердить Фічіно, встановлює той духовний взаємозв'язок всіх рівнів ієрархії, що виступає як «духовний круговорот» або любов. Любов є однією з головних категорій гуманістичної філософії Фічіно. Пронизуючи всі ступені ієрархії, вона перетворює світ на прекрасне, гармонійно організоване ціле. Будучи явленою у світі, любов виступає як краса. В результаті, і сам світ виступає вже не просто як творчість, що протистоїть богу як своєму творцеві, а як одухотворений любов'ю світ краси. Любов і духовний коловорот стають сніонімами, любити відтепер означає вступати у цей коловорот, а сама участь у цьому створеному за законами краси світові є насолода. «Одне й те ж коло, що веде від бога до світу і від світу до бога, зветься трьома іменнями. Оскільки воно починається в богах і до бога вабиться — красою; оскільки переходячи у світ, захоплює його — любов'ю; а оскільки, повернувшись до творця, з'єднує з ним його творіння — насолодою»⁵. Тим самим Фічіно по суті реабілітує тілесну, земну красу, проголошуючи її сьйвом божественного блага⁶.

Краса світу тут вже не є антиподом божественної духовної досконалості, а скоріше її явленістю у прекрасних чуттєвих формах. Тим самим теоретично обґрунтовується відродження античного культу людського тіла, характерне для художньої практики Ренесансу. Однак це вже не просто культ пластичної форми, а культ саме людського тіла, що втілює в собі вищу духовну досконалість. «Язичництво і християнство, — відзначає О. Ф. Лосев, — зливаються у Фічіно в неподільний потік і в людському переживанні, і в самому бутті. Язичська нагота визнається уся повністю. Але водночас вона надзвичайно одухотворюється і закликає у вищі сфери духу і буття»⁷. Так Фічіно приходить до обожнення людини, перетворюючи свою філософію на теоретичне обґрунтування гуманістичного антропоцентризму.

Людина проголошується у Фічіно вершиною божественного творення не тільки тому, що вона здатна «споглядати» бога «явленням у красі світу». Її уподібнюють богам завдяки творчій могутності, здатній перетворювати навколишній природний світ. Своєю діяльністю людина перетворює природні стихії, причому, на відміну від тварин, не просто використовує їх, але й підпорядковує своїм творчим задумам. Пануючи над всіма живими істотами, людина сама стає свого роду богом — богом нерозумних тварин, богом стихій, богом усіх перетворюваних і змішуваних нею матеріальних речей. Кажучи про уподібнення людини до свого творця, філософ на сторінках «Платонівської теології» готовий допустити, що людина здатна була б повторити навіть акт божественного творення, якщо б у її розпорядженні були відповідні засоби. Людському пануванню над світом немає меж не тільки у просторі, але й у часі: «Якщо сімдесятирічний старик вважається мудрим завдяки своєму величезному життєвому досвіді, то якою мусить бути мудрість того, чне життя охоплює тисячу або три тисячі років. І справді, можна сказати, що людина прожила стільки тисячоліть, скільки вона охопила своїм знанням історії»⁸, — пише Фічіно у листі до Поджо Браччоліні. І, нарешті, найвищим виявом людської могутності є її здатність «панува-

⁵ Там же, с. 151.

⁶ Там же, с. 152.

⁷ Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. М., 1978, с. 325.

⁸ Идея эстетического воспитания. М., 1973, т. 1, с. 312.

ти над самою собою», панувати не тільки над своїми пристрастями, але й над цілими народами.

Філософська система Фічіно, що стала своєрідним гімном людині, відіграла прогресивну роль у розвитку філософської думки Відродження. Навіть синтезуючи неоплатонізм з певними елементами християнства, Фічіно пропонує явно неприйнятне для традиційної теології вчення про «загальну релігію». Із «служниці богослов'я» філософія переводиться ним у ранг його «сестри», у «вчену релігію». Таке тлумачення релігії було виявом буржуазної віротерпимості і теоретично готувало можливість наступної історичної критики походження і розвитку релігії.

Значення діяльності Фічіно для розвитку культури Відродження полягало не тільки у звеличенні до космічних масштабів ролі людини у світі. Неоплатонізм флорентійського гуманіста, розвинутий у деяких своїх істотних моментах Піко делла Мірандолюю, містив у собі тенденції, що прямо виводили на проблематику натурфілософських вчень XVI ст., які склали останній — третій етап у розвитку філософії Відродження. Перехід до цього етапу відбувався через заперечення таких центральних моментів раннього і флорентійського гуманізму, як антропоцентризм і пантеїзм. Така форма розвитку багато в чому зумовлювалась обставинами боротьби між феодалією і буржуазною ідеологією, що надзвичайно загострилася в XVI ст. Будучи нездатною активно («на рівних») протистояти натиску буржуазних ідей, ідеологи відмираючого феодалізму, з одного боку, посилюють ідеологічні репресії. Це виявилось, зокрема, в активізації «святої інквізиції», організації у 1540 р. Ігнатієм Лойолою ордену ієзуїтів, постанові Тридентського собору та інших акціях, що становить зміст так званої контрреформації. З другого боку, вони прагнуть «притосуватись» до нової ідеологічної ситуації, надаючи своїм ідеологічним конструкціям більш «сучасного» (гуманістичного) вигляду. І це частково вдається, оскільки гуманістичні діячі (особливо раннього періоду) виражали свої антропоцентристські ідеї мовою, термінологічно близькою до абстрактної суб'єктивності християнства. Вказану обставину спеціально підкреслює Ф. Енгельс, виділяючи ту думку, що «перша форма буржуазного просвіщення, «гуманізм» XV і XVI століть, у своєму дальшому розвитку перетворилася в католицький єзуїтизм». «Це перетворення в свою протилежність, це досягнення кінця кінцем такого пункту, який полярно протилежний вихідному, становить природно неминучу долю всіх історичних рухів, учасники яких мають невиразне уявлення про причини і умови їх існування і тому ставлять перед ними чисто ілюзорні цілі. «Іронія історії» невблаганно вносить тут свої поправки»⁹. Загострення ідеологічної боротьби у XVI ст. спричинило відмежування філософів Відродження не тільки від абстрактної духовності і суб'єктивності християнсько-середньовічної традиції, а й від антропоцентризму, пантеїзму і гуманістичної суб'єктивності перших етапів філософії Відродження взагалі. Боротьба проти абстрактної суб'єктивності християнства призводить, за характеристикою Ф. Енгельса, до «протилежної однобічності; суб'єктивності була протиставлена об'єктивність, духові — природа, спіритуалізму — матеріалізм, абстрактно-одниничному — абстрактно-загальне, субстанція»¹⁰. І все ж, незважаючи на «натуралістично-дійстичну трансформацію основних принципів ренесансного гуманізму, гуманістична філософія Фічіно може істотно сприяти розумінню італійської натурфілософії XVI ст. (Леонардо да Вінчі, Галілео Галілей та ін.), а через неї і матеріалістичної філософії Нового часу аж до пантеїстичного ренесансу Б. Спінози і від нього до панлогізму Г. Гегеля, що приводить нас впритул до сучасної філософії.

Ідеї Фічіно надихали багатьох діячів культури не тільки Відродження, але й наступних епох. Сучасні дослідники зустрічають відголос цих ідей у Мікеланджело і Бруно, Ботічеллі і навіть Шефтсбері. Скоро після смерті Фічіно величезною популярністю стали користуватися численні «Діалоги про любов», що імітували «Коментар на «Пир» Платона». Виразний вплив метафізики світла Фічіно відчувається у природничодослідницьких творах Леонардо да Вінчі. Значна частина математичних ідей Л. да Вінчі формувалась під впливом учення Фічіно про математику як посередницю між ідеєю і матерією.

⁹ Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 20, 21.

¹⁰ Енгельс Ф. Становище Англії. Вісімнадцяте століття.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 560.

Безперечним є вплив поглядів Фічіно на творчість Сандро Ботічеллі. Його «Надходження Венери» можна вважати безпосередньою ілюстрацією фічінівських ідей. У «Коментарі на «Пир» Платона» міф про народження Венери з морської піни тлумачиться як процес запліднення богом душі, що породжує з себе красу-Венеру. Три грації, які розглядалися флорентійським неоплатоніком як три іпостасі Венери, як втілення краси, наділяються атрибутами, що ототожнюють їх з самою Венерою: «краса», «любов», «наслода». Паралелі з цими ідеями виразно простежуються в картині Ботічеллі «Прімавера» («Весна»).

Прикладів таких впливів можна навести чимало, і всі вони свідчитимуть про великий творчий потенціал, закладений у філософській спадщині Марсіліо Фічіно, про важливе місце, яке посідають його ідеї в культурі Ренесансу.

Свого часу Фічіно писав: «Людина прагне зберегти своє ім'я у пам'яті нащадків. Вона страждає від того, що не мала можливості уславитися в минулі часи, а у майбутньому вона не може отримати шану від усіх народів»¹¹. Вивчення творчої спадщини засновника Флорентійської академії є істотним для поглибленого осмислення філософії і культури Ренесансу і наступних епох.

* * *

Марсіліо Фічіно, 550-летие со дня рождения которого отмечается в этом году, принадлежал к числу крупнейших деятелей культуры и философии итальянского Ренессанса. С его именем связано начало неоплатонического этапа развития философии эпохи Возрождения.

Творчество Фічіно, сочетавшего неоплатонические идеи с принципами ренессансного гуманизма, носило ярко выраженный антишколистический характер. Пантеистические тенденции, содержащиеся в воззрениях Фічіно, были позднее развиты такими философами, как Пико делла Мирандола, Патрици, Бруно. Его идея «всеобщей религии» вступила в противоречие с ортодоксальным богословием и подготовила возможность последующей исторической критики происхождения и развития религии. Созданная Фічіно Платоновская академия во Флоренции сыграла значительную роль в развитии науки и просвещения в возрожденческой Италии.

Влияние идей Фічіно ощутили на себе многие видные деятели культуры эпохи Возрождения.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

(Закінчення. Початок — на с. 91)

- ЯРАНЦЕВА Н. О. Інтернаціоналістський пафос, взаємодія і взаємозбагачення радянського мистецтва.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1982.— 48 с.
- АНДРУЩЕНКО В. П., ГУБЕРСЬКИЙ Л. В. Комуністичний світогляд — основа соціалізації особи.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.— 48 с.
- АНУФРІЄВА Р. А. Праця в системі цінностей соціалістичного способу життя.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.— 16 с.
- БОЙТКО В. И. Актуальные проблемы психологической науки.— Киев: О-во «Знання» УССР, 1982.— 48 с.
- БОЙТКО В. И., РЫБАЧЕНКО В. Ф., ЖЕЛТОВБРЮХОВА Р. М. Социальные и психологические аспекты управленческого труда.— Киев: РДЭНТП, 1982.— 20 с.
- ВОЛОВИЧ В. И. Социологические исследования в идеологической работе.— Киев: Политиздат Украины, 1981.— 175 с.
- ГРИЩЕНКО К. К. Управление как сфера приложения общественного труда: (Соц.-психол. аспекты).—Киев: РДЭНТП, 1981.— 18 с.
- ДОНЧЕНКО О. А., СОБОЛЄВА Н. И. Світогляд, потреби, діяльність.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981.— 15 с.
- ЕНДАЛЬЦЕВ В. С. Выбор профессии: Социал., экон. и пед. факторы.—Киев; Одесса: Вища школа. Голов. изд-во, 1982.— 151 с.
- ЗАЕЦ Р. В., КОЛЧАНОВ В. Л. Моделирование социально-экономического развития многофункционального города.—Киев: О-во «Знання» УССР, 1981.— 23 с.

¹¹ Цит. за: Монье Ф. Опыт литературной истории Италии XV века: Кватроченто. СПб., 1904, с. 37.

Ю. Д. ПРИЛЮК, М. ЯЦЕНКО

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ ЯК ЗАСІБ БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ДИВЕРСІЇ

Серед численних прийомів підривної діяльності антикомуністів та антирадянщиків один з найуживаніших — ідеологічна диверсія: потаємне внесення до комунікаційної інфраструктури соціалістичного суспільства інформації, чужорідної нашій ідеології, політиці, моралі, з метою ідейного, політичного, морального підриву соціалізму «зсередини». Ідеологічна диверсія — це традиційний для буржуазних пропагандистів спосіб наступу на марксизм-ленінізм, розрахований не на концептуальну полеміку і не на відкриту боротьбу ідей, а на підступну його дискредитацію, перекручення, на дезінформацію і відверті наклепи на теорію і практику наукового комунізму. Нині, коли точиться глобальна боротьба за уми і серця людей, майбутнє людства залежить великою мірою від результату цієї ідеологічної боротьби. «Звідси зрозуміло, як винятково важливо вміти донести в дохідливій і переконливій формі правду про соціалістичне суспільство, про його переваги, про його мирну політику до найширших народних мас в усьому світі. Не менш важливо вміло викривати брехливу, підривну імперіалістичну пропаганду»¹, — підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Ю. В. Андропов.

До ідеологічної диверсії наші класові вороги вдавалися завжди, починаючи з перших кроків Радянської країни до соціалізму. «Не можна забувати ні на хвилину, — попереджав В. І. Ленін ще в 1918 році, — що буржуазна і дрібнобуржуазна стихія бореться проти Радянської влади двоюко: з одного боку, діючи ззовні, прийомами Савінкових, Гоців, Гегечкорі, Корнілових, змовами і повстаннями, їх брудним «ідеологічним» відображенням, потоками брехні і наклепів у пресі кадетів, правих есерів і меншовиків; — з другого боку, ця стихія діє зсередини, використовуючи всякий елемент розкладу, всяку слабкість для підкупу, для посилення недисциплінованості, розпушеності, хаосу»².

Мірою зміцнення реального соціалізму, який не раз доводив свою здатність ефективно протистояти ідеологічним диверсіям, технологія інформаційно-підривної діяльності помітно еволюціонувала. Над її «вдосконаленням» працюють нині тільки в Сполучених Штатах цілі інститути й дослідницькі центри. Сьогодні, силкуючись перекреслити хельсінкські домовленості, США прагнуть надати ідеологічній диверсії мало не офіційного статусу, піднести її до рангу державного політичного курсу. На це спрямована, зокрема, проголошена рейганівською адміністрацією президентська «Програма демократії і публічної дипломатії», яку Радянський Союз кваліфікував як «глобальну ідеологічну диверсію»³. У США створено спеціальний координаційний центр, визначені конкретні напрями й методи підривної діяльності.

Імперіалізм намагається підвищити «руйнівну силу» своїх диверсій, зробити досяжними для ідейної інтоксикації всі галузі життєдіяльності соціалістичного суспільства. Сьогодні «ми маємо справу із

¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р. К., 1983, с. 7.

² Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 184.

³ Заявление ТАСС. — Правда, 1983, 18 февр.

спробами організувати проти нас справжню інформаційно-пропагандистську інтервенцію, перетворити радіо- і телевізійні канали в знаряддя втручання у внутрішні справи держав і проведення підривних акцій.

Ось чому необхідно широко розгорнути наступальну контрпропагандистську роботу не тільки на міжнародній арені, а й всередині країни. Партійні комітети повинні ясно уявляти: що, в якій формі і на яких каналах намагається протягти до нас противник, давати його вилазкам своєчасну і доказову відсіч⁴. Ця настанова червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС націлює суспільствознавців на викриття тих прийомів, з допомогою яких наш класовий противник намагається використати канали спілкування (комунікації) людей для підривних антисоціалістичних акцій.

Нині для ідеологічних диверсій проти країн соціалізму спецслужбами та пропагандистськими центрами імперіалістичних країн створений розгалужений механізм, до якого входять численні комунікаційні мережі: тисячі теле- і десятки тисяч радіостанцій, потужна індустрія друкованого слова. Для поширення підривних антикомуністичних ідей активно використовуються торгівля і туризм, спорт і листування, культурний обмін та інші канали міжнародного спілкування. «Наші ідейні противники постійно змінюють тактику своєї підривної діяльності,— підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький,— намагаючись перенести «психологічну війну» на нашу територію, розмивати класову свідомість радянських людей»⁵.

Інформація є одним із універсальних елементів життєдіяльності суспільства. За соціалізму обмін нею доносить, образно кажучи, будь-який імпульс суспільного життя до кожної соціальної ланки чи осередку, буквально до кожної людини, створює можливість для спільного й узгодженого існування і діяльності мільйонів людей, здійснює інформаційне забезпечення економічної і оборонної могутності суспільства, його ідейної й морально-політичної єдності. Соціальна комунікація — це інформаційний механізм суспільної організації. Отож, вдосконалення спілкування людей є однією з передумов поліпшення організації і управління. І навпаки, порушення нормального, збалансованого функціонування цього механізму відразу ж позначається на організованості соціальної системи. Якщо з цього боку поглянути на підривну дію ідеологічної диверсії, стає очевидним, що основна її мета — це внесення в соціалістичне суспільство через його комунікаційну інфраструктуру «заряду дезорганізації», націленого на дестабілізацію суспільного виробництва, суспільної свідомості, управління тощо.

Для того, щоб здійснити таке «внесення» чужорідних нам ідей, організатори буржуазних ідеологічних диверсій надають цим ідеям відповідного камуфляжу. Різні прийоми цього камуфляжу є елементами свого роду «альтернативної інфраструктури», яку намагаються використати для протидії комунікаційній інфраструктурі соціалістичного суспільства, витісняючи і підмінюючи той чи інший її елемент, щоб у такий спосіб поступово змінювати її соціалістичний характер і політичну орієнтацію. Це може здійснюватися як шляхом розміщення підривних засобів масової комунікації переважно за кордоном (як, наприклад, під час «угорських подій» в 1956 році), так і всередині «країни-реципієнта» (як це було, зокрема, в ЧССР в 1968 і 1969 роках і в ПНР в 1980—1981 роках). В обох випадках інформаційно-

⁴ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії: Доп. на Пленумі ЦК КПРС, 14 черв. 1983 р.— В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, с. 49.

⁵ Щербицький В. В. Про завдання партійних організацій республіки, які випливають з доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова «Шістьдесят років СРСР»: Доп. на зборах республіканської партійної організації.— Радянська Україна, 1983, 26 берез.

підривна діяльність організується таким чином, щоб досягти, з одного боку, якомога повнішої підміни комунікаційної інфраструктури соціалістичного суспільства; а з другого — якомога натуральнішої імітації інформаційного обміну в цьому суспільстві.

Цим діям звичайно передують широке використання опосередкованої соціальної комунікації (через торгівлю, експортно-імпортні зв'язки, культурний обмін тощо) для «підготовки» громадської думки, масової свідомості до «сприймання» антисоціалістичних ідей.

Тут основна роль надавалася вже іншому компонентові — засобам масової комунікації, насамперед підривним «радіоголосам». Їх часто доповнювали, так би мовити, «телеголоси», адже, скажімо, ефір над ПНР, НДР, ЧССР та деякими іншими соціалістичними країнами «протріюється» буржуазними телепередавачами. Видавалась і контрабандно переправлялась чимала за обсягом антисоціалістична література, листівки тощо. Це підтверджується і відомими історичними прецедентами, і сучасною практикою антикомуністичної, підривної діяльності. Так, у 50—60-ті роки на територію СРСР, країн соціалістичної співдружності було доставлено сотні мільйонів примірників антисоціалістичних листівок на повітряних кулях. Організація Сполученими Штатами систематичної «радіоблокади» Куби була розпочата зі створення радіостанції, цинічно названої ім'ям кубинського національного героя Хосе Марті, і будівництва ще декількох передавачів у Флориді й на островах Карибського моря. Систематична підривна антиафганська пропаганда була розгорнута з виходом в ефір 11 передавачів радіостанції «Радіо вільного Кабула», розміщеної на території Пакистану⁶. У Сальвадорі в 1982 році, коли починався широко розрекламований «генеральний наступ» військ хунти на бази патріотів, в ефір уперше вийшла проурядова радіостанція, яка, маскуючись під радіостанцію повстанців, прикриваючись її позивними «Радіо «Венсеремос» («Радіо «Ми переможемо»), намагалася поширювати серед населення брехливі чутки і наклепи на партизанів⁷. Подібним же чином ЦРУ готувало ґрунт для повалення у Гватемалі законного уряду Арбенса в 1954 році.

Ще показовіші приклади для аналізу спроб використання масових комунікацій в буржуазній ідеологічній диверсії дають відомі події в Угорщині (1956 р.), Чехословаччині (1968—1969 рр.) і Польщі (1980—1981 рр.). У цих країнах створення «альтернативної» (підривної) комунікаційної системи теж розпочиналося (якщо не брати до уваги опосередкованої комунікації) з розгортання мережі засобів масової інформації. Спочатку вона базувалася на закордонних «радіоголосах», пресі (передусім — емігрантській) тощо, які на певному етапі неодмінно «доповнювалися» легальними чи підпільними передавачами, підривними газетами й журналами, так би мовити, місцевого виробництва, антисоціалістичною літературою, листівками тощо. Так, мовлення на Угорщину вела переважно Бі-бі-сі, яка заодно координувала закордонні підривні джерела масової комунікації, розміщені, зокрема, на території Італії, ФРН та інших капіталістичних країн. Їхня діяльність була організована у сподіванні на сильну «п'яту колону» в УНР, адже у 1956 р. минуло тільки трохи більше десяти років з часу ліквідації там фашистського режиму. Стратегічний задум, що лежав в основі контрреволюційних виступів у НДР 1953 р. та в УНР 1956 р., із солдафонською простотою виказав колишній головкомандуючий сухопутними збройними силами США в Західній Європі і американськими окупаційними частинами в Західній Німеччині генерал Л. Д. Клей: «У нас є можливість підірвати авторитет

⁶ Известия, 1983, 27 марта.

⁷ Известия, 1982, 27 ноября. Щоправда, незважаючи на майже поголовну неписьменність, трудящі сальвадорці невдовзі навчилися розпізнавати «радіопіратів» і охрестили їхні передачі «Радіо «Ментіремос» («Радіо «Ми брешемо»).

місцевих комуністичних режимів і допомагати підготуватися до дня визволення тим, хто залишився у пастці за залізною завісою»⁸.

З часом сподіванка на ті залишки експлуататорів, для яких соціалізм виявився «пасткою», поступилася місцем гнучкішій стратегії ідеологічних диверсій — а це, в свою чергу, спричинило ретельнішу підготовку інформаційної бази для її здійснення. Так, приміром, набагато більше уваги було приділено буржуазними ідеологічними диверсантами створенню розгалуженого каркасу з масових комунікацій для «альтернативної» (антисоціалістичної) системи інформаційного обміну, коли наприкінці 60-х років готувався контрреволюційний заколот у Чехословаччині. Скажімо, у 1968 році на ЧСРР вели підіривне мовлення 16 радіостанцій протягом 167 годин щодоби, на 88 частотах, переважно чеською і словацькою мовами. Десятки підпільних радіостанцій на території ЧСРР транслювали закордонні і вели власні передачі, в яких закордонна інформація доповнювалась «місцевими подробицями», коментарем і роз'ясненнями стосовно «специфіки місцевого сприймання». Буржуазними «режисерами» було вперше використане підпільне телебачення, яке працювало за тією ж методикою, що й підпільне радіо. Вперше в широких масштабах було налагоджено постачання з-за кордону запчастин для підпільних друкарень, цілих телестудій, радіопередавачів, які за єдиним погодженим планом частинами завозилися західними «туристами», «дипломатами», «спортсменами», «митцями» і вже потім монтувалися на місці. Взагалі, політична ситуація в ЧСРР наприкінці 60-х років характеризується тим, що на момент її крайнього загострення влітку 1968 року в руках контрреволюціонерів були практично всі національні засоби масової комунікації⁹.

Ця надзвичайно гостра ситуація у боротьбі сил соціалізму з контрреволюціонерами була, як показує аналіз, зроблений в «Уроках кризового розвитку...», одним із вирішальних, переломних моментів в історії «чехословацьких подій» 1968 року. Імперіалізм організував «радіоблокаду» ЧСРР. Це була теж одна з нових тенденцій в діях антисоціалістичних сил, які, маючи фактичну монополію на засоби масової комунікації всередині ЧСРР і потужні передавачі у ФРН та деяких інших західноєвропейських країнах, так вели передачі, що ефір на всіх радіодіапазонах і частотах був заблокований контрреволюційним мовленням і населення було майже зовсім позбавлене об'єктивної, правдивої інформації про політичне становище в країні.

Розвиток подій 1968 року в ЧСРР показує, що перехід від імітації спілкування до прямої підміни комунікаційної інфраструктури соціалістичного суспільства — «альтернативною» — це неодмінний момент розгортання антисоціалістичної діяльності, визначений самою її логікою. Будь-яка недооцінка¹⁰ гострополітичного завдання — відсічі і наступальної протидії інформаційно-підіривним діям антикомуністів — неминуче призводить до подальшого загострення політичної ситуації. «Коли слабшає керівна роль компартії, виникає небезпека зісковзування до буржуазно-реформістського шляху розвитку. Втрачається зв'язок партії з народом — і у вакуумі, який виник, з'являються самозвані претенденти на амплуа виразників інтересів трудящих»¹¹, — вказує товариш Ю. В. Андропов.

Так сталося, зокрема, в ЧСРР в 1968 році, коли майже вся система масових комунікацій була загарбана антисоціалістичними силами

⁸ New-York Times, 1952. March, 19, N 52.

⁹ Див.: Уроки кризового розвитку в Компартії Чехословаччини и обществе после XIII съезда КПЧ. М., 1971, с. 10.

¹⁰ «На словах часто говорилося про небезпеку ідеологічних диверсій, але конкретних кроків не було зроблено...» (цит. за: Уроки кризового розвитку... с. 10).

¹¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, с. 20.

і наводнивала свідомість людей тими самими морями наклепів і вит-
тям злоби¹², про які як про найхарактернішу ознаку антикомуністич-
ної пропаганди говорив свого часу В. І. Ленін. Відкритий наступ на
соціалізм розгортався повним ходом. Однак, коли події пішли не за
сценарієм буржуазних ідеологічних диверсантів і країни — учасниці
Варшавського договору подали братню допомогу ЧССР, антисоціалі-
стичні джерела масової інформації в Чехословаччині і на Заході
розгорнули розгніздану кампанію наклепів, підбурюючи населення до
зброї, до терору. В щоденних «радіоестафетах» — а в них, звичайно,
брали участь 15—20 чехословацьких радіо- чи телестанцій — заклики
до терору, підбурювання до знищення комуністів, шовіністичні й на-
ціоналістичні лозунги, вигадки про пограбування, реквізицію продо-
вольства тощо тиражувалися стоголосим лементом, що мав збуджу-
вати страх, невіру, паніку серед населення¹³.

Як бачимо, якщо для інформаційної підготовки контрреволюційно-
го путчу в Угорщині було характерне переважне використання за-
кордонного підривного мовлення й преси тощо, то для подій 1968 року
в ЧССР — вже майже повна¹⁴ монополізація противниками соціалі-
зму мережі масових комунікацій, які є виключно важливим знаряд-
дям влади і управління, засобом масово-політичного виховання, од-
ним з інститутів соціалістичної демократії.

Ця тактика і стратегія антикомуністів призвела, як відомо, до
крайнього загострення політичного становища в країні та й у всій
Європі. Однак вона все ж не дала їм сподіваного повного контролю
над усією комунікаційною інфраструктурою. Зокрема, з усіх її ком-
понентів — опосередкованого обміну, систем масової та міжособової
комунікації — ідеологічним диверсантам не вдалося ефективно під-
ключити до своєї підривної діяльності систему міжособової комуніка-
ції. Сподіваючись зливою масової інформації оглушити, придушити й
підпорядкувати міжособове спілкування, буржуазні ідеологічні дивер-
санти намагалися маніпулювати громадською думкою, загострювати
психологічний клімат в країні, нав'язувати масі негативні емоціональні
стереотипи, роздмухувати націоналістичні, антирадянські настрої тощо.

Їхній розрахунок ґрунтувався передусім на американських док-
тринах «мас медіа», «масового суспільства», «масового споживання»
та ін., розроблених свого часу для потреб реклами (в тому числі —
й політичної), для маніпулювання громадською думкою. Буржуазні
організаторами ідеологічних диверсій, правими опортуністами, во-
рогами соціалізму в ЧССР були запозичені підривні ідеї і прийоми
для системи масових комунікацій з надією на те, що потужне «ін-
формаційне цунамі», породжене ними, розчистить і підготує ґрунт
для сприймання «реформаторських» ідей слухняною масою «реци-
пієнтів».

Однак цей розрахунок став на ділі серйозним прорахунком
ідеологічних диверсантів. Здорові сили в Компартії Чехословаччини,
широкі маси трудящих — передусім робітники, кооперативні селяни,
службовці, представники інших груп і прошарків населення — не під-

¹² Див.: *Ленін В. І.* Союз брехні.— Повне збір. творів, т. 31, с. 212.

¹³ *Sveska O.* Jak to bylo v noci na 21 srpna 1968 r.— *Rudé právo*, 1969, 21 srpna.

¹⁴ «В умовах всезагального наступу правого опортунізму, коли в руках антипар-
тейних сил опинились майже всі засоби інформації, «Руде право» аж до 21 серпня
1968 року залишалась єдиною газетою, на яку тією чи тією мірою могли спиратися
марксистсько-ленінські сили в партії». Після 21 серпня «перші кроки до відновлення
позицій марксистсько-ленінських сил робилися без участі преси та інших засобів масової
інформації. Текст виступів членів Президії і секретарів ЦК КПЧ і ЦК КП Словаччини,
рядових чесних комуністів розмножувався на ротаторах, переписувався від руки і по-
ширювався потай, незважаючи на опір представників правих. Марксист-ленінці мо-
гли виражати свої погляди тільки через радіостанцію «Влтава» і газету «Зправн» (цит.
за: *Матуш М.* Фронт без перемпрія: Чехословакия в боротьбе против идеологической
диверсии. М., 1977, с. 97, 103).

далися на контрреволюційні заклики правоопортуністичних змовників і на підбурювання з боку закордонних буржуазних масових комунікацій. Значна частина первинних соціальних осередків і груп залишилася в боці марксистів-ленінців. Опорою цих сил у Компартії Чехословаччини була більшість її первинних організацій. Документально зафіксовані численні виступи, демонстрації, резолюції, звернення до властей, в яких відображувалися вимоги трудящих (передусім — робітничого класу) покласти край контрреволюції, ідеологічним диверсіям. Ідеологічні підступи контрреволюціонерів практично не змінили в цілому позитивне ставлення до соціалізму робітників і кооперативного селянства, армії та інших соціальних сил і класів¹⁵⁻¹⁶.

З того часу ідеологічна боротьба у світі загострилась. У зв'язку з цим протягом останніх років виявилися деякі нові тенденції в інформаційно-підривній діяльності антикомуністів.

Передусім став очевидним факт широкої міжнародної координації їх діяльності. Так, «уроки заклоту» в ЧССР викладалися в Парижі, Лондоні та Нью-Йорку закордонній «зв'язковій групі» «Солідарності», сформованій навколо реакційного журналу «Культура». Тим же були зайняті в Австрії та ФРН діячі з «Американського фронту для біженців з Чехословаччини», старанними слухачами яких стали «туристи» з КОС — КОР, «студентські радикали» з «Незалежної спілки студентів» (НСС) та інші «спеціалісти» з Польщі, яких у 1979—1981 роках антикомуністи залюбки приймали в усіх країнах Заходу. Самі тільки США, а правильніше американські спецслужби, витрачали щороку на так звані стипендії для поляків, що приїжджали на виклик, на запрошення, по обміну тощо, понад мільйон доларів. ЦРУ разом з деякими іншими американськими організаціями провело широкий аналіз економічного, соціально-політичного і духовного життя Польщі. Було складено навіть стратегічний план «природного розвитку польської кризи на 1979—1981 роки», де визначались, зокрема, методи підриву соціалістичного ладу в ПНР, розроблялась тактика «тихої» («законної») контрреволюції з урахуванням «помилки 1968 року». Так, більше уваги антисоціалістичні сили приділили зовнішній і внутрішньосупільній інформаційній підтримці своїх акцій. Схильності до «інтелігентської анархії» і неузгодженості «зразка 1968 року» була протиставлена широка ієрархічна організація, яка облудно виставляла себе за «масову організацію польського робітника». Антисоціалістичні «Літерарні листи» і ще десятки інших подібних видань були замінені директивним щотижневиком «Солідарність», який довів свій тираж до 500 тисяч примірників. Молодиків хунвейбінівського зразка контрреволюція притримувала в тіні значно довше, ніж свого часу в ЧССР, — очевидно, щоб ті не псували «пролетарського» характеру самої «Солідарності» і її діяльності. Численні «біюлетені» відразу ж і майже скрізь замінили собою заводські багатотиражки (як, наприклад, на Катовіцькому металургійному комбінаті). З редакцій районних, воеводських і регіональних газет і журналів повсюдно витісняли комуністів і поступово підпорядковували ці органи «Солідарності». В центральній пресі, з якої теж усували журналістів-комуністів, контрреволюціонери відвойовували для «Солідарності» спочатку щотижневу чи щоденну колонку, далі — сторінку, а в останні місяці перед груднем 1981 року — мало не цілі «спецномері».

Принципово важливим нововведенням в антисоціалістичних ідеологічних диверсіях став перехід від потужної, масової, тотальної «інформаційної блокади» до чітко скоординованої взаємодії різних засобів масової комунікації, кожен з яких працював на «свою», точно визначену аудиторію.

Значно більше уваги, ніж у 1968 році, диригенти контрреволю-

ції приділили урізноманітненню форм і видів масової комунікації, застосовуваних для диверсії. Тут були кінофільми, виставки, книжки й плакати, з яких у травні 1981 року у Варшавському політехнічному інституті організували «виставку» і «книжковий базар»; численні листки і листівки, як, наприклад, листок «Працівник», що нелегально видавався і розповсюджувався ще з 1977 року; злива карикатур, порівняно з якими, скажімо, підривний «радіогумор», що передавався у 1956 році з-за кордону на Угорщину, виглядав дитячими забавками.

Для створення такої багатоешелонованої інформаційно-пропагандистської бази контрреволюційним силам в Польщі переказувалися, насамперед зі США, величезні суми у валюті та в злотих. Ці гроші витрачались не тільки на підтримання самої «Солідарності», її видань тощо, а й для виховання її «середньої командної ланки» — значного числа «лідерів» груп і осередків, тобто, крім іншого, і «лідерів» міжособової комунікації — в душі антикомунізму. Для підкорення міжособового спілкування і самої системи соціальних груп соціалістичного суспільства було широко використано і культурний обмін. Так, якщо в 1968 р. число туристів «з Заходу і на Захід» вимірювалося в ЧССР кількома тисячами чоловік, то в Польщі в 1980—1981 рр. виїзди на навчання, стажування, туризм, гастрольні подорожі, спортивний обмін, різного роду службові відрядження, закордонні поїздки до родичів, на відпочинок тощо мали масовий характер і, що характерно, здійснювалися при значно активнішій координації як з боку самої «Солідарності», так і з боку її західних покровителів. За кордон посилали і з-за кордону чекали передусім людей, бажаних для «Солідарності» та інших правих організацій — для цього чинився тиск на відповідні державні органи. Крім підготовки контрреволюціонерів, культурний обмін слугував і «вербовці» майбутніх «лідерів» міжособової комунікації, причому йдеться не тільки про професійну шпигунську контракцію, а про цілий спектр більш «м'яких», ненав'язливих заходів, що мають на меті переконати майбутнього «лідера» міжособового спілкування у «негативних сторонах» соціалізму, в необхідності його «трансформації» тощо, щоб перетворити його на розповсюджувача «підсаженої» інформації. Спираючись на організаційну структуру «Солідарності», антикомуністи планомірно (причому часто й силоміць) насаджували в межах певних осередків, на заводах, в організаціях псевдоспільності людей, єдиним консолідуючим чинником яких була протидія владі, деструктивна, руйнівна діяльність. При цьому провокатори з «Солідарності» блокували діяльність первинних партгруп ПОРП, паплюжили галузеві профспілкові осередки, тих комуністів, керівників, свідомих робітників, які не піддавалися демагогічному тиску «Солідарності» і, отже, залишалися невідвладними їй виразниками громадської думки, лідерами справжніх, а не штучних соціальних груп і осередків.

Уся навмисно створена система псевдоспільностей підтримувалася антисоціалістичними силами у стані хиткої рівноваги й могла існувати тільки в умовах масового психозу, нагнітання пристрастей. Отже, не дивно, що ця система, позбавлена позитивної, прогресивної, соціально значущої мети і опори на систему моральних цінностей, зрештою зазнала краху.

Факт використання системи міжособового спілкування контрреволюцією у Польщі, спроби маніпулювання громадською думкою тощо свідчать, що натхненники і виконавці ідеологічних диверсій намагаються нині якнайповніше здійснити інформаційне забезпечення контрреволюційної діяльності через опосередковану комунікацію і безпосереднє спілкування — як масове, так і міжособове, причому використовуються для цього канали культурного обміну. З огляду на це обгрунтованими й доречними серед інших запобіжних заходів, проведе-

них армією ПНР у перші дні після проголошення воєнного стану, стали заходи по регулюванню і масового, і міжособового спілкування, в тому числі — закриття контрреволюційних засобів масової інформації і блокування спроб поширення підривної інформації через систему міжособової комунікації.

Факти послідовної, цілеспрямованої і широкої модернізації комунікаційного механізму антисоціалістичних ідеологічних диверсій змушують багато в чому по-новому поглянути на всю справу організації нашої контрпропаганди. Так, за сучасних умов вже навряд чи можна розраховувати на достатню ефективність її епізодичних виступів, хай і найвдаліших, чи на ту чи іншу контрпропагандистську кампанію, навіть якщо вона буде вестися відразу кількома видами засобів масової комунікації.

Інформаційне забезпечення сучасних і, тим більше, можливих у майбутньому антисоціалістичних підривних акцій набуває рис системності. Воно стає дедалі різноманітнішим, розгалуженим, підступнішим. Ідеться, як бачимо, про послідовне, історично тривале прагнення антикомуністів та антирадянщиків модернізувати методи і технологію виготовлення і поширення ідейної отрути в країнах соціалізму — прагнення, яке виражає основну сучасну тенденцію розвитку буржуазної ідеологічної диверсії.

Такій організації може достатньо ефективно протистояти і водночас вести проти неї ініціативну широку наступальну боротьбу тільки *система контрпропаганди*. Саме спираючись на систему, на цілісну організацію всієї справи, можна проводити послідовний комплексний аналіз методики і техніки інформаційно-підривних дій нашого класового противника, досконало вивчити її еволюцію і на основі цього знання передбачати її подальший розвиток, щоб завчасно дбати про знешкодження ідеологічних диверсій.

У зв'язку з цим червневим Пленумом ЦК КПРС поставлена вимога створити добре продуману єдину систему контрпропаганди — динамічну й ефективну¹⁷. Пленум окреслив її визначальні риси. Це передусім її поширеність, повсюдність. Було б помилковим тлумачити це питання так, нібито ідеться про створення якоїсь «ще однієї», спеціалізованої і структурно відокремленої системи. Навпаки, контрпропаганда є динамічною й ефективною тільки тоді, коли вона охоплює всі ланки комунікаційної інфраструктури соціалістичного суспільства, здійснюється в усіх жанрах ідеологічного впливу (в усній агітації, масових комунікаціях, при викладанні, в культурно-освітньому процесі тощо). Так само динамічно і скоординовано вона повинна провадитись і через системи масової та міжособової комунікації, причому, як неодноразово наголошувалось на Пленумі, ефективність контрпропаганди якнайтісніше пов'язана з ефективністю інформування і, отже, обидві вони виступають як взаємодоповнюючі компоненти цілісного процесу пропаганди й виховання людей, як складові масово-політичні роботи.

Це — принципово важливе положення. Вміле викриття брехливої, підривної імперіалістичної пропаганди тільки тоді дає масовий політичний ефект, коли воно щоразу доповнюється і підтримується таким же вмілим розкриттям історичних переваг реального соціалізму, пропагандою його фундаментальних цінностей, дохідливо і переконливо викладеною правдою про соціалізм, про радянський спосіб життя. Зазначена вимога стосується не тільки власне контрпропагандистської діяльності професіональних працівників ідеологічного фронту. Тією ж мірою вона поширюється і на низку інших чинників, які теж роблять певний вплив на виховання людей — зокрема, на стиль управління тощо. Широка гласність, залучення до активної управлінської діяль-

¹⁷ Див.: Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС 15 червня 1983 року. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, с. 7.

ності, до ідеологічної, масово-політичної роботи трудящих мас, нерозривність слова й діла, висока дійовість виховного процесу, який має охоплювати всі сторони життєдіяльності людини, здійснюватися і на виробництві і поза ним — усі ці чинники істотною мірою визначають ефективність контрпропаганди. Вони невіддільні від неї, і «відліт» інформування, пропаганди й виховання від контрпропаганди так само неприпустимий, як і «відліт» самої пропаганди від життя.

Пленум ЦК КПРС і Пленум ЦК Компартії України намітили і низку заходів, які, крім іншого, мають на меті піднести ефективність контрпропагандистського потенціалу масової і міжособової комунікації. Це — послідовне поліпшення роботи преси, радіо, телебачення, кіно, книговидання, літератури й мистецтва тощо, непримиренна боротьба проти казенщини й формалізму, парадності й пустослів'я. Це — вдосконалення структури засобів масової комунікації, що має виключити появу диспропорцій між попитом і пропозицією у галузі поширення інформації. Масова комунікація повинна забезпечувати необхідний діапазон, оперативність і глибину інформування людей, проводити серйозну, об'єктивну і конструктивну розмову щодо подолання труднощів і недоліків, ще наявних у нашому житті. Тим самим створюється міцна основа для наступальності ідеологічної боротьби. «У нас немає підстав займати оборонну позицію в жодному принциповому питанні»¹⁸, — підкреслювалося на Пленумі ЦК КПРС, здійснювати контрпропаганду слід «активно, з гідністю, не піддаючись на провокації»¹⁹.

Буржуазні ідеологічні диверсанти чинять нині справжній розбій в ефірі. Через «радіоголоси» та інші канали вони здійснюють цілеспрямовану і спеціалізовану «ідейну обробку» тих чи тих груп населення. Характерним, підкреслив у доповіді на Пленумі ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, є «прагнення наших класових противників, різних зарубіжних буржуазно-націоналістичних, сіоністських і клерикальних центрів активно використовувати в політичних спекуляціях і антирадянських цілях рецидивні буржуазної, міщанської, приватновласницької психології, націоналістичні та релігійні пережитки. Посилюється радіопропаганда на нашу республіку, здійснюється спрямована обробка різних категорій населення»²⁰. Взагалі, ідеологічні диверсії, здійснювані через систему міжособового спілкування, як правило, розраховані на збудження міщанської, споживацької психології, на нав'язування людині пасивної позиції «стороннього спостерігача», на створення «тихої опозиції» чи навіть «внутрішньої еміграції» серед тих чи тих ідейно незрілих членів соціалістичного суспільства.

І тут найефективнішою протидією є пропаганда й виховання, здійснювані як засобами масової комунікації, так і в процесі міжособового спілкування, довірлива розмова, усна пропаганда, дискусія, відверте обговорення недоліків і заходів по їх усуненню, мобілізація громадської думки колективів тощо. Поряд із переконанням слід, де це потрібно, застосовувати і санкції, які теж мають неабияку виховну силу. Скажімо, партійна настанова — «не...залишати без принципової партійної оцінки... дії тих осіб, які свідомо чи несвідомо, що називається, співають з чужого голосу, поширюючи різні плітки й чутки»²¹, — адресована не тільки кожному комуністові, а й кожному громадянину СРСР, кожному свідомому трудівникові (в той же час за характерними ко-

¹⁸ Черненко К. У. Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії. — В кн.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, с. 48.

¹⁹ Там же, с. 50.

²⁰ Щербицький В. В. Про підсумки червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що впливають з його рішень і промови Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Ю. В. Андропова на Пленумі: Доп. на Пленумі ЦК Компартії України 28 черв. 1983 р. — Радянська Україна, 1983, 29 черв.

²¹ Там же.

мунікаційними ознаками — це вимога протидії стихійності в системі міжособової комунікації, поліпшення її організованості). Разом з тим вона націлює на активну боротьбу з пережитками, з рецидивами дрібнобуржуазної, міщанської психології, яка є основним живильним середовищем аполітичності.

Класове загартування трудящих, особливо молоді, використання величезної виховної сили громадської думки для зміцнення ідейної переконаності, відданості справі комунізму створює ідейну основу тієї монолітної єдності соціалістичного суспільства, проти якої безсилі будь-які модернізаторські вправи організаторів буржуазних ідеологічних диверсій.

* * *

Идеологическая диверсия — широко применяемый антикоммунистами метод идейной, информационно-пропагандистской экспансии, состоящей в скрытом внесении в коммуникационную инфраструктуру социалистического общества идейно чуждой ему информации. Заряд дезорганизации, который таит в себе буржуазная идеологическая диверсия, нацелен на дестабилизацию социалистического общественного сознания, всей общественной жизни.

Для подобной идейной «интоксикации» организаторы буржуазных идеологических диверсий стремятся создать «альтернативную» (антисоциалистическую) коммуникационную инфраструктуру, призванную постепенно подчинять процессы информационного обмена — то ли с помощью подмены, имитации общения, то ли путем паразитирования на действующих в социалистическом обществе механизмах коммуникации. Для противодействия этим попыткам необходима динамичная система контрпропаганды, эффективность влияния которой тесно связана со всей идеологической, массово-политической работой, ведущейся в нашем обществе. В статье рассматриваются принципы организации такой контрпропаганды, сформулированные на июньском (1983 г.) Пленуме ЦК КПСС и июньском (1983 г.) Пленуме ЦК Компартии Украины.

А. Г. НІКІТІНА

АНТИІСТОРИЗМ І АНТИКОМУНІЗМ К. ПОППЕРА

Еволюція суспільного життя капіталістичного світу останніми роками характеризується дальшим посиленням економічної і соціально-політичної кризи, зростанням антиімперіалістичних виступів, загостренням протиборства демократичних, прогресивних і реакційно-консервативних сил. Ця боротьба супроводжується зміною деяких ідеологічних установок монополістичної буржуазії.

Буржуазна ідеологія, намагаючись пристосуватись до сучасних умов, прагне оновити теоретичні концепції з метою зміни ставлення широких верств населення до державно-монополістичної системи, нав'язати їм ілюзії про її здатність знайти вихід з наявного кризового становища. До таких концепцій нині належить критичний раціоналізм К. Поппера — впливового буржуазного філософа і ідеолога. Особливу популярність ця концепція набула в реформістських і соціал-демократичних течіях антикомунізму.

Протягом своєї історії буржуазний соціал-демократизм не мав скільки-небудь постійного і цілісного світоглядного обґрунтування. На окремих етапах існування за філософську основу йому правили найрізноманітніші, популярні в певний історичний період течії буржуазної філософії — неокантіанство, феноменологія, екзистенціалізм, неопозитивізм та ін. Рано чи пізно кожна з цих течій виявляє свою невід-

повідність соціально-політичній кон'юктурі капіталізму і втрачає свій вплив.

Так сталося, зокрема, з неопозитивізмом. У середині нинішнього століття ця течія буржуазної ідеології показала повну неспроможність навіть для своїх апологетів. На зміну їй приходять критичний раціоналізм Поппера і його послідовників. Така зміна була зовсім не випадковою. Поппер ще в період становлення неопозитивізму виступив з критикою основних принципів його програми.

Однак попперіанство прийшло на зміну не тільки неопозитивізму, який обмежувався здебільшого проблематикою методології науки. Ідейно-теоретичні інтереси Поппера і його школи виявилися набагато ширшими. Тут методологічні і теоретико-пізнавальні дослідження поєднуються з осмисленням естетичних, етичних, соціологічних і безпосередньо політичних проблем, причому останні набули найбільшої популярності в межах критичного раціоналізму саме в 70-і роки. Прибічники критичного раціоналізму не тільки відмовляються від декларованої неопозитивістами світоглядної нейтральності, але й намагаються тісніше поєднувати науково-методологічні дослідження з ідеологічною проблематикою, зі «злобою дня», висуваючи свої розробки як універсальний засіб «раціональної політики».

Концепція Поппера влаштовує багатьох сучасних буржуазних ідеологів і політиків, оскільки спрямована на виконання певного соціального замовлення. Воно полягає в розробці буржуазно-ліберальних доктрин, суть яких на сучасному етапі зводиться до обґрунтування незначних реформ, невизначальних соціальних нововведень за умови неодмінного збереження непорушності самого капіталістичного ладу. Все це робить попперіанство конкурентом більш давніх ідеологічних доктрин на ниві філософського обґрунтування антикомунізму. Так, гейдельберзький теоретик критичного раціоналізму Г. Альберт, виступаючи на філософському конгресі в Дюссельдорфі (1979 р.), проголосив, що в західнонімецькій ідеології замість концепцій Франкфуртської школи панівне місце посідає критичний раціоналізм. «Критичний раціоналізм, — вважає теоретик соціал-демократії П. Глотц, — краще від усього відповідає завданням реформізму»¹.

Поппер, будучи логіком і методологом науки, доклав чимало зусиль до підготовки соціально-політичних і ідеологічних праць, в яких з самого початку виступив як войовничий антикомуніст. Відразу ж після другої світової війни він видає двотомну працю «Відкрите суспільство і його вороги» (Лондон, 1945), основний зміст якої становлять різкі нападки на теорію комунізму, причому не тільки на марксистсько-ленінський науковий комунізм, а й на попередні утопічні концепції. Марксистсько-ленінська ідеологія по-наклепницькому проголошується ним «закритою» філософією, яка нібито нездатна до дальшого розвитку і удосконалення, а соціалізм і комунізм у своєму практичному здійсненні — «закритим» антидемократичним суспільством. Ідеалом соціально-політичного устрою проголошується буржуазна ліберальна демократія, названа «відкритим» суспільством. До неї, на думку Поппера, мають прагнути і рано чи пізно прийти усі країни й народи. Значення і цінність соціальних революцій, як і всіх скільки-небудь радикальних соціальних змін, категорично заперечується Поппером, а дрібні реформи за методом «часткової інженерії» видаються за єдиний засіб розвитку суспільства.

Нема потреби докладно розглядати антикомуністичне кредо Поппера — його праця «Відкрите суспільство і його вороги» неодноразово піддавалась аргументованому критичному аналізу в марксистській літературі як в нашій країні, так і за рубежом. Нагадаємо працю відомого англійського філософа-марксиста М. Корнфорта, присвячену

¹ Glotz P. Der Weg der Socialdemokratie. Wien, 1975, S. 69.

спростуванню міфу про «відкрите» капіталістичне суспільство як позаісторичної ілюзії. Ґрунтовно аналізуючи і критикуючи попперівську концепцію, Корнфорт приходить до висновку, що вона є «систематично і детально розробленою пропагандою аргументів антикомунізму»². Названа праця Поппера претендує на роль свого роду «енциклопедії» сучасного антикомунізму³.

Антикомуністична писанина Поппера відіграє свою політичну роль відразу ж в післявоєнні роки, проголосивши проти сил миру, демократії і соціалізму стратегію «холодної війни» ще до офіційного її проголошення буржуазними політиками. Протягом чотирьох останніх десятиріч для цілого покоління буржуазних ідеологів концепція Поппера є джерелом наукоподібності і «неспростованної логіки» в антикомуністичній пропаганді, де використовується як концептуальна схема попперівської інтерпретації комуністичної теорії, так і розроблена в її межах термінологія. Книгу Поппера «Відкрите суспільство і його вороги» буржуазні теоретики рекламують як твір, в якому міститься «найнищівніша критика філософських і історичних доктрин марксизму, дана сучасним автором»⁴. Більше того, останніми роками вся система поглядів Поппера і його учнів (типу «панкритичного раціоналізму» У. Бартлі, «анархістської епістемології П. Фейєрабенда) набула певної популярності в колах буржуазних теоретиків соціальних дисциплін і використовується як «теоретична основа» антикомуністичних політичних програм. В Англії «вплив Поппера (на політику правлячих партій — А. Н.) найбезпосередніше відчувається, мабуть, завдяки його викладанню в Лондонській школі економіки, де він робив вплив на розум багатьох студентів, які згодом брали участь в урядовому плануванні»⁵. В інших капіталістичних країнах основним джерелом такого впливу є численні видання і перевидання його праць з соціально-політичної тематики. Так, спостерігається значне посилення впливу соціально-політичних поглядів Поппера на буржуазну ідеологію Франції: від соціологів (досить послатися на нещодавно видану працю А. Турена «Після соціалізму», в якій автор проголошує соціалізм «померлим» і ставить перед собою завдання «прискорити розклад соціалістичної ідеології»⁶) до урядових кіл⁷. Французькі марксистки присвятили критичному аналізу його праць чимало змістовних досліджень, показавши, зокрема, що до ідеології попперіанства приминають і так звані нові філософи.

Чи не найбільшого поширення антикомуністична доктрина Поппера набула в ФРН, де правляча до недавнього часу соціал-демократична партія прийняла її на озброєння як офіційну альтернативу марксистському розумінню суспільства і його розвитку. У книзі «Критичний раціоналізм соціал-демократів», написаній співробітниками дослідницького центру Інституту фонду Фр. Еберта, університетів і урядових установ ФРН, яка становить об'ємний документ, де міститься виклад ідеологічної позиції західнонімецької соціал-демократії, Поппер кваліфікується як «класик» соціал-демократичної теорії, концепція якого може і має правити за філософську основу соціал-реформізму. Про книгу «Відкрите суспільство і його вороги» тут говориться, нібито вона «як ніяка інша досі становить повністю розроблену, зважену і повнокровну філософію соціал-демократії — пристрасну, але раціональну, радикальну, але близьку до практики,

² Корнфорт М. Открытая философия и открытое общество. Ответ д-ру Карлу Попперу на его опровержение марксизма. М., 1972, с. 500.

³ Журавлев А. А. Позитивизм и проблема исторических законов. М., 1980, с. 185.

⁴ Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie. В., 1975, S. 73.

⁵ Ackermann R. J. The Philosophy of Karl Popper. Univ-ty of Massachusetts Press, 1976, p. 157—158.

⁶ Touraine A. L'après-socialisme. P., 1980.

⁷ Mithau J. L'antimarxisme de Karl Popper ou la philosophie du reformisme politique. — Cahiers du communisme, 1979, a. 55, N 5, p. 87.

ідеалістичну з етичного погляду, але вищою мірою критичну і сповнену знання про досвідну дійсність». Більше того, обстоюється наскрізь фальшива теза про те, неначе завдяки книзі Поппера «претензії марксизму, особливо на науковість, повністю знищені... без будь-якого шансу на відновлення»⁸. Попперівські ідеї сьогодні активно пропагують професійні соціологи і політики (після виходу згаданої книги в ФРН з'явилися ще два збірники аналогічного спрямування⁹) в теоретичних і політичних дискусіях, особливо — серед молодого покоління суспільствознавців ФРН та інших капіталістичних країн.

У попперівському критичному раціоналізмі соціал-демократам імпонує багато що — від ідеологічних і соціально-політичних поглядів і рекомендацій до суто гносеологічних принципів філософії науки і методології наукового дослідження. Це видно, зокрема, на прикладі проблеми соціалістичної (і взагалі соціальної) революції, що становить, як відомо, кульмінаційну точку класової боротьби і тому є одним з найгостріших пунктів ідеологічного протиборства між теорією наукового комунізму і антикомуністичними доктринами. Здавалося б, що може бути спільного між антикомуністичним категоричним запереченням революції як способу соціальної перебудови і попперівським «пробабілізмом», тобто гносеологічним релятивізмом і агностицизмом? Виявляється, що між ними існує прямий зв'язок. Поппер таврує революції (і в цьому з ним цілком згодні західнонімецькі соціал-демократи) як «епохи жахливого насильства і жорстокості», періоди «руйнування цивілізації»¹⁰. В основі такої характеристики соціальних революцій лежать попперівські уявлення про природу людського знання. Згідно з останніми людина неспроможна більш-менш вірогідно пізнавати світ, оскільки всі, навіть найнадійніші теоретичні побудови, є не більш, ніж здогадками. З цього й робиться висновок, що таке знання, яке має лише гіпотетичний, вірогідний характер, не може бути основою для великих соціальних перебудов і насамперед для революцій. Воно, на думку Поппера, може створювати основу лише для «часткової соціальної інженерії», не пов'язаної з великим ризиком. «Ми можемо лише трохи поліпшити речі», «ми можемо покращити їх лише помалу»¹¹. Тим самим революції виголошуються такими, які нібито принципово не обгрунтовані людським знанням, якимись ірраціональними явищами, стихійними бідами, катастрофами тощо.

З цим повністю погоджуються західнонімецькі соціал-реформісти. «Політична цінність (соціальної.— А. Н.) теорії,— пишуть їх теоретики,— полягає в службовій функції — вказати політичним діячам фактичні можливості для дії, а також передбачувани наслідки різних способів дії»¹². За цим визначенням криється метафізичне розмежування двох типів соціологічних теорій — «мікросоціологічних» або «теорій низьких рангів загальності» і загальносоціологічних теорій «високого рангу загальності». Останні категорично відкидаються ідеологами соціал-демократії, як вияви «тотальних утопій», несумісних з «відкритими», тобто буржуазними суспільними устроями.

Соціал-реформістам імпонують і попперівські спроби «спростування історизму». Частково він намагався зробити це ще у «Відкритому суспільстві», «згодом же присвятив цьому питанню спеціальну працю «Злиденність історизму» (перша її журнальна редакція з'явилась майже одночасно з «Відкритим суспільством»). Поппер твердить, ніби історизм — це «такий підхід в соціальних науках, який припускає, що історичне передбачення становить їх принципову мету і що ця мета може бути досягнута завдяки вікриттю «ритмів» або «схем»,

⁸ *Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie*, S. 41.

⁹ *Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie*, Bd. II. Bonn — Bad-Godesberg, 1976; *Theorie und Politik aus kritischerationaler Sicht*. Bonn — Bad-Godesberg, 1978.

¹⁰ *Popper K. R. Conjectures and Refutations*. L., 1963, p. 343—344.

¹¹ *Popper K. R. The Poverty of Historicism*, L., 1957, p. 75.

¹² *Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie*, S. XVI.

«законів» або «тенденцій», які лежать в основі історичної еволюції»¹³. Які ж аргументи висувуються Поппером проти історизму? Всі вони зводяться до трьох основних положень.

«Аргумент» перший: «Еволюція життя на землі чи людського суспільства є унікальним історичним процесом... Але ми не можемо сподіватись перевірити універсальну гіпотезу чи знайти природний закон, прийнятний для науки, якщо ми обмежені спостереженням одного унікального процесу. Спостереження одного унікального процесу також не допоможе нам в передбаченні його майбутнього розвитку»¹⁴. Наведений аргумент за своєю суттю є повторенням старої концепції «індивідуалізуючого методу» (Л. Ранке, неокантіанці), чого Поппер і не приховує. Намагаючись звинуватити історизм в метафізичності, абстрактності, які нібито полягають в прагненні відкрити закони і формулювати теорії соціального розвитку, Поппер ототожнює буржуазний і марксистський історизм, намагаючись приписати останньому методологічні хиби першого. В кінцевому ж підсумку Поппер пропонує суспільним наукам ґрунтуватись на «методологічному індивідуалізмі», згідно з яким соціальні явища мають аналізуватись лише в термінах дій і взаємодій індивідів.

Концепція «індивідуалізуючого методу» неодноразово піддавалась справедливій критиці, особливо — в марксистській філософській літературі. Основоположники марксизму, досліджуючи капіталістичну формацію, довели тотожність процесів функціонування капіталу, законів отримання додаткової вартості, а також ідентичність головних рис зміни стадій капіталістичної формації, в різних європейських країнах (Англії, Німеччині, Росії, Франції та ін.).

«Аргумент» другий: «Хоча ми можемо припустити, що деяка дійсна послідовність явищ відбувається відповідно до законів природи, важливо зрозуміти, що практично ніяка послідовність, скажімо, трьох чи більше причинно зв'язаних конкретних подій не відбувається згідно з якимось одиничним законом природи... Ідея, що будь-яка конкретна послідовність подій (окрім таких прикладів, як рух маятника чи сонячної системи) може бути описана або пояснена якимось окремим законом чи якимось певним рядом законів, просто помилкова. Не існує ні законів послідовності, ні законів еволюції»¹⁵. Цей аргумент ще більш розпливчатий, ніж перший. Тут йдеться про роль законів то в описі, то в поясненні, а то й в самому існуванні явищ. Зауважимо, що стосовно опису, тобто суто емпіричної процедури, наукові закони більш приховані, вони сприяють виконанню теоретичних функцій в подальших процедурах пояснення і передбачення. З того ж, що під час пояснення послідовності подій (як, проте, і при всяких інших наукових поясненнях) дослідник, як правило, звертається не до одного, а до кількох законів, зовсім не впливає, що «не існує законів послідовності». З цього впливає лише те, що послідовність подій відбувається під впливом багатьох одночасно діючих об'єктивних законів.

Сам Поппер, оцінюючи два вищенаведені аргументи проти принципу історизму, визнає, що вони ще не спростовують його. Вирішальним він вважає третій «аргумент»: «Хід людської історії зазнає сильного впливу з боку зростання людського пізнання»; але «ми, — нібито, — не можемо якимись раціональними чи науковими методами передбачати майбутнє зростання нашого наукового знання» («ніякий науковий прогнозист — чи то вчений, чи то обчислювальна машина — не може передбачати науковими засобами свої власні майбутні результати»); отже, ми не можемо передбачати майбутній хід людської

¹³ *Popper K. R. The Poverty of Historicism*, p. 3.

¹⁴ *Ibid.*, p. 108—109.

¹⁵ *Ibid.*, p. 117.

історії»¹⁶. Даний аргумент, на відміну від двох попередніх, Поппер вважає таким, що відповідає «строго логічним критеріям» і тому «безумовно спростовує» історизм. Підкреслимо, однак, що при цьому статус «строго логічного» приписується положенню про «непередбачуваність зростання наукового знання». Ця думка зводиться до того, що як тільки ми сьогодні передбачаємо, що завтра будемо володіти якимсь новим знанням, то тим самим ми здобуваємо це знання вже сьогодні, тобто позбавляємо передбачення його смислу.

В цьому міркуванні ототожнюються «передбачення знання» («прогноз») і «знання», тоді як перше не тотожне останньому. Терміном «знання» у власному розумінні звичайно означають лише вірогідне знання, прогноз же нерідко є гіпотетичним знанням і для того, щоб стати знанням у власному розумінні, він ще має дістати додаткове обґрунтування, практичне підтвердження. Тому передбачаючи сьогодні, що завтра ми здобудемо нове знання, ми маємо лише прогноз про це нове знання, а не його саме. Теза про абсолютну непередбачуваність зростання наукового знання є неспроможною і в тому плані, що, по-перше, всяке наукове передбачення (а існування таких передбачень Поппер не заперечує) є передбаченням не тільки якогось реального об'єкта, але й знання про нього. Д. І. Менделєєв, передбачивши існування певних хімічних елементів, передбачив разом з тим і те, що в майбутньому люди зможуть набути певних вірогідних знань про них. По-друге, функціонування і розвиток знання підпорядковані ряду закономірностей як внутрішньонаукового, так і загальносоціального характеру. Ці закономірності вивчаються сьогодні цілою галуззю наукових дисциплін (наукознавство, історія науки, соціологія пізнання, економіка науки та ін.), які розглядають наукове пізнання як одну з форм духовного виробництва. «Виходячи зі знання того, що вже здійснилось в науці, і немовби екстраполюючи в майбутнє вже простежені лінії попереднього розвитку, ми можемо підняти завісу прийдешнього, помітити перспективи і визначити цілі найглибшого руху наукового знання»¹⁷.

Відзначимо, що навіть в межах попперівської тези про абсолютну непередбачуваність зростання знання третій аргумент є таким, де висновок не випливає з засновків. Для того щоб мало місце логічне слідування, перше твердження потрібно замінити іншим: «Хід людської історії детермінований тільки зростанням людського знання». Але сам Поппер, очевидно, не схильний прийняти цю стару ідеалістичну тезу, досить поширену в домарксистській філософії історії, тезу, неспроможність якої давно переконаливо розкрито марксизмом.

Що ж стосується тези про «сильний вплив» зростання знання на людську історію, то всебічне висвітлення цього положення є заслугою марксизму, проти якого виступає Поппер. Глибина марксистської концепції історії полягає в тому, що в ній не тільки виявляється основний детермінуючий чинник соціального розвитку — розвиток способу виробництва, але й на протигагу примітивним концепціям «економічного детермінізму» визнається істотна роль суб'єктивних чинників, у тім числі й наукового пізнання. Адже на відміну від природи, де всі фактори мають лише об'єктивний характер, суспільство і історія в своєму розвитку не діють самі по собі, поза діяльністю людей, наділених свідомістю і волею, тобто детерміновані як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. «Історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»¹⁸. Чим більше люди «віддаляються від тварин у вузькому розумінні слова, тим у більшій мірі вони

¹⁶ *Ibid.*, р. V—VII.

¹⁷ Кедров Б. М. История науки и принципы ее исследования.— *Вопр. философии*, 1971, № 9, с. 78.

¹⁸ Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство.— Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 2, с. 98.

роблять свою історію самі, свідомо, і тим меншим стає вплив на цю історію непередбачених наслідків, неконтрольованих сил, і тим точніше відповідає історичний результат задалегідь встановленій меті»¹⁹.

Водночас згідно з марксистською теорією сама ця свідомо діяльність людей, їх цілі і наміри не є суто довільними. Вони, в свою чергу, визначаються соціальними умовами розвитку даного суспільства. Саме характер цього суспільства визначає собою розуміння індивідами соціального розвитку, людських відносин, ідеали і систему цінностей, з якою узгоджуються цілі і моральні оцінки дій як конкретних індивідів, так і суспільних груп.

Основоположники марксизму-ленінізму постійно враховували роль суб'єктивного чинника в дослідженні шляхів суспільного прогресу. Загальновідомим є передбачення В. І. Леніним соціалістичної революції, яка виступає, з одного боку, як результат дії об'єктивних законів суспільного розвитку, а з другого — як наслідок ініціативи широких народних мас. В. І. Ленін, розкривши об'єктивні ознаки революційної ситуації, водночас показав, що «не з усякої революційної ситуації виникає революція». Вона може відбуватись лише тоді, коли до «об'єктивних перемін приєднується суб'єктивна»²⁰. Здійснення революції залежить як від співвідношення класових сил, так і від здатності політичних партій вчасно побачити наявні перспективи і використати їх на благо революції. Справедливість цих положень доведена історією.

Отже, всі три аргументи Поппера проти історизму є неспроможними. Покладаючи великі надії на логічний характер своїх аргументів, Поппер впадає в звичайні логічні суперечності. Наведемо ще дві з них. В першому аргументі Поппер намагається довести неможливість законів еволюції апеляцією до виняткової однинності існування історичних об'єктів. Далі ж, всупереч сказаному, він твердить, що закон взагалі не залежить від існування яких завгодно об'єктів. «Універсальний закон... не стверджує існування; навпаки, він стверджує неможливість чогось»²¹. В іншому випадку Поппер, закликаючи представників соціальних наук відмовитись від історизму з його «метафізично абстрактними» еволюційними законами, пропонує формулювати надісторичні універсальні положення типу «Всяка влада займається корупцією»; «За всякою революцією слідує реакція» та ін. Не кажучи вже про те, що ці твердження неправомірні по суті, вкажемо на те, що друге з них претендує на «еволюційний закон».

Приклади таких суперечностей можна було б помножити. Під їх впливом вся філософія Поппера, як відзначається в марксистських дослідженнях, набуває «саморуїнного» характеру. «Деструктивна частина цього вчення, вироблена для спростування і знищення марксизму, не шадить також своєї власної творчої сторони, а саме проєктів суспільної дії, заснованої на принципах «часткової інженерної справи». В результаті цього пресловута «часткова інженерія» Поппера змушена спиратись на метафізичну віру в існування закономірності в нашому світі, яка відрізняється від юмівської тваринної інстинктивної віри лише більш «благородною» назвою»²².

Попперівські аргументи проти історизму і законів еволюції перебувають в настільки явній суперечності з практикою наукового пізнання (особливо у тих дисциплінах, які безпосередньо мають справу з дослідженням процесів соціальної зміни і розвитку), що навіть співзвучиво настроєні до філософії Поппера буржуазні філософи змушені піддавати їх критиці. Спочатку ця критика мала досить м'я-

¹⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Діалектика природи.—Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 20, с. 337.

²⁰ Ленін В. І. Крах II Інтернаціоналу.—Повне зібр. творів, т. 26, с. 206.

²¹ Popper K. R. The Poverty of Historicism, p. 115.

²² Mendelski T. Karl R. Popper: metodolog czy ideolog? Warszawa, 1978, S. 457.

кий характер. Так, інколи ремствували на те, що Поппер не дає альтернативних історизму концепцій і методу, які дали б можливість відповідати на питання про зміну і розвиток суспільства, які хвилюють істориків і соціологів²³. Не бажаючи суперечити Попперу, буржуазний автор твердить, що для відповіді на них нема потреби в законах розвитку, достатньо лише сконструювати соціальні моделі різних рівнів складності. «Ці моделі не є теоріями в якомусь строгому значенні слова, але вони виконують деякі функції дійсних теорій»²⁴. Так, на словах відмовляючись від становлення законів і формулювання теорій соціального розвитку, попперіанці на ділі змушені будувати такі теорії, хоча б під псевдонімом «моделі». Аналогічним чином західнонімецький теоретик критичного раціоналізму Г. Альберт полемізує з запереченням законів суспільного розвитку, вводячи і використовуючи у своїх дослідженнях поняття законів економічної кон'юнктури і економічної поведінки²⁵.

Останнім же часом антикомунізм Поппера піддається більш гострій, активній критиці навіть буржуазними теоретиками. Т. Адорно визнав, що «критицизм» так званого критичного раціоналізму є «не опозиція капіталові, а «опозиція» його величності капіталу», яка не претендує на те, щоб зачепити основи самого капіталу»²⁶. Показово, що критика на адресу Поппера дедалі частіше з'являється й на сторінках «Британського журналу з філософії науки», який колись охоче друкував праці Поппера і його послідовників. Так, в 1978 р. в одному тільки номері цього журналу були надруковані три гостро критичні статті проти Поппера, дві з яких безпосередньо стосуються нашої теми. Характерні вже заголовки статей: «Чи справедливий хоча б один попперівський аргумент проти історизму?», «На захист еволюційних законів»²⁷. Автор першої з них розбирає аргументи Поппера проти історизму і визнає їх неспроможність. У другій статті суто емпірично, шляхом наведення великого фактичного матеріалу з галузі еволюційної біології показано неправомірність попперівського нігілістичного ставлення до законів цієї науки.

Разом з цим і серед буржуазних ідеологів, особливо в колах соціал-демократії, виникають дедалі більші сумніви щодо прийнятності попперівської політичної доктрини. Соціал-демократів тепер не влаштовує її занадто абстрактний характер, завдяки чому вона неспроможна дати чітку політичну орієнтацію і виявляється сумісною з програмами різних буржуазних політичних партій. Так, відомий ідеолог СДПН Л. Нейман заявляє, що політична філософія Поппера, виражена в критичному раціоналізмі, не може мати всеохоплюючої цінності для соціал-демократів внаслідок того, що попперівська концепція не дає достатньої орієнтації для політичної дії, а «соціал-технологічна» теорія поступового перетворення суспільного порядку не відповідає багатьом потребам і проблемам сучасного «індустріального» суспільства²⁸. «Безконтурний, здрібнілий, майже безхарактерний критичний раціоналізм,— визнає західнонімецький соціал-демократ Г. Спінер,— виступає як спільна філософія для лібералів, реформістів і консерваторів, у крайньому випадку навіть для (немарксистських) радикалів і (інтелігентних) реакціонерів, для лівих і для правих. Коротко кажучи, червоний, чорний, безбарвно-нейтральний Поппер, придат-

²³ Cohen R. S. The Aims and Interests of Sociology.— The British Journal for the Philosophy of Science, 1963, vol. 14, N.55, p. 251.

²⁴ *Ibid.*, p. 253.

²⁵ Albert H. u. a. Forschungslogik der Sozialwissenschaften. Düsseldorf, 1974, S. 231.

²⁶ Цит. за: *Новейшие проблемы и течения философии в ФРГ*. М., 1978, с. 173.

²⁷ Urbach P. Is Any of Popper's Arguments against Historicism Valid?; *Oxford A. A Defence of Evolutionary Laws.— The British Journal for the Philosophy of Science*, 1978, vol. 29, N. 2.

²⁸ *Kritischer Rationalismus und Sozialdemokratie*. Bd. II, S. 86.

ний для всіх цілей, Поппер — для кожного, для духовної еліти і широких мас»²⁹. Розчарування соціал-демократів у філософських і політичних концепціях Поппера безумовно пов'язане з тими кризовими явищами, які посилились в соціал-демократичному русі в кінці 70-х — на початку 80-х років. У 1982—1983 роках це виявилось в політичній поразці західнонімецьких соціал-демократів.

Загалом же попперівська політична філософія і методологія соціальних наук, цілком неспроможна в теоретичному аспекті, відіграє в політичному житті капіталістичних країн роль, повністю підпорядковану антикомуністичній стратегії буржуазних політичних партій. І оскільки вихідним і визначальним в соціально-політичних поглядах Поппера є саме антикомунізм — спектр реально наявних і потенційно можливих зв'язків цих поглядів з програмними установками опортуністичних і буржуазних партій вельми широкий³⁰. Саме тому філософія Поппера не лишається ідеологічним виявом тільки реформістської політики у вузькому розумінні. Вона дедалі активніше стає складовою ідеологічного арсеналу консервативної політики, бо основним її змістом є антикомунізм.

* * *

Диалектико-матеріалістический анализ основных аргументов, выдвинутых «критическим рационализмом» К. Поппера и его последователей против принципа историзма, показывает, что ни один из этих аргументов не выдерживает последовательно научной проверки. И поскольку доктрину «критического рационализма» ныне активно пытаются использовать представители западноевропейской социал-демократии в качестве философского обоснования своей пробуржуазной социал-реформистской политической практики, — то это обусловлено вовсе не «теоретическими достоинствами», которых попперианство начисто лишено, а прежде всего его воинствующим антикоммунизмом. В статье показано, что попперовская методология социальных наук, будучи совершенно несостоятельной в теоретическом и научном отношении, играет в политической жизни капиталистических стран роль, целиком и полностью подчиненную антикоммунистической стратегии буржуазных политических партий.

²⁹ Цит. за: Соколова Р. И. «Критический рационализм» и идеология СДПГ. — Вопр. философии, 1982, № 1, с. 129.

³⁰ Бур М., Шрейтер И. Критический рационализм — реформизм — антикоммунизм. — Информационный бюллетень проблемной комиссии представителей АН социалистических стран, 1978, № 4, с. 12—13.

Вітаємо лауреатів!

Президія Академії наук Української РСР 26 січня 1983 року присудила завідувачому відділом історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР члену-кореспонденту АН УРСР Володимиру Іллічу Кученку і старшому науковому співробітникові цього ж відділу кандидату філософських наук Юрію Дмитровичу Прилюку премію імені Д. З. Мануїльського за цикл праць з проблем соціального управління.

ЛЮДИНА І ПРАЦЯ

28—29 січня 1982 р. у Дніпропетровську відбувся республіканський науково-практичний семінар «Соціальні проблеми праці у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС», організований Дніпропетровським обкомом Компартії України, Координаційною радою Академії наук УРСР з проблем наукового комунізму, Українським відділенням Філософського товариства СРСР, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Держкомпраці УРСР, Укрпрофрадою і правліннями товариства «Знання» УРСР.

На семінарі були присутні відповідальні працівники республіканських і обласних партійних, державних і профспілкових органів, учені Академії наук УРСР і викладачі вузів, а також практики — господарські і профспілкові керівники, інженери, працівники соціологічних служб і відділів НОП, знатні бригадири-новатори. Всього — близько чотирьохсот чоловік.

На пленарному засіданні було заслухано доповіді секретаря Дніпропетровського обкому Компартії України кандидата економічних наук І. В. Василюва «Робота обласної партійної організації по підвищенню виробничої і суспільно-політичної активності трудящих у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС», першого заступника голови Держкомпраці УРСР кандидата економічних наук В. К. Шокуня «Основні фактори, що впливають на ефективність використання трудових ресурсів, підвищення трудової активності і зміцнення виробничої дисципліни», секретаря Укрпрофради М. А. Запольського «Роль соціалістичного змагання в розвитку виробничої активності трудящих», голови Координаційної ради АН УРСР з проблем наукового комунізму, завідуючого відділом філософських питань наукового комунізму Інституту філософії АН УРСР доктора філософських наук В. А. Буслинського «Людина і праця в умовах сучасної науково-технічної революції».

Доповідь І. В. Василюва була присвячена узагальненню різнобічного досвіду діяльності дніпропетровської партійної організації у розв'язанні соціальних проблем праці і виробництва. У ній зазначалося, що комуністи Дніпропетровщини значну увагу приділяють здійсненню на практиці системних заходів, що забезпечують підвищення трудової і суспільно-політичної активності трудящих у розв'язанні завдань господарського і культурного будівництва, виконання планів і соціалістичних зобов'язань в одинадцятій п'ятирічці. Винятково актуальними є нині проблеми масової підготовки робітників нових спеціальностей, народжених науково-технічним прогресом, професіоналізації працівників некваліфікованої праці, які вивільняються внаслідок механізації виробничих процесів, перекваліфікації

тих, хто переходить на обслуговування складніших, в тому числі автоматичних машин і механізмів, оволодіння другою професією у зв'язку зі зменшенням навантаження працівників і об'єктивною необхідністю суміщення деяких різновидів праці в нових умовах виробництва. Усе це зумовлює першочергову увагу партійних організацій області до вдосконалення професійної орієнтації і початкової професійної підготовки випускників загальноосвітніх шкіл, поліпшення підготовки і виховання учнів професійно-технічних училищ, підвищення рівня підготовки і перепідготовки кадрів на підприємствах, зміцнення навчально-матеріальної бази всіх форм професійної підготовки кадрів, добору, розстановки і виховання працівників.

Але загальні і професійні знання, підкреслював доповідач, — це аж ніяк не всі грані духовного обличчя передового працівника соціалістичного виробництва. Не менш важливі і такі риси, як добросовісність у виконанні дорученої справи, доброзичливість у взаєминах з товаришами по праці, непримирність до недоліків у роботі, до будь-яких відступів від норм комуністичної моралі, вміння, воля і готовність обстоювати інтереси суспільства, ідеали комунізму. Формуються ці якості ідейно-виховною роботою, соціально-психологічними відносинами в колективі. Важливим засобом формування марксистсько-ленінського світогляду, принципів комуністичної моралі є політична освіта. За даними вибіркового соціологічного дослідження, серед слухачів системи політосвіти порівняно з тими, хто ніде не навчається, у 5—6 разів більше переможців соціалістичного змагання, ударників комуністичної праці, активістів громадської роботи і водночас у 6—7 разів менше порушників громадського порядку. Доповідач відзначив, що нині в області різними видами політичного і економічного навчання охоплено 85 % працюючого населення. Партійні організації активно підтримують творчі ініціативи і цінні почини. Здобутком майже всіх колективів обласної стала ініціатива трудящих виробничого об'єднання «Дніпрошина», а також таких заводів: імені Г. І. Петровського, імені К. Лібкнехта, імені К. Е. Ворошилова, металургійного обладнання, Новомосковського трубного, Дніпродержжиринського коксохімічного, — «Одинадцятій п'ятирічці — понадпланову високоякісну продукцію за рахунок економії всіх видів ресурсів». Великою поширення набули колективні форми організації і оплати праці, особливо із застосуванням коефіцієнта трудової участі. На кінець п'ятиріччя в області буде охоплено колективними формами організації праці приблизно 700 тис. чоловік або близько половини зайнятих у сфері матеріального виробництва. Дедалі ширше

впроваджується принцип колективної моральної і матеріальної відповідальності за дисципліну праці і громадський порядок. На підприємствах, будовах, у колгоспах і радгоспах приймаються морально-трудові кодекси, свого роду звід соціальних норм життя і діяльності колективу. Сьогодні вони вже є на 350 підприємствах. Доповідач висвітлює нагромаджені в області досвід наставництва, показав на конкретних прикладах значення морально-психологічного клімату колективу для підвищення виробничої і громадської активності працівників. На 180 підприємствах області, наприклад, створено службу регулювання морально-психологічного клімату «Ваш настрій».

Перший заступник голови Держкомпраці УРСР В. К. Шокун проаналізував основні фактори, що впливають на ефективність суспільного виробництва, піднесення і зміцнення трудової дисципліни. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства підвищення ефективності економіки на основі її інтенсифікації виступає як настижна необхідність. Вона зумовлена передусім різким скороченням приросту трудових ресурсів. На підтвердження доповіді навіть такі дані. У 1978 р. приріст працездатного населення на Україні становив 0,97 %, у 1979 р. він знизився до 0,42 %, або більш як у 2 рази, а в 1980 р.— до 0,25 %, або майже в 4 рази порівняно з 1978 роком. Нинішня демографічна ситуація в країні диктує потребу раціонального використання трудових ресурсів. У республіці вже накреслено заходи для обмеження зростання чисельності працюючих у деяких галузях, активного залучення у виробництво пенсіонерів, домашніх господарок, жителів села. Зокрема, передбачається залучення у сферу суспільного виробництва 180 тис. чоловік з домашнього господарства, 205 тис. пенсіонерів, перерозподіл в інші галузі народного господарства 335 тис. колгоспників.

У комплексі факторів, покликаних розв'язувати народногосподарські проблеми, пов'язані з нестачею трудових ресурсів, головна роль належить підвищенню продуктивності праці за рахунок прискорення темпів механізації й автоматизації виробництва. В Українській РСР на одинадцять п'ятирічку розроблена цільова комплексна програма скорочення застосування ручної праці. Вона включає в себе систему технологічних, організаційних і соціально-економічних заходів. В. К. Шокун повідомив, що реалізація цієї програми дозволить перевести з ручної праці на механізовану понад 1 млн. чоловік, у тому числі в промисловості—375 тис. чоловік.

Доповідач докладно розглянув питання про необхідність впровадження на підприємствах наукової організації праці. Він відзначив, що комплексний підхід тут має реалізуватись ще на стадії проектування нових і реконструкції діючих підприємств. Практика підтверджує, що на нововведених підприємствах, у проектах яких було враховано вимоги НОП, потужності освоюються в 1,5—2 рази швидше, продуктивність праці по закінченні одного й того самого строку освоєння на 20—25 % вища, ніж на тих, де ці вимоги не враховувались. Планом на

одинадцять п'ятирічку намічено розширити обсяги впровадження НОП і внаслідок цього лише в деяких галузях народного господарства республіки зменшити потребу в трудових ресурсах на 450 тис. чоловік.

У поточній п'ятирічці, підкреслив В. К. Шокун, особливого економічного і соціального значення набуває виконання рішення XXVI з'їзду КПРС щодо широкого впровадження бригадної форми організації і стимулювання праці. Як приклад він навів Київське верстатобудівне виробниче об'єднання ім. Горького, завод «Мукачівприлад». Тут колективними формами організації праці охоплено близько 80 % робітників, продуктивність праці за роки десятиї п'ятиріччя зроста відповідно на 40 і 57 %. Бригадна форма організації праці сприяє підвищенню кваліфікації робітників, зміцненню стабільності трудових колективів.

Про питання дальшого розвитку соціалістичного змагання йшлося у доповіді секретаря Укрпрофради М. А. Запольського. Головну увагу було зосереджено на його організації, на його великій ролі у піднесенні соціальної активності трудящих. Нині, зауважив доповідач, у соціалістичному змаганні беруть участь 21,6 млн. трудящих республіки, або 97 % працюючих в усіх сферах народного господарства. Соціалістичне змагання стимулює трудову активність мас, народжує нові почини. Великого поширення в республіці набули, наприклад, такі почини, як «Працювати без відстанючих», «Відмінна якість—справа кожного!», «П'ятиріччі якості—трудова гарантія» та ін. За результатами Всесоюзного соціалістичного змагання за досягнення найкращих показників у випуску продукції з державним Знаком якості в десятиї п'ятиріччі 33 трудових колективи України нагороджені спеціальним дипломом ВЦПРС і Держстандарту, а колективи Кам'янець-Подільського кабельного заводу, Одеського «Буддідравліка», харківського «Кондиціонер» імені 50-річчя СРСР удостоювались цієї честі п'ять разів, тобто щорічно. 96 об'єднань і підприємств стали переможцями республіканського соціалістичного змагання. Їм присуджено почесне звання «Підприємство високої якості продукції».

М. А. Запольський докладно спинився на досвіді Дніпропетровської області у розробці і впровадженні цільової комплексної системи управління якістю продукції, ефективного використанні сировинних, паливно-енергетичних та інших ресурсів.

Доктор філософських наук, професор В. А. Буслінський (Київ) у своїй доповіді зазначив, що науково-технічна революція робить величезний вплив на всі сфери суспільного життя, і насамперед—на розвиток виробництва, продуктивних сил, на саму людину як суб'єкта НТР. Вона якісно змінило характер взаємодії суспільства і природи, революціонізує виробництво, засоби праці, ставить перед людиною нові, дедалі складніші проблеми.

Аналіз одного з основних напрямів сучасного технічного прогресу—комплексної механізації й автоматизації виробництва в умовах соціалістичного суспільства показує, що впровадження нової техніки у вироб-

ництво різко підвищує продуктивність праці і водночас приводить до глибоких якісних перетворень у його змісті і характері, чим зумовлюється його величезне економічне і соціальне значення.

На основі комплексної механізації й автоматизації виробничих процесів розвивається тенденція до суміщення професій, усунення вузької спеціалізації. Це свідчить про дальше збагачення змісту праці, насичення його елементами різноманітної, творчої діяльності. Зазначена тенденція спостерігається як у промисловості, так і в сільському господарстві. Агрегування машин і механізмів у процесі механізації й автоматизації, як правило, тягне за собою й «агрегування» професій, збільшення кількості працівників, які мають широку спеціалізацію. Підвищується питома вага висококваліфікованої праці і звужується сфера застосування малокваліфікованої і некваліфікованої праці, що спричинює інтелектуалізацію її змісту. Дістають поширення «наскрізні» професії, типові для всіх галузей виробництва. Їх частка нині перевищила 60 % загальної кількості професій, а в машинобудуванні і металобробленні досягла 80—90 %. За свідченням спеціалістів, більш як половина робітників, зайнятих у народному господарстві країни, трудяться по 319 «наскрізних» професіях і спеціальностях. Усе це значно розширює сферу дії закону переміни праці, зумовлює міжпрофесійну і внутрішньо-професійну соціальну рухомість, сприяє більшій задоволеності працею, збільшує можливість вибору форм діяльності за потребами.

Разом з тим зберігається тенденція до диференціації існуючих професій, спеціалізації працівників. За даними вчених, щорічно виникає не менше 500 нових професій, а з існуючих нині 40 тисяч професій і спеціальностей понад половина не були відомі ще тридцять років тому.

Виникнення нових професій і спеціальностей — результат дальшого суспільного поділу праці і насамперед наслідок науково-технічного прогресу, який зумовлює зміни у змісті і характері праці, перетворює ручну працю в машинну, підвищує питому вагу розумової праці в трудових затратах працівників, посилює творче начало в трудовій діяльності, зближує працю робітників та інженерно-технічних працівників, а працю останніх — з науковою, визначає виникнення нових видів діяльності (нових професій і спеціальностей), приводить до суміщення професій.

Сучасна НТР робить, отже, вирішальний вплив на розвиток суспільної праці, на саму людину. Але цей вплив має суперечливий характер. З одного боку, створюються умови для полегшення праці, посилення її творчого характеру. З другого, — внаслідок застосування нової техніки, приладів і механізмів, нової технології виробництва, — виникають несприятливі фактори, що негативно позначаються на людині, її фізичному та психічному стані (високі швидкості, температура, тиск, шуми, загазованість та ін.). На початкових етапах автоматизації, як показує досвід, помітно зростає чисельність робітників нескладних професій, яким не потрібна тривала професійна підготовка,

скажімо, контролерів, браківників, лаборантів, перфораторників, операторів та ін.

Усе це потребує пильної уваги, якнайсерйознішого вивчення змісту праці, поліпшення її умов, створення такої техніки, яка б сприяла всебічній і гармонійній реалізації фізичних, розумових, психічних та інших можливостей людини. Після пленарного засідання робота семінару продовжувалась у секціях.

Перша з них, найбільш представницька щодо кількості учасників, — «Розвиток суспільної праці в умовах зрілого соціалізму», — охоплювала широке коло питань: загальнотеоретичні проблеми соціалістичної праці; сутність і критерії її соціальної ефективності, зміст, характер і організаційні форми її функціонування та розвитку, особливості відтворення і розподілу робочої сили; взаємозв'язки соціальної інтеграції і диференціації суспільної праці; аксіологічні та соціально-педагогічні аспекти трудової діяльності та ін. Поряд з цим значне місце посіло узагальнення передового досвіду в галузі вдосконалення соціальної діяльності і соціальних відносин на підприємствах і в господарствах республіки, зокрема в Дніпропетровській області.

Значний інтерес у слухачів викликала доповідь доктора економічних наук, професора Д. П. Кайдалова (Москва) «Про соціально-ефективність виробничої діяльності трудових колективів». Він зробив акцент на тому, що XXVI з'їзд КПРС у визначенні соціально-економічної стратегії партії виділив соціальні фактори праці і виробництва.

Доповідач схарактеризував основні напрями, в яких ці фактори мають розвиватись і вдосконалюватись. Такими напрями, на його погляд, є вдосконалення соціальної політики на всіх рівнях, що кладає в основу людську особистість з усіма її багатограничними потребами; поліпшення організаційних структур суспільної праці, зокрема бригадних форм організації праці; піднесення культури трудової діяльності і ділових взаємин. Тільки додержуючись цього триєдиного напрямку, підкреслює доповідач, можна досягти реального успіху.

Низка доповідей і виступів була присвячена загальнотеоретичним проблемам розвитку соціалістичної праці.

К. К. Шеховцева, В. В. Гаверський, О. В. Кисельова (Одеса), вказавши, що особливістю праці за соціалізму є її безпосередньо суспільний характер, разом з цим відзначили помилюваність твердження, згідно з яким соціалістична праця — це безпосередньо суспільна праця в розвинутому своєму стані. Такою на їхній погляд, вона буде тільки за повного комунізму, за соціалізму ж вона становить усього лиш ступінь у розвитку комуністичної праці як безпосередньо суспільної, оскільки ще містить у собі соціально-економічні відмінності. Розглядаючи специфіку економічної природи соціалістичної (комуністичної) праці, К. І. Капустин (Дніпропетровськ) у своєму виступі висловив думку про те, що на зміну конкретно-абстрактній двоїстості праці за капіталізмом приходить двоїстість принципово нового характеру в умовах соціалізму.

лізму (комунізму): суспільно корисна (конкретна) праця і водночас безпосередньо суспільна праця.

Нерозв'язність загальнотеоретичних проблем дослідження суспільних витрат праці у сфері обігу за соціалізму і недооцінювання значення економічної природи цих витрат у теорії і практиці були питанням, на яке звернув увагу слухачів М. І. Звіряков (Одеса). На його думку, і на зрілій стадії асоційованого виробництва зберігаються витрати суспільної праці, пов'язані не тільки з обміном речовин між людиною і природою, а й з суспільною формою продуктів праці. А. І. Хоменко (Київ) присвятив свій виступ аналізу джерел і рушійних сил розвитку соціалістичної праці, ролі суперечностей у процесі переростання соціалістичної праці в комуністичну.

Багатоманітність організаційно-господарських форм, породжуваних сучасною практикою комуністичного будівництва, зумовлює потребу виведення на якісно новий рівень аналізу таких явищ, як створення виробничих і науково-виробничих об'єднань, територіально-виробничих комплексів та ін. Цей аналіз неможливо здійснити без чіткого розуміння категорії «кооперація праці». Зафіксувавши дане положення, В. К. Матвієнко (Одеса) вказав на двоїстий статус цієї категорії і на необхідність постійного розмежування кооперації з боку її речового і соціально-економічного змісту.

Важливі аспекти загальнотеоретичного дослідження соціалістичної праці було розглянуто і у повідомленнях Д. Т. Жовтуна (Москва), В. А. Зайцева (Одеса), К. Т. Дончевої (НРБ), Н. Ф. Рибачука (Київ), В. Г. Воропаєвої (Кіровоград), І. С. Гонтаржевського (Київ), О. П. Завгороднього (Івано-Франківськ), Т. Є. Старченко (Львів), О. Ф. Базилюка (Донецьк), В. О. Ливенцова (Київ).

Методологічним проблемам дослідження змісту, характеру, структури і форми праці за соціалізму, їх діалектичному взаємозв'язку було присвячено доповіді В. П. Рябко-кня (Вінниця), повідомлення С. М. Круглова (Київ), В. П. Ткаченко і В. С. Чистякова (Донецьк), І. А. Петрова і В. Б. Пасько (Київ), Л. Г. Леонова (Донецьк), Є. І. Джигіля (Львів), Л. А. Юрченко (Луцьк), Л. Ф. Коритіна (Донецьк). Питання про зміст і характер соціалістичної праці в аспекті соціальної диференціації розглянув Ю. І. Ширяев (Київ). Доповідач визначив лінію, щодо ній пролягає відмінність між змістом і характером фізичної і розумової праці і, відповідно, між її соціальними суб'єктами — робітниками, колгоспниками, інтелігенцією та їх різними професійними загонами. Про соціальні аспекти молодшої технічної науки системотехніки і про характер праці в умовах великих технічних систем йшлося у доповіді І. Т. Пащенко (Харків).

Чимало доповідей і повідомлень були тематично пов'язані з висвітленням переваг колективних (бригадних) форм організації праці. Показово те, що це питання стало об'єктом уваги як учених теоретиків, філософів і економістів, так і господарників-практиків.

(Далі буде)

ФІЛОСОФІЯ, КУЛЬТУРА, НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ

25—28 травня 1982 року в Чернігові відбувся IV Всесоюзний теоретичний семінар «Світгляд і наукове пізнання», організований Чернігівським обласним комітетом Компартії України, Інститутами філософії АН СРСР і АН УРСР, Філософським товариством СРСР, Науковою радою з проблем «Філософські питання сучасного природознавства» і Бюро методологічних семінарів при Президії АН УРСР, товариством «Знання» УРСР та Чернігівським державним педагогічним інститутом.

У роботі семінару взяли участь філософи і природознавці з Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Дніпропетровська, Єревана та багатьох інших наукових центрів нашої країни.

У вступному слові секретар Чернігівського обкому Компартії України В. М. Половець розповів про історичне минуле і сьогодення області, про завдання і досягнення трудящих Чернігівщини у виконанні історичних рішень XXVI з'їзду КПРС.

З доповіддю «Охорона природи як фактор розвитку культури» виступив віце-президент АН УРСР академік АН УРСР К. М. Ситник, який підкреслив, що охорона природи, як одна з глобальних проблем сучасності, пов'язана з розв'язанням таких проб-

лем, як проблема війни і миру, народонаселення, паливноенергетична, продовольча та ін. Об'єктом охорони природи мають виступати не лише окремі види живих організмів або ландшафти, а насамперед біогеоценози. Тільки за цієї умови природоохоронні заходи матимуть істинний народногосподарський і культурно-історичний зміст.

З доповіддю «Світгляд і культура» виступив член-кореспондент АН СРСР, академік АН УРСР, голова оргкомітету семінару В. І. Шинкарук. Він підкреслив, що актуалізація світоглядних і методологічних аспектів культурологічної проблематики — величезна справа, зумовлена необхідністю розв'язання духовної культури розвинутого соціалізму, який реалізує найбільш прогресивні традиції минулого. Культура, зазначив він, — це система всіх тих засобів і форм людської діяльності і спілкування, які на тлі чинних історичних етапів забезпечують утворення, існування і розвиток людства. Світгляд же являє собою форму суспільної самосвідомості, з допомогою якої людина усвідомлює свою суспільну сутність, своє місце у світі.

У доповіді В. П. Іванова «Наукове пізнання, світгляд, культура» зазначалося, що відношення «людина — світ» як

фундаментальна сутнісна ознака світогляду перебуває в основі науково-пізнавального відношення суб'єкта до об'єктивної дійсності. Світоглядні принципи і узагальнення акумулюють у собі весь досвід практичного освоєння світу людиною, здійсненого у різних культурно-історичних системах, і тому виконують важливу регулятивну функцію в межах власне наукового пізнання.

Розглядаючи проблему «Природознавство в системі культури», Н. П. Депенчук зауважила, що для аналізу співвідношення культури і природознавства істотне значення має факт включення природи в визначення культури. Людська діяльність немислима без знання про природу, яке набуває в історії свого розвитку різноманітні структури і організаційні форми. В цьому плані особливого значення набуває дослідження витоків природничонаукового знання і його співвідношення з формами культури.

Світоглядним методологічним проблемам теорії культури були присвячені доповіді першої секції.

Говорячи про культуру як об'єкт філософського дослідження, слід, на думку В. М. Межуєва (Москва), враховувати незвідність культури до природного утворення, пізнання якого можливе засобами природознавства. Адекватне розуміння сутності культури можливе лише тоді, коли культура розуміється як така сфера людського буття, де людина є не лише об'єктом, але й суб'єктом і водночас результатом власної діяльності. З філософського погляду соціально-виробнича діяльність людини аналізується в культурі як носій людського змісту, як поле розвитку людської суб'єктивності.

Е. С. Маркарян (Єреван) вважає, що для цілісної культурологічної характеристики науки необхідне введення поняття наукової культури. Воно має інтегрувати соціально-організаційний і логіко-методологічний аспекти науки. Така інтеграція можлива тоді, коли будуть знайдені загальні принципи і поняття, що об'єднали б аналіз об'єктів наукознавства, логіки та методології науки. Знаходження інтегративних принципів дослідження науки поєднується з розумінням культури як певного способу діяльності, який надає специфічний рис організації наукового дослідження.

В. М. Калмиков (Гомель) підкреслив, що образ життя є показником оволодіння людиною культурно-історичним досвідом, міри залучення нею в умови свого розвитку широкого кола різноманітної діяльності і різних способів практичного відношення до світу.

Розглянувши в цьому контексті ціннісні аспекти культури, на думку Л. В. Смирнова (Ленінград), характеризують позитивний зміст людської діяльності; до нього належить насамперед «технологія діяльності», що має конкретну культурно-історичну спрямованість і є специфікацією загальних елементів людської практики.

Продовжуючи що думку, І. В. Бичко (Київ) зазначив, що важливим показником культурного змісту людської діяль-

ності є її орієнтація на майбутнє, врахування специфічного простору можливостей для розгортання суб'єктивних здатностей. Орієнтована на множинний простір можливостей, практична діяльність передбачає суб'єктивний вибір і рішення — з цього випливає такий тип соціальної детермінації діяльності, як свобода.

У доповіді Н. С. Автономової (Москва) наводилася типологія різних визначень культури (як системи здобутків матеріальної та духовної діяльності; як сукупності цінностей; як сукупності засобів і способів діяльності; як творчої діяльності та ін.). Було наголошено на важливості для теорії культури такого поняття, як досвід діяльності.

У доповідях В. А. Лихачова (Чернівці) та В. Л. Міттелло (Куйбишев) йшлося про діалектику формування культури почуттів та естетичної культури у загальному процесі становлення та збагачення предметно-практичного досвіду людства. На думку доповідачів, зростання рівня естетичної культури є важливим показником гармонізації всіх гуманістично-ціннісних явищ життя суспільства взагалі і особи зокрема.

Значна увага доповідачів була приділена висвітленню проблеми співвідношення культури, пізнання, категорій філософії, різних типів категоризації, предметно-практичним і технологічним засадам культури. У доповіді В. Г. Табачковського (Київ) відзначалося, що проблема категоризації дійсності у людському мисленні може розглядатися у ракурсі співвідношення категорій філософії, світогляду і культури. Філософським категоріям, в яких концептуалізуються уявлення людини про дійсність, передують категоріальні форми, що фіксують уявлення про місце людини в предметному та соціальному універсумі, про середовище людського буття як сукупність «смысложиттєвих» предметів. Отже, ці категоріальні форми функціонують в тому специфічному контексті, котрий в «Німецькій ідеології» названо «мовою реального життя». Осмислення категорій світогляду і культури як вузлових утворень такої «мови» — перспективний напрям в дослідженні етапів того перетворення, яке проходять у свідомості реальні відношення, що складаються в суспільно-практичному процесі.

Продовжуючи що думку, М. Ф. Тарасенко (Київ) відзначив, що культура і технологія — це своєрідні способи самореалізації і самовизначення суспільної форми діяльності як об'єктивного процесу, до якого включена сама людина. Культура характеризує самозростання суспільної форми діяльності у світлі природи і соціальної дійсності мірою набуття останньою свідомого цілеспрямованого розвитку. Технологія виступає суспільно виробленим способом перетворення речовини природи відносно цілей і потреб людської праці.

В. О. Звіглянч (Київ) підкреслив, що культура є необхідною опосередковуючою ланкою в перетворенні законів природи і предметно-перетворюючої діяльності на принципи свідомості і пізнання.

Проблему регулятивних функцій культури в категоріальному осмисленні світу, на його думку, треба розглядати в двох взаємопов'язаних площинах — культурно-історичної антиципатії категоріальних утворень думки і соціально-практичної адаптації результатів пізнання, «вписування» знання у загальний фонд культури, перетворення його на світоглядні орієнтації і чинники практичної дії особи. Важливу роль в цьому процесі відіграє поняття культурної спадковості. Воно, на думку Є. І. Андросова (Київ), дозволяє дослідити категорії у контексті суспільної пам'яті, традиції комунікацій. Культура за такого підходу береться у єдності її семантичних та ціннісних характеристик, а категорії — у єдності їх варіативних та інваріантних ознак. Проблема інваріантності категоріального смислу розкривається через аналіз його в системі опозицій «постійне — змінне», «перервне — безперервне», «загальне — індивідуальне». На думку Е. К. Бистрицького (Київ), проблема індивідуальності в пізнанні — це проблема індивідуалізуючої функції культури стосовно пізнання. З цього погляду, наукове пізнання постає як пошук вчесьним загальною закономірності, яка б відповідала індивідуальному (культурному) сенсу, властивому певній історичній єності. А. М. Лой (Київ) та Б. І. Пружинін (Москва) в своїх доповідях спинились на співвідношенні гносеологічних та ціннісних аспектів культури. В обговоренні доповідей взяли участь Л. В. Никанорова, В. К. Хорошилова, Н. Б. Вяткіна (Київ), В. В. Іванченко, В. К. Зволь, С. Ф. Марценюк (Чернігів), О. І. Гордієнко (Дніпропетровськ), В. О. Калашнікова (Ленінград) та ін.

На думку Б. О. Парахонського (Київ), аналіз слова як феномена культури розкриває важливий аспект дослідження мислення, пов'язаний з рухом від поверхні дискусійного розгортання думки у напрямі її глибинних інваріантних структур. В контексті співвідношення словесних символічних засобів фіксації думки на рівнях буденного і наукового світорозуміння розкриваються спільні і відмітні риси, притаманні названним типам категоризації дійсності.

В. П. Козловський (Київ) спинився на питанні про філософсько-світоглядний аналіз предметно-смислової культури, який доцільно зосередити на трьох аспектах дослідження: 1) історичність світу людського буття; 2) об'єктивні умови людського існування; 3) проблема людської свободи, індивідуального саморозвитку.

Про світоглядну функцію культури в дослідженні проблеми людської цілісності йшлося в доповіді Л. Є. Шкляра (Київ). Ця проблема поєднує в собі сукупність як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників людської діяльності, надаючи їй властивості відтворювати у своїх проявах об'єктивну цілісність природних та соціально-культурних процесів. Значну увагу на семінарі було приділено комплексу питань, пов'язаних з аналізом проблеми «людина — практика — культура», — М. І. Ко-

лесник, В. І. Шевченко (Чернігів); Н. М. Нікітіна (Перм), З. А. Кручинська та В. О. Босенко (Київ), В. М. Шилов (Суми), соціально-культурних функцій людського досвіду в контексті предметно-практичного освоєння світу — В. І. Пронякін (Дніпропетровськ), критичним висвітленням світоглядно-методологічної обмеженості сучасних немарксистських концепцій співвідношення пізнання і культури — В. П. Загороднюк (Київ), ідеалістичної сутності герменевтичних тлумачень культури і людини — Р. О. Євтушенко (Дніпропетровськ).

В. П. Філатов (Москва) розглянув питання про особливий статус світоглядних проблем в сучасному науковому пізнанні. Світоглядні передумови пізнавального синтезу знання виступають своєрідним дереклексивним фоном, який окреслює як межі можливого синтезу знання, так і межі його осмислення суб'єктом. Світогляд з цього погляду є чинником неперервності пізнавального досвіду в різних культурно визначених системах знання.

Г. П. Кікець, В. П. Савельєв зупинились на інтегративному характері категорії «культура», що включає в себе суттєві сили людини — волю, розум, які сформувались історично і розвинулись в процесі предметно-практичної діяльності в усьому багатоманітті її форм. Тому культура виступає інтегратором різноманітних видів і сфер діяльності. Системоутворюючим елементом цієї системи є історичний спосіб опредмечення і розпредмечення суттєвих сил людини. Таким способом є творчо-перетворююча діяльність, спрямована на перетворення і удосконалення соціальної форми людського буття.

Доповіді другої секції охоплювали комплекс питань, пов'язаних з аналізом природознавства в системі культури.

Культурно-історичні фактори розвитку наукового знання були проаналізовані в доповіді С. Б. Кримського (Київ). Серед ідей, що виконують інтегративну і детермінуючу функцію в процесі розвитку наукового знання, треба розрізняти ті, які не могли бути вироблені в межах власне пізнавального процесу, а ввійшли до нього з культури. Це — ідеї природи, творення і краси. В сфері наукового пізнання вони вступили умовами можливості відповідно природничонаукового дослідження, лінійного часу, гармонійних співвідношень. Основою співвідношення культури і пізнання є досвід людської історії, в процесі якого виробляються спільні для них норми, принципи та цінності.

У доповіді М. В. Поповича (Київ) йшлося про культурні витоки поняття безконечності (нескінченності). Безконечність стала об'єктом науково-методологічної та філософсько-світоглядної рефлексії лише з перетворенням її на вимір людської діяльності, що передбачає як ідеально-духовну, так і реально-практичну «трансценденцію» людини за межі свого кінцевого буття. Сферою, де найбільш яскраво втілюється названа «трансценденція», є культура, багатоманітність способів практично-духовно освоєння світу.

Торкаючись проблеми культури як сфери закономірності та цілеспекладання, О. І. Яценко (Київ) підкреслив, що цільово орієнтації людини визначаються не сукупністю природних факторів, а мають культурне походження. Культура — це сфера перетворення можливостей природи на людські можливості, сфера феноменів особливого роду — чуттєво-надчуттєвої природи (магічні вірування, міфи та ін.), які, будучи втіленими в знаково-символічну систему, мають відігравати роль об'єктивного чинника людських цілей та дій. В. В. Ахлібнінський та І. М. Шорохов (Ленінград) підкреслили, що в сучасних умовах сфера використання науки дедалі більше стає об'єктом наукового дослідження. «Предмет» вивчення і сфера застосування науки діалектично збігаються тією мірою, якою реалізується «соціалізація» науки і «науочнення» суспільного буття.

Значну роль в процесі трансформації наукового знання в сферу людської діяльності і культури, на думку І. В. Огородника, відіграє стиль мислення. У цьому достають своє втілення детермінації, що їх справляє на наукове пізнання конкретна культурно-історична ситуація існування і розвитку знання.

У ряді виступів акцентувалася увага на закономірностях включення природознавства в систему культури. При цьому природознавство розглядалося як один з найважливіших елементів науки, цієї складової частини людської культури загалом. Так, у спільних доповідях Е. П. Семениюка (Львів) і Т. В. Воробйова (Новосібірськ), І. З. Цехмістра і О. В. Тягла (Харків) проаналізовано природознавство як інтегрований фактор культури, основою якого є посилення взаємодії природничих, суспільних і технічних наук (О. Г. Приймак — Київ) і яке має конкретні історико-культурні передумови (Л. П. Депенчук — Київ).

На думку В. І. Онопрієнка (Київ) та С. М. Половинкіна (Москва), механізми формування нового знання можуть досліджуватися за умови поєднання методологічного і соціокультурного аналізу науки. Методологічні проблеми історії науки та інших наукознавчих дисциплін вказують на необхідність марксистської теорії науки, здатної здійснити синтез соціологічного, історичного, психологічного, логічного і системно-структурного підходів до феномена наукового знання. Методологія історії науки ХХ ст. еволюціонувала від поглядів, що відривали феномен науки від суспільної практики, до марксистського підходу, який діалектично поєднує соціокультурний і методологічний аналіз науки.

В цьому контексті В. В. Озадовською (Київ) було розкрито вплив культурно-історичних факторів на еволюцію змісту таких філософських принципів, як принципи матеріальної єдності світу, об'єктивності і причинності. Філософські принципи виступають не тільки світоглядними орієнтирами пізнання, а й виконують методологічну функцію, визначаючи шляхи пізнання природничонаукових об'єктів і сти-

мулюючи вироблення конкретних наукових засобів і методів пізнання. Подальший розвиток природничонаукових уявлень приводить до збагачення змісту філософських принципів.

Соціокультурні основи формування різних типів наукових теорій розглядалися І. О. Серовою (Перм). Різні системи культури створюють свої ідеали, норми, категорії «науковості», на основі яких формуються певні типи теорій. Велике значення в цьому процесі, на думку Ю. В. Джулая (Київ), відіграє поняття «наукова картина світу». Через нього усвідомлюється місце науки, насамперед природознавства, в історії культури. В. М. Михайловський (Ленінград) простежив вплив культури епохи на наукову картину світу.

Різних аспектів зв'язку сучасного природознавства з культурою торкались М. В. Карамішев (Львів), Д. А. Микитенко, Є. В. Котова, Л. О. Чекаль (Київ), Н. О. Краснонос (Вінниця), Б. В. Марков (Ленінград).

Д. О. Гушин (Ленінград) проаналізував особливості природничонаукового та художнього знання. Про значення методології науки як феномена культури говорив В. І. Шубін (Дніпропетровськ).

Значне місце в роботі семінару посів розгляд питань взаємозв'язку з філософією і культурою конкретних галузей природознавства, передусім наук фізико-математичного і біолого-екологічного циклів. Такий аналіз, на думку учасників семінару, дозволяє розкрити конкретні механізми включення природничонаукових знань у ту або іншу систему культурних цінностей і зворотного впливу культури на розвиток методів, понять, ідей і концепцій.

Зокрема, говорячи про функціонування математики в системі культури, В. С. Лук'янець (Київ) відзначив, що, взаємодіючи з наукою, математика опосередковано взаємодіє і з усіма іншими галузями культури, з її «ціннісним ядром». Найвизначніші відкриття в математиці, породжуючи відповідний прогрес у природознавстві, суспільствознавстві і технікознавстві, роблять перетворюючий вплив на характер творчої діяльності в економіці, техніці, технології, політиці, мистецтві та ін.

На соціокультурних аспектах розвитку математики спинився О. І. Кедровський (Київ). В. М. Стасішин (Львів) підкреслив важливість розгляду зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку математики в їх єдності і взаємопереходах. С. М. Вовк (Москва) зауважив, що процес математизації, характерний для сучасного етапу розвитку науки, спостерігається і під час вивчення культури, що виявляється, зокрема, у процесі математичного експерименту в єдності матеріальних та інтелектуальних засобів дослідження.

Взаємозв'язку кібернетики і культури, формуванню кібернетичного стилю мислення були присвячені виступи В. Г. Пушкіна (Ленінград) і О. Я. Мороза (Київ). Розгляду функціонування логіки в системі культури була присвячена доповідь Б. М. П'ятницька (Москва). Логіка бу-

дується як певна модель дійсності, характер структури і функціонування якої визначається рівнем розвитку конкретної культури. Аналіз світоглядних аспектів процедури екстраполяції передбачає, на думку Н. Л. Попової (Львів), розкриття діалектичного взаємовідношення між ідеалами пізнання і можливістю їх реалізації, між ідеальними уявленнями про те, яким має бути наукове знання, і реальною практикою розвитку теоретичного мислення. Сфера співвідношення між цими аспектами пізнання окреслюється, зокрема, за допомогою екстраполяції, яка виявляє ступінь повноти або неповноти відповідності ідеалів науки практиці.

О. М. Кравченко (Київ) розглянув питання про обґрунтування фізичної теорії, що розуміється як процес оцінки її систем з погляду вироблених досі норм оцінок, того культурно-історичного контексту, в якому з'являються, існують, розвиваються і змінюються фізичні теорії. Норма оцінки обґрунтування не має суто спеціально-дисциплінарного характеру. Вона за своєю природою є суспільно-історичною мірою і виражає в концентрованому вигляді рівень розвитку її орієнтацію діяльності людини стосовно знання. Фізична теорія в такому розумінні є практичною реалізацією і втіленням норм оцінок, що виступають у культурно-історичному епосі як одне з її найвищих досягнень.

Різних дискусійних питань співвідношення фізичного знання і культури порушили Л. М. Воронкова (Дніпропетровськ), Ф. М. Канак, Б. Б. Уразалін (Київ), В. С. Ратников (Вінниця), М. П. Бартум (Дніпропетровськ) підкреслили, що в умовах сучасної науково-технічної революції відбуваються якісні зміни в системі технічного знання, насамперед перехід технічного знання від емпірії до теорії, формування системи теоретичного мислення, що в свою чергу зумовлює необхідність філософської рефлексії, встановлення міцного взаємозв'язку технічних і філософських наук.

В. В. Гречаний (Ленінград) розглянув питання про загальний зв'язок понять «світогляд» і «філософія» і дійшов висновку, що світогляд — це регулятивне поняття, яке позначає філософію в дії, являє собою загальнотеоретичне утворення загального типу, яке функціонує практично. Філософія ж — конститутивне поняття, предметно і теоретично оформлений світогляд.

В. М. Вандишев (Суми) підкреслив, що філософсько-світоглядна ідея цілісності є важливою передумовою систематизації наявних знань про досліджувані об'єкти. Ця ідея була розроблена й обґрунтована в ході розвитку людської культури і в практиці її розвитку увійшла в теоретичне природознавство. В різних природничих науках цілісний підхід до опису реальності здійснюється у конкретній формі. Сама ж ідея цілісності широко використовується в категоріальній структурі сучасної науки,

що займає важливе місце в системі духовної культури людства. І. Ф. Зубкова і В. С. Ляхіна (Москва) зупинились на історичному аспекті аналізу впливу наук про Землю на формування наукової картини світу.

Б. Г. Юдін (Москва) розглянув роль соціокультурних факторів у розвитку теоретичного знання в біології. Адекватний розгляд проблеми соціокультурної детермінації пізнання передбачає аналіз наукового знання як такої структури, яка організує, упорядковує соціокультурні впливи, перетворюючи їх таким чином із «зовнішніх» у «внутрішні». У цьому контексті було розглянуто деякі соціокультурні зумовлені аспекти наукового пояснення і розуміння наукового тексту в біології.

Культурно-історичний контекст функціонування ідеї розвитку в біології був розкритий В. С. Примаченком (Київ).

Різні моменти взаємозв'язку світогляду і біологічного пізнання аналізувались Н. В. Кивенко, С. П. Рудою (Київ).

Д. В. Грузін (Київ) розглянув процес становлення біофізичного методу дослідження живого в зв'язку з розвитком наукових уявлень про єдність і відмінність природи загалом, про імовірнісний характер детермінації подій.

М. М. Кисельов (Київ) підкреслив, що сучасній культурі притаманне почуття необхідності досягти гармонійного розвитку системи «людина — природа». Екологічні ідеї в сучасних умовах впливають майже на всі сфери людської культури Г. Д. Дроздова (Біла Церква). Місце і роль охорони природи в розвитку культури розглянули у своєму повідомленні П. С. Карак (Мінськ) і С. Г. Калиберда (Тернопіль).

Проблемам співвідношення біологічного та соціального і сучасної культури були присвячені виступи М. М. Сидоренко (Чернівці) і Н. П. Пономаренко (Ленінград).

У виступі О. С. Самарського (Київ) проаналізовано світоглядні аспекти вивчення людини засобами біологічних наук, пов'язані з реалізацією двох принципів: принципу універсальності, який розглядає людину в контексті її тотожності з біологічними властивостями інших видів, і принципу специфічності людського буття в світі культурних взаємодій, що потребує вивчення біологічних характеристик людини у взаємозв'язку з її соціальними властивостями.

Семинар продемонстрував ефективність і продуктивність обговорення актуальних світоглядно-методологічних питань розвитку наукового пізнання силами спеціалістів багатьох галузей науки, сприяла виробленню практичних рекомендацій по впровадженню досягнутих на цьому результатів в практику наукового пошуку.

В. О. ЗВІГЛЯНИЧ, В. С. КРИСАЧЕНКО,
В. П. КОЗЛОВСЬКИЙ,
О. С. САМАРСЬКИЙ

СУЧАСНА ЕКОЛОГІЧНА СИТУАЦІЯ В РЕЛІГІЙНО-ІДЕАЛІСТИЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Глобалізація екологічних проблем, зростання їх значення для вибору шляхів розвитку людської цивілізації актуалізує марксистсько-ленінську критику релігійно-ідеалістичних інтерпретацій сучасних екологічних процесів. Розгляді цих питань і присвячена рецензована монографія*.

Спроба А. А. Герасимчука виявити ідейні джерела сучасних релігійних інтерпретацій екологічних проблем багато в чому є цікавою і плідною. Щодо цього заслуговує на увагу методологічна реконструкція автором «лінії Платона» під кутом зору формування екологічних ідей богословів. Паралельно з цим в книзі аналізується «лінія Демокріта», яка послідовно реалізована в марксистсько-ленінській концепції взаємовідношення людини та природи і в практиці соціалістичного природокористування. На наш погляд, саме такий підхід дозволяє досить рельєфно виявити справжнє місце теологічних уявлень в осмисленні фундаментальних проблем «суспільство — природа».

Водночас зазначимо, що поряд зі справді сильними сторонами цього підходу його реалізація в рецензованій праці супроводжується і деякими хибами. Бажання автора охопити ширше коло питань з неминучістю приводить до їх фрагментизації, дискретності викладу; місцями у праці занадто ускладнюється мовний стиль і водночас спостерігається певна невизначеність основних понять аналізу системи «суспільство — природа». Проте ця обставина не ставить під сумнів цінність основних задумів дослідника А. А. Герасимчука.

Проводячи порівняльний аналіз уявлень про зв'язок людини та природи в матеріалістичних і релігійно-ідеалістичних філософських системах, автор показує, що за сучасних умов церковники переглядають старі теологічні доктрини, вишукуючи випадкові висловлювання теологів минулого, які можна було б подати як певні релігійні «передбачення» сучасних екологічних проблем. Але навіть найбільш модерністські релігійні концепції при спробі дати безпеліційну відповідь на питання, яким чином поводитися людям в умовах екологічної кризи, обмежуються лише морально-просвітницьким аспектом проблеми, есхатологічними закликами до бездіяльності. Підриваючи авторитет людського розуму, сучасні теологи викликають недовіру до науково обґрунтованих заходів гармонізації відносин людини та природи.

На жаль, саме ці положення, що мають

велике методологічне та світоглядне значення, не дістали в книзі систематичного розгляду, на який вони, безперечно, заслуговують. Докладніший аналіз заслуговують, на наш погляд, також питання взаємодії соціальних і гносеологічних підвалин модерністських богословських екологічних концепцій, їх негативний вплив на формування громадської свідомості в капіталістичних країнах.

Важливою є спроба автора визначити ті сфери, де було б можливим поєднання зусиль марксистів і частини релігійних діячів у справі розробки і реалізації природоохоронних заходів (розділи 5, 7). Насамперед це стосується боротьби за мир і координації діяльності вчених, державних діячів, усіх людей доброї волі, яка спрямована на розв'язання екологічних проблем у межах міжнародних програм ООН, ЮНЕСКО та ін. Проте можливості такого співробітництва не відмінюють необхідності марксистсько-ленінської критики релігійно-ідеалістичних уявлень про взаємодію людини та природи в умовах НТР. Одним із головних положень, яке досить ґрунтовно аргументується у праці, є висновок про те, що сучасні теологи неспроможні віднайти шлях до гармонійного розвитку людської цивілізації, створити ефективну методологію розв'язання актуальних екологічних проблем. Релігійно-ідеалістичний підхід до осмислення екологічних проблем, на думку автора, сприяє поглибленню негативних наслідків науково-технічного прогресу, за умов капіталізму породжує песимістичні настрої серед певної частини населення буржуазного суспільства.

Значна увага в рецензованій праці приділяється обґрунтуванню пріоритету марксизму як наукової теорії революційної перебудови світу, як методологічної основи природокористування на соціалістичних засадах. Зокрема, зазначається, що ефективне розв'язання екологічних проблем можливе тільки за умов радикальних соціалістичних перетворень. Практика комуністичного будівництва в країнах соціалізму свідчить про те, що тільки внаслідок ліквідації приватної власності та експлуатації людини людиною можливе усунення негативних факторів взаємодії людського суспільства та природи.

Водночас у книжці подібаються деякі спірні теоретичні положення, які потребують певних уточнень. Так, наприклад, на с. 82—83 автор не погоджується з міркуваннями стосовно того, що природа є майстерня, а людина — в ній робітник, на тій підставі, що відносини людини та природи мають враховувати ще й естетичний, виховний та етичний моменти. Але ж усі ці моменти є не тільки властивими, а й конче потрібними для справжнього робітника.

* Герасимчук А. А. Человек и природа. Критика религиозно-идеалистической интерпретации экологических проблем. — Киев, Вища школа, Изд-во Киевского ун-та, 1981.—144 с.

Деякі розділи книжки не позбавлені фрагментарності (особливо перший). Іноді автор докладно спинається на викладі хрестоматійного загального матеріалу, який безпосередньо не стосується висвітлення поставленої теми.

Не зовсім доречним у праці є шостий розділ «Антинауковий характер релігійно-ідеалістичних інтерпретацій демографічних проблем». Річ не тільки в тому, що загалом у праці залишаються поза аналізом ряд інших, не менш важливих конкретно-екологічних питань (енергетична та продовольча проблеми, проблема забруднення навколишнього середовища та ін.). Розділ

вносить певну диспропорцію в структуру книжки (займає всього п'ять сторінок). Крім того, ніякого аналізу теологічних інтерпретацій сучасних демографічних проблем він не містить. Наводяться лише загальновідомі статистичні викладки.

Загалом же зазначимо, що розгляд екологічних доктрин сучасних теологів, зроблений А. А. Герасимчуком, є певним внеском у важливу справу марксистської критики релігійно-ідеалістичних концепцій взаємодії людини та природи.

М. М. КИСЕЛЬОВ, В. М. БАРЯКІН

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ХУДОЖНЬОГО МИСЛЕННЯ

Проблема природи художнього мислення є такою ж давньою, як і сучасною. У марксистській естетичній мистецтво вперше в історії було розглянуто як специфічне соціально-історичне явище, як особливий різновид духовно-практичного виробництва. Для марксистських дослідників принцип соціальної детермінації мистецтва є визначальним, виявляючи свою плідність у всіх сферах художньої творчості. Книжка В. В. Селіванова «Соціальна природа художнього мислення» * — ще одне свідчення життєвості й теоретичної плідності цього принципу. Керуючись ним, автор прагне дослідити деякі актуальні проблеми специфіки художнього мислення. Рецензована праця присвячена переважно методологічним проблемам цієї теми. Перший розділ книжки «Художнє мислення як предмет філософсько-естетичного аналізу» вводить читача в атмосферу напружених теоретичних дискусій. В. В. Селіванов намагається насамперед виявити тенденції зростання, збагачення, розширення методологічної бази вивчення мистецтва. У дискусіях про художній образ, про предмет мистецтва, про проблему потреби в мистецтві він виявляє плідний поворот дослідницької думки до повнішого розгляду практики як основи художнього мислення, що викликало до життя нові методологічні підходи. Ними були аксіологічний підхід і аналіз мистецтва на основі принципу практичної діяльності. Автор обстоює тезу про те, що для досягнення специфіки художнього мислення важливі не стільки сам структурний розгляд діяльності, скільки її характеристика з погляду предметності суттєвих людських сил у творі мистецтва. Таке розуміння діяльності створює методологічну основу для цілісного розгляду творчості художника, яка виступає як єдиний творчий акт художньо-практичного переживання дійсності

Подібне трактування специфіки художнього мислення було вперше дано П. В. Копніним, який підкреслив, що в практичній взаємодії об'єкта і суб'єкта мистецтво

не лише пізнає світ, але й переживає його (див.: Копнін П. В. Гносеологические и методологические основы науки. М., 1974, с. 263). Поділяючи цю тезу, автор правомірно бачає можливість її розвитку і конкретизації на шляху «методологічного синтезу соціального і гносеологічного аналізу» (с. 36). Підкреслимо, що висунутий автором принцип цілісного аналізу соціальної природи художнього мислення перебуває у руслі методологічних пошуків сучасних радянських дослідників, які також виходять з поняття діяльності й практики під час вивчення художньої творчості (Соціальна природа познання. М., 1979; Художественная деятельность. Проблема субъекта и объективной детерминации. Киев, 1980; Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. Киев, 1977). Висунутий ним принцип цілісного аналізу у монографії реалізується для виявлення взаємодії емоційного і інтелектуального в художньому мисленні як вихідних моментів у висвітленні його природи і сутності (с. 42). Слід відзначити, що ґрунтовний проблемний огляд дискусійних точок зору про природу художнього мислення, що міститься в розділі, сам по собі становить інтерес для дослідників і більш широкого кола читачів, оскільки виявляє опорні методологічні орієнтири, обґрунтовує їх суперечності й однобічності, а також розкриває позитивні тенденції. Однак істотною недоробкою автора, на нашу думку, є те, що він не розмежовує поняття «художнє мислення», «мистецтво», «художня творчість». Звичайно, таке розрізнення є предметом спеціального дослідження, хоча розв'язання цього питання вже має відповідні передумови в марксистській естетиці. При всьому тому, що ці поняття відображають загальний предмет, все ж у них містяться різні смислові відтінки сфери естетичного. Теоретичне осмислення їх властивостей дозволить більш конкретно і глибоко усвідомити природу художнього освоєння світу.

В другому розділі («Походження художнього мислення») розкривається становлення художнього мислення на основі аналізу насамперед археологічних даних епохи верхнього палеоліту, коли виника-

* Селіванов В. В. Социальная природа художественного мышления: Л., Изд-во Ленинград. ун-та, 1982.—143 с.

ють перші пам'ятки мистецтва. Слідуючи цій меті, по-перше, сприяє концептуальній лінії автора у вивченні художнього мистецтва. По-друге, на відміну від пануючої в нашій естетичній ідеї про нерозчленованість, синкретизм первісного мислення, В. В. Селіванов через «проекцію» мистецтва палеоліту приходить до переконливої висновку, що художнє мистецтво має специфічні корені в єдиному спеціально-історичному процесі. Поява художнього мислення, доводить автор, причиною зумовлена виникненням первісних общин, мисливського промислу. Тільки цим можна пояснити домінування об'єкта здобичі як головного героя палеолітичного мистецтва, де образ промислового звіра мав суспільно значущий сенс, виступав своєрідною емоційно-образною пам'яттю про соціально необхідний досвід життєвих відносин первісних людей. «Художнє мислення сформувалося як спосіб «зняття» свідомістю власне людського сенслю в навколійшій дійсності, як практично-духовне, конкретно-чуттєве освоєння людською досвіду колективного життя, вираженого в емоційно-безпосередній формі переживання об'єктів» (с. 69).

Зміст даного розділу наводить на думку про те, що треба розвивати історико-генетичний аналіз мистецтва і розглянути дальшу природничонаукову еволюцію форм художнього мислення у рамках співвідношення емоційного і раціонального.

У третьому розділі «Діалектична природа художнього мислення» автор щільно підходить до власне логічного розгляду основних параметрів художнього мислення. Насамперед, не відособлюючи проблему емоцій, він виявляє обмежену взаємодію емоційного і раціонального в художньому мисленні. «Інтелект такою ж мірою розчине себе в емоціях, якою самі емоції набувають інтелектуального характеру, виражаючи зв'язок окремого і суб'єктивного з загальним і об'єктивним» (с. 82). Ця думка утворює словесний стрижень, навколо якого зосереджується теоретична аргументація. Вона приводить автора до висновку, що така «діалектична взаємодія не має чіткої аналогії у мисленні вченого і філософа» (с. 83).

У цьому ж методологічному ключі розглядаються і такі сторони художнього мислення, як індивідуальне і суспільне. Увагу автора привертає вивчення тих прихованих зв'язків, які зумовлюють виняткову роль індивідуального Я художника у творчому процесі. По-перше, в монографії вказується на внутрішній зв'язок між загальною емоційною активністю художнього мислення і абсолютним значенням індивідуального в мистецтві. По-друге, підвищену роль індивідуального начала в мистецтві автор пояснює тим, що художник не тільки пізнає світ, але й через соціальну якість своєї особи впливає на свідомість і волю людей. Саме у взаємодії індивідуального і суспільного в художньому мисленні, у зв'язку з практикою полягає, на думку автора, внутрішнє джерело сили «особистого» начала в мистецтві.

Своє конкретне вираження розглядувані особливості мислення художника діста-

ють у художній ідеї. У ній, як підкреслює автор, практика «поєднується зі знанням про себе, знанням свого власного внутрішнього духовного розвитку, розвитку своєї людської природи, своєї сутності» (с. 101). Спостереження автора над особливостями художньої ідеї поглиблюють уявлення про мистецтво як людинознавство як особливу форму самопізнання людства в ході його історичного розвитку. Шкода, що ці судження не розгорнуті у книжці, бо вони містять у собі можливість більш синтетичного визначення багатогранності мистецтва загалом.

В четвертому розділі «Художнє мислення як соціально-детермінований процес» автор прагне відповісти на питання, які механізми формують художнє мислення. Він спинається на трьох головних аспектах: публіці, предметі пізнання і світогляді. Аналіз ролі практики як зовнішньої умови і внутрішнього стимулу діяльності й свідомості художника приводить до висновку про те, що «практика, за допомогою якої художник діяльно бере участь у житті суспільства, є його художня практика, яку можна визначити як взаємодію художника з суспільством, через його взаємодію і вплив на широкі прошарки публіки» (с. 109). У поняття художньої практики автор обґрунтовано включає і публіку. Відзначимо, що проблема публіки давно входить у коло інтересів В. В. Селіванова. Рецензована монографія показує, що ці міркування творчо відобразилися в цікавій інтерпретації ролі публіки у розвитку художнього мислення.

Викликає схвалення також і загальна спрямованість аналізу гносеологічних особливостей художнього відображення дійсності. Автор доводить, що головна риса художнього пізнання — у здатності художника поєднувати досвід свого розвитку з досвідом розвитку суспільства.

Однак, погоджуючись з загальними положеннями автора, не можна не помітити, що гносеологічна характеристика художнього мислення є дещо поверховою і збідненою через непрясування меж таких понять, як «художнє мислення», «художня творчість», «мислення художника».

Дослідження соціальних детермінант художнього мислення В. В. Селіванов завершує обґрунтуванням генералізуючої ролі світогляду. «Знання законів суспільного розвитку як форма вияву наукового світогляду, — пише він, — на основі марксистсько-ленінської теорії дозволяє художнику правильно спрямувати свій пошук, звернути його до тих плідних джерел самооновлення людства, які тільки і можуть дати художньому мисленню необхідний живильний матеріал» (с. 136). Саме через зв'язок світогляду і творчості мистецтво займає особливе місце в житті суспільства.

Оцінюючи монографію загалом, можна сказати, що вона є помітним внеском в осмислення однієї зі складних проблем марксистсько-ленінської естетики. Фактично це перша спеціальна праця, де цілісно розглядаються всі аспекти соціальної природи художнього мислення.

Наші автори

- БИЧКО**
Ігор Валентинович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою історії філософії Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка
- БРАТАНОВСЬКИЙ**
Анатолій Іванович — кандидат філософських наук, доцент Херсонського сільгоспінституту ім. О. Д. Цюрупі
- ЗАЧЕНКО**
Георгій Антонович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії і наукового комунізму Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту
- КАГАН**
Мойсей Самойлович — доктор філософських наук, професор Ленінградського держуніверситету ім. А. А. Жданова
- КОЛЕСНИК**
Микола Ілліч — кандидат філософських наук, доцент, завідуючий кафедрою філософії та політекономії Чернігівського педінституту
- НІКІТИНА**
Алла Геннадіївна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту міжнародного робітничого руху АН СРСР
- ПАРАХОНСЬКИЙ**
Борис Олександрович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПАРКІН**
Василь Фомич — доктор філософських наук, професор кафедри філософії АН СРСР
- ПРИЛЮК**
Юрій Дмитрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, редактор відділу журналу «Філософська думка»
- САБОЩУК**
Анатолій Пантелеймонович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник АН Молдавської РСР
- СВИРИДЕНКО**
Вадим Михайлович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії АН УРСР
- СЬОМУШКІН**
Анатолій Васильович — кандидат філософських наук, доцент Дніпропетровського держуніверситету
- ТУЛЬЧИНСЬКИЙ**
Григорій Львович — кандидат філософських наук, доцент Ленінградського держуніверситету ім. А. А. Жданова
- ЯЦЕНКО**
Мілан — інструктор Братиславського міському Компартії Словаччини, аспірант Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001 Київ 1, вул. Героїв революції, 4.
Телефони: 29 38 78, 29 48 55.

Художній редактор **Б. В. Сушко**

Технічні редактори **Т. М. Шендерович**, **Л. М. Кравченко**

Коректор **Н. Г. Тараскіна**

Здано до набору 18.07.83. Підп. до друку 13.09.83. БФ 49165. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 13,32. Тираж 1450 пр. Зам. 3-560.

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004 Київ 4, вул. Репіна, 4.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 5, 1983, сентябрь-октябрь. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги. 252004 Киев 4, ул. Репина, 4.